

ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตร
A STUDY OF THE DHAMMA PRINCIPLES AND VIPASSANA
MEDITATION PRACTICE IN KHEMAKA SUTTA

พระเฉลิมชัย จิตตสัรวโร (เอมยงค์)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตร

พระเฉลิมชัย จิตตสัรวโร (เอมยงค์)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A Study of the Dhamma Principles and Vipassana
Meditation Practice in Khemaka Sutta**

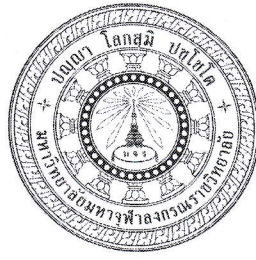
Phra Chalermchai Cittasamvaro (Emyong)

A Research Paper Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

C.E. 2017

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับสารนิพนธ์
เรื่อง “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตร” เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

(พระราชรัตนมุนี, ผศ.ดร.)

ประธานกรรมการ

(รศ.ดร.มานพ นักการเรียน)

กรรมการ

(พระมหาชิต จานซีโต, ดร.)

กรรมการ

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

พระมหาชิต จานซีโต, ดร.

ชื่อผู้วิจัย

(พระเฉลิมชัย จิตตสวโร)

ชื่อสารนิพนธ์ : ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในخمกสูตร

ผู้วิจัย : พระเฉลิมชัย จิตตสวโร (เอมยงค์)

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ : พระมหาชิต ฐานชิตโต, ดร., ป.ธ.๗, ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit),
Ph.D. (Vedic Studies)

วันเสร็จสมบูรณ์ : ๒๕ มกราคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์นี้ มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาหลักธรรมที่ปรากฏในخمกสูตร ๒) เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในخمกสูตร โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง รวบรวม สรุป เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา ตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ จากการศึกษพบว่า

خمกสูตร มีปรากฏอยู่ในชั้นธรรวรรค พระสูตรต้นตปิฎก เนื้อความของخمกสูตร เป็นเรื่องราวของพระخمกะ สมัยนั้นพระخمกะอาพาธเป็นไข้หนัก พักอยู่ที่พทริการาม ในเวลาต่อมา พระเถระประมาณ ๖๐ รูป ต้องการฟังธรรม จึงได้ส่งพระทาสกะไปถามปัญหาเกี่ยวกับอาการอาพาธ และถามเกี่ยวกับหลักชั้น ๕ กับพระخمกะอยู่หลายครั้ง พระخمกะจึงเดินทางไปอธิบายธรรมแก่ พระภิกษุทั้ง ๖๐ รูป ด้วยตนเอง ในขณะที่พระخمกะได้กล่าวเวยาकरणภาษิตอยู่ จิตของพระเถระ ทั้ง ๖๐ รูป และพระخمกะ ได้หลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่น หลักธรรมสำคัญที่ปรากฏในพระ สูตรนี้ได้แก่ ๑) ชั้น ๕ คือ กองรูป กองเวทนา กองสัญญา กองสังขาร กองวิญญาน ๒) อุปาทาน ชั้น ๕ คือ ชั้น ๕ ที่ประกอบด้วยอุปาทาน ๓) สังโยชน์ คือ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้ ออกไปจากวัฏฏทุกข

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในخمกสูตรพบว่า พระخمกะได้อธิบายธรรมะเพื่อช่วยให้ พระภิกษุปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ในส่วนของธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน อาตปปี สัมปะขาโน สติมา ถือเป็นเครื่องมือสำคัญของการปฏิบัติที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาเห็นสภาวะธรรม ทั้งหลายที่กำลังปรากฏขึ้นตามความเป็นจริง โดยพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและเสื่อมไปในอุปาทาน ชั้น ๕ จนเกิดปัญญญาณเห็นว่ารูปนามนั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้า ผู้ปฏิบัติสามารถละสังโยชน์ และอนุสัยทุกอย่างได้ตามกำลังของมรรค สามารถบรรลุอุทยมรรคผล สำเร็จเป็นพระอรหันตบุคคลได้ในที่สุด

Research Paper Title : A Study of the Dhamma Principles and Vipassana
Meditation Practice in Khemaka Sutta

Researcher : Phra Chalermchai Cittasamvaro (Emyong)

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Research Paper Supervisor
: Phramaha Chit Tanachito, Dr., Pali VII, B.A. (Education),
M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies).

Date of Completion : January 25, 2018

Abstracts

This research paper has 2 objectives; 1) to study the Dhamma principles in Khemaka-sutta and 2) to study Vipassana meditation practice in Khemaka-sutta by studying data from Theravada Buddhist scriptures and other related documents, then gathered, summarized, arranged and written in descriptive style and finally verified by Buddhist scholars. From the study, it found that;

Khemaka-sutta appeared in Kantthavaravagga, Suttanta-Pitaka,. It was a story of Ven. Khemaka who got a serious illness and stayed at Patarikaram. At a later time, 60 Bhikkhus wanted to listen his Dhamma explanation so they sent Ven. Thasaka to ask him several times about his illness conditions and Dhamma topic of five aggregates. With this reason he decided to deliver Dhamma explanation to them by himself. While he was in giving Dhamma explanation, Ven. Khemaka and 60 Bhikkhus' mind was free from all worldly influxes by non-attachment. There are essentially 3 Dhamma explanations in this Khemaka-sutta; 1) Five aggregates consisting of the heap of materiality, feeling, perception, mental formations and consciousness. 2) Five aggregates attachments or five aggregates grasped, 3) Samyojana refers to the mental states binding all beings with suffering in endless cycle of birth and death.

To practice Vipassana meditation in Khemaka-sutta revealed that Ven. Khemaka explained Dhamma to encourage Bhikkhus to develop insight meditation in the term of Dhammānupassanāsatiṭṭhāna (Contemplation of mind objects) based on four Satipatthanas. The great effort (Atāpi), awareness (Sampajāno) and mindfulness

(Satimā) are important tools for practitioner to realize the true nature by observing the rise and fall of name and forms or Five Upadanakhandhas as being impermanent, suffering and not-self. When Vipassanāñāna was completed, the practitioner can get rid of all fetters (Sanyojana) and worldly influxes (Anusaya) due to their power of Magga and enter to noble path and fruits becoming the Noble One in final.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอประทานโอกาส กราบขอบพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), ศาสตราจารย์พิเศษ (สาขาภาษาบาลี), ป.ธ.๙, M.A., Ph.D., เจ้าอาวาส วัดพิชยญาติการาม, เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, กรรมการมหาเถรสมาคม, ประธานศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโอสถ นครปฐม เป็นอย่างสูง ที่พระเดชพระคุณฯ ได้เปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิปัสสนาภาวนานี้ขึ้น เพื่อให้โอกาสในการศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยให้มีการศึกษาหลักปริยัติเพื่อนำไปสู่การปฏิบัติ อันเป็นการรักษาและสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาสมบุญ วุฑฒิโกโร, ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พระมหาโกมล กมล รักษาการผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์ วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโอสถ นครปฐม

ขอกราบขอบพระคุณพระมหาชิต ฐานชิต, ดร. อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ ที่ให้คำปรึกษา คำแนะนำ ตรวจสอบ แก้ไขข้อบกพร่องต่างๆ จนสารนิพนธ์เสร็จสมบูรณ์ด้วยดี

ขออนุโมทนาขอบคุณ รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล และคณาจารย์ทุกท่าน ผู้ให้ความรู้ทางวิชาการ ดร.ชัยชาญ ศรีหานู ผู้เชี่ยวชาญแปลบทคัดย่อ คุณภานุมาตร์ เนโส พร้อมเจ้าหน้าที่ห้องสมุด และเจ้าหน้าที่ในส่วนต่างๆ ที่ประจำวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโอสถ นครปฐม ที่ได้สนับสนุนให้ความร่วมมือในการช่วยเหลือสืบค้นข้อมูลและอำนวยความสะดวกด้านการศึกษาข้อมูลในการทำสารนิพนธ์

ขอกราบขอบคุณพระครูวิศาลพัฒนกร เจ้าอาวาสวัดบางปิ้ง จังหวัดสมุทรปราการ และพระปลัดไชยยันต์ ปญฺญาวชิโร เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมบัวหลวง จังหวัดราชบุรี ได้เมตตาอนุเคราะห์ให้ทุนการศึกษาและที่พักรวมถึงอำนวยความสะดวกในด้านการศึกษาในทุกๆ ด้าน

ขอขอบพระคุณพระจักรพงษ์ ปิยธมโม มหาคณบดี สาขาวิปัสสนาภาวนา รุ่นที่ ๗ และคณะเพื่อนนิสิตรุ่น ๑๑ ทุกรูปทุกท่าน และขออนุโมทนาเจริญพรขอบคุณ คุณป้านงลักษณ์ เอมยงค์ และศรัทธาญาติโยมทุกท่านที่ได้สนับสนุนในการทำสารนิพนธ์นี้ให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี ประโยชน์และคุณค่าแห่งสารนิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยน้อมนำเป็นเครื่องสักการบูชาต่อคุณพระรัตนตรัย ปิตามารดา ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ และผู้มีอุปการคุณทุกท่าน จงเจริญด้วย อายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ธรรมาสมบัติทุกท่านเทอญ

พระเฉลิมชัย จิตตสวโร (เอมยงค์)

๒๕ มกราคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๔
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๑
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๒
บทที่ ๒ หลักธรรมที่ปรากฏในخمกสูตร	๑๓
๒.๑ ความเป็นมาของخمกสูตร	๑๓
๒.๒ หลักธรรมในخمกสูตร	๑๗
๒.๒.๑ ชั้นที่ ๕	๑๗
๒.๒.๒ อุปาทานชั้นที่ ๕	๒๙
๒.๒.๓ สังโยชน์ ๑๐	๓๒
๒.๓ ผลที่เกิดขึ้นในخمกสูตร	๔๙
๒.๔ สรุปท้ายบท	๕๑
บทที่ ๓ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในخمกสูตร	๕๓
๓.๑ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔	๕๓
๓.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในخمกสูตร	๗๘

๓.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างขั้นที่ ๕ และสัญญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	
ตามแนวสติปัฏฐาน ๔	๘๘
๓.๔ สรุปท้ายบท	๘๙
บทที่ ๔ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๙๐
๔.๑ สรุปผลการวิจัย	๙๐
๔.๒ ข้อเสนอแนะ	๙๒
บรรณานุกรม	๙๓
ภาคผนวก	๙๖
ภาคผนวก ก	๙๗
ภาคผนวก ข	๑๐๓
ประวัติผู้วิจัย	๑๑๐

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

สารนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยได้ใช้ข้อมูลโดยอ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ โดยใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎก โดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้แล้วตามด้วย เล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น ส.ข. (บาลี) ๑๗/๘๙/๑๐๕. หมายถึง สัตยุตตนิกาย ขนธวาวรรคปาลี ภาษาบาลี เล่ม ๑๗ ข้อ ๘๙ หน้า ๑๐๕, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๙/๑๗๑. หมายถึง สัตยุตตนิกาย ขันธวาวรรค ภาษาไทย เล่ม ๑๗ ข้อ ๘๙ หน้า ๑๗๑

พระวินัยปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๔-๕	วิ.ม.	(ไทย) = วินัยปิฎก	มหาวรรค (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๙	ที.สี.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย	มหาวคคปาลี (ภาษาบาลี)
	ที.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย	ปาฏิกวรรค (ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย	มูลปณาสก (ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมปณาสก (ภาษาไทย)
๑๔	ม.อุ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย	อุปรปณาสก (ภาษาไทย)
๑๖	ส.นิ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค (ภาษาไทย)
๑๗	ส.ข.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก สัตยุตตนิกาย	ขนธวาวรรคปาลี (ภาษาบาลี)
	ส.ข.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สัตยุตตนิกาย	ขันธวาวรรค (ภาษาไทย)
๑๘	ส.สพ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย	สพยตนวรรค (ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
๒๐	อง.เอกก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย	เอกกนิบาต (ภาษาไทย)
	อง.ทุก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย	ทุกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๒	อง.ปญจก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย	ปญจกนิบาต (ภาษาไทย)

๒๓	อง.สตตก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	สัตตกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๔	อง.ทสก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.ขุ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ขุททกปาฐะ	(ภาษาไทย)
๒๖	ขุ.เถร.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถา	(ภาษาไทย)
๒๗	ขุ.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทส	(ภาษาไทย)
๓๐	ขุ.จู.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิทเทส	(ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏีสัมภิตามรรค	(ภาษาไทย)
๓๒	ขุ.อป.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทาน	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๓๔	อภิ.สง.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
๓๕	อภิ.วิ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

สารนิพนธ์ฉบับนี้ใช้อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย ๙๑ เล่ม ในการอ้างอิง โดยระบุ เล่ม/ภาค/ตอน/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ขุ.ป.อ (ไทย) ๗/๑/-/๒๔๘. หมายถึง สัทธัมมปัชโชติกา ปฏิสัมภิตามรรคอรรถกถา ภาษาไทย เล่ม ๗ ภาค ๑ หน้า ๒๔๘ ฉบับมหาวิทยาลัย ๒๕๒๕

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๑๗	๑	๑	-	ม.มู.อ.	(ไทย) ปปัญจสูทนี มุลปิณณาสกอรรถกถา
๒๗	๓	๑	-	ส.ข.อ.	(ไทย) สารัตถปกาสินี ชันธวารวรรคอรรถกถา
๓๒	๑	๑	-	อง.เอกก.อ.	(ไทย) มโนรทปุรณี เอกกนิบาตอรรถกถา
๖๘	๗	๑	-	ขุ.ป.อ.	(ไทย) สัทธัมมปัชโชติกา ปฏิสัมภิตามรรคอรรถกถา

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๗๖	๑	๒	-	อภิ.สง.อ.	(ไทย) ธัมมสังคณี อภิธรรมสังคณีนอรรถกถา
๗๗	๒	๑	-	อภิ.วิ.อ.	(ไทย) วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนามีความสำคัญมากสำหรับมนุษย์ เพราะสามารถพัฒนาบุคคลให้บรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุดแห่งชีวิตบนพื้นฐานของเหตุผลและความถูกต้อง พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนเกี่ยวกับข้อปฏิบัติในการฝึกฝนอบรมตน ด้วยการให้ละความชั่ว ประพฤติแต่ความดี และทำจิตใจของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใส ซึ่งในขั้นตอนของการพัฒนาตนนั้น ต้องเริ่มต้นด้วยมีศรัทธา คือมีความเชื่อที่ถูกต้องในหลักเหตุและผลโดยอาศัยปัญญาเข้าไปกำกับทุกขั้นตอนของการปฏิบัติ ดังนั้นปัญญาจึงเปรียบเสมือนดังประทีปส่องทางไปสู่ความสำเร็จทั้งในด้านหน้าที่การงาน และการดำเนินชีวิตประจำวัน และยังสามารถที่จะพัฒนาจิตใจตนเองให้เข้าถึงความมีอิสรภาพอย่างแท้จริงอีกด้วย กล่าวคือ ทำให้จิตหลุดพ้นจากการครอบงำของกิเลสและความทุกข์ทั้งปวงได้ ซึ่งคำสอนของพระพุทธองค์ตรัสสอนแก่เวไนยสัตว์ เป็นคำสอนที่เป็นอริยสัจ ๔ อันแสดงถึงสภาพความจริงอันประเสริฐ เป็นไปเพื่อความดับทุกข์ทั้งสิ้น ทุกข์ คือ สภาพที่ทนได้ยาก สภาวะที่บีบคั้น ขัดแย้ง บกพร่อง ขาดแก่นสารและความเที่ยงแท้ ไม่ให้ความพึงพอใจแท้จริง ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งทีรัก ความปรารถนาไม่สมหวัง โดยย่อว่า อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์^๑ การตัดขาดจากสังโยชน์นั้นจะต้องหลุดพ้นจากกิเลส ตัณหา อุปาทาน อันเป็นทุกข์ ซึ่งเป็นสิ่งที่ปิดบังความจริง เป็นเหตุให้ต้องมารับทุกข์ในวัฏฏสงสารเรื่อยไป พระพุทธองค์ตรัสสอนว่าชีวิตของมนุษย์ประกอบด้วยขันธ ๕ เป็นพื้นฐานที่สำคัญ ดังนั้นการศึกษาเรื่องชีวิตจึงต้องศึกษาให้มีความเข้าใจสมบูรณ์ โดยขันธ ๕ นั้นประกอบด้วยส่วนที่เป็นร่างกายและส่วนที่เป็นจิตใจซึ่งเรียกว่ารูปและนาม^๒

รูปนั้นเป็นส่วนร่างกาย พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมให้ปัญจวัคคีย์ฟังเป็นครั้งแรกโดยมีใจความสำคัญว่า “อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์” อุปาทานขันธคือความยึดมั่นในขันธทั้ง ๕ โดยอาการต่างๆ ขันธ ๕ นั้นถือว่าเป็นภาระหนักที่บุคคลผู้แบกต้องทุกข์ทรมานแต่ถ้าสามารถปล่อยวางลงได้ก็จะมีความสุข^๓ นามนั้นเป็นส่วนจิตซึ่งแบ่งเป็น ๔ ได้แก่ เวทนาคือระบบประมวลความรู้สึกว่า ชอบหรือไม่

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อริยมรรค, ๒๕๕๖), หน้า ๑๕๕.

^๒ ชุ.ช. (ไทย) ๒๕/๔/๕.

^๓ ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๗.

ชอบ และเฉยๆ สัญญาคือส่วนที่จำสิ่งที่ได้รับและรู้สึกนั้นๆ สังขารคือระบบคิดปรุงแต่ง แยกแยะสิ่งที่รับรู้สึกและจำได้นั้นๆ วิญญาณส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ทางอายตนะ ๖ มีการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การได้ลิ้มรส การได้กระทบถูก การได้คิดนึก^๔ เมื่อจัดขั้นธเข้าในปรมัตถธรรม วิญญาณจัดเข้าในจิต ส่วนเวทนา สัญญา และสังขาร จัดเข้าในเจตสิก รูปจัดเข้าในรูป ซึ่งขั้น ๕ นั้นตกอยู่ในภายใต้กฎไตรลักษณ์ คือไม่เที่ยง มีความเปลี่ยนแปลงอยู่ทุกขณะ เป็นทุกข์คือทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็นอนัตตาคือไม่อยู่ในอำนาจของเจ้าของ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงวิธีการบริหารขั้น ๕ โดยให้พิจารณาว่าขั้นทั้ง ๕ นั้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผัน ไม่ใช่ของเรา เราไม่ได้เป็นขั้น ๕ ขั้น ๕ ไม่ใช่ตัวเรา^๕ ซึ่งขั้น ๕ นั้นเป็นภูมิของวิปัสสนา โดยขั้น ๕ นี้ก็คือรูปและนาม ซึ่งการกำหนดรู้รูปนามผู้กำหนดรู้รูปนามต้องดำเนินไปตามทางเอกได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ คือ การพิจารณาดูกาย เวทนา จิต และธรรม อันได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม พระพุทธองค์ทรงสอนให้เจริญสติและปัญญาเพื่อรู้แจ้งความจริงของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงในโลกกว่าเป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้นและปัญญาที่เข้าไปรู้ถึงสภาวะลักษณะรูปนามโดยความไม่เที่ยงเพราะมีการเกิดดับตลอดเวลา เป็นทุกข์เพราะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็นอนัตตาเพราะไม่ใช่ตัวตนบังคับบัญชาไม่ได้ ดังนั้นการละอุปทานขั้นทั้ง ๕ จึงต้องเจริญสติปัฏฐาน ดังมีพระพุทธพจน์ปรากฏว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการนี้ เพื่อละอุปทานขั้น ๕ ประการนี้”^๖

การเจริญวิปัสสนากรรมฐานมีหลักการปฏิบัติปรากฏอยู่ในมหาสติปัฏฐานสูตร ซึ่งต้องอาศัยหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นอารมณ์กรรมฐาน จนเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาญาณ^๗ ขึ้น เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมได้ฝึกเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ เป็นไปอย่างต่อเนื่อง ย่อมทำให้สติสัมปชัญญะพัฒนาดีขึ้น เมื่อสติสัมปชัญญะดีขึ้นจะเกิดอาการที่สติตามดู ตามรู้กาย และจิต เมื่อสติตามรู้ดูกาย และดูจิตอย่างต่อเนื่อง จะเห็นอาการความไม่เที่ยงแท้ของกายและจิต เมื่อเห็นความไม่เที่ยงแท้ของกายและจิตได้ ขณะนั้นคือการเกิดขึ้นของวิปัสสนา ดังนั้นวิปัสสนา คือ การเห็นกายและจิตนี้ หรือเรียกว่ารูปนามตามความเป็นจริงด้วยสติ ว่ากายและจิต หรือรูปและนามนี้ เป็นธรรมชาติที่ไม่เที่ยงแท้ ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เมื่อเห็นดังนี้ได้ก็จะเกิดปัญญาทางพระพุทธศาสนา ฉะนั้นแล้ว การปฏิบัติวิปัสสนาจึงจำเป็นที่ผู้ปฏิบัติจะต้องมีสติตามรู้ตามดู ต้องมีสติกำหนดในฐานทั้ง ๔ คือ กาย เวทนา จิต และธรรม จนสามารถรู้เห็นพระไตรลักษณ์ปรากฏขึ้น ดังที่พระบรมศาสดาตรัสไว้ว่า “ผู้ตามพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่บ้าง ย่อมเป็นผู้ตามพิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่บ้าง ย่อมเป็นผู้ตามพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่บ้าง

^๔ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑/๑.

^๕ วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๑/๒๘.

^๖ อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖๖/๕๕๑.

^๗ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๔/๗๗.

ย่อมเป็นผู้ตามพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นเป็นธรรมดาในกายอยู่บ้าง ย่อมเป็นผู้ตามพิจารณาเห็นความดับไปเป็นธรรมดาในกายอยู่บ้างย่อมเป็นผู้ตามพิจารณาเห็นทั้งความเกิดขึ้นทั้งความดับไปเป็นธรรมดาในกายอยู่บ้างอีกอย่างหนึ่ง สติของผู้ที่ตั้งมั่นอยู่ว่ากาย เวทนา จิต ธรรมมีอยู่ ก็เพียงสักว่าอาศัยระลึกรู้เท่านั้นย่อมเป็นผู้ซึ่งตณหาและทิจิไม่อาศัยอยู่แล้วและไม่ถือนั่นอะไรๆ ในโลก”^๘

ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทนั้นมีพระสูตรจำนวนมากที่ได้กล่าวถึงเรื่องขันธ ๕ โดยมีพระสูตรสำคัญได้แก่ อัมมจักกัปปวัตตนสูตร และอนัตตลักขณสูตร เป็นต้น โดยส่วนมากพระสูตรที่กล่าวถึงขันธ ๕ นั้น พระพุทธเจ้าเป็นผู้ทรงแสดงไว้เป็นจำนวนมาก ในบรรดาพระสูตรที่กล่าวถึงขันธ ๕ นั้นมีอยู่พระสูตรหนึ่งในสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค ที่ผู้วิจัยเห็นว่ามีความน่าสนใจซึ่งพระสูตรนั้นมีชื่อว่า เขมกสูตร^๙ โดยความน่าสนใจของพระสูตรนี้มีส่วนที่สำคัญอย่างน้อย ๓ ประการ คือ ๑. ผู้แสดง ได้แก่ พระเขมกะ ซึ่งขณะที่กล่าวธรรมยังไม่บรรลุอรหัตผล ๒.ความเป็นมาของพระสูตรเกิดจากการโต้ตอบระหว่างพระเขมกะกับกลุ่มพระเถระประมาณ ๖๐ รูป โดยถามปัญหาเกี่ยวกับอุปาทานขันธ ๕ และอนุสัยอย่างละเอียด ๓.สาระสำคัญของพระสูตรกล่าวถึงหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา ได้แก่ ขันธ ๕ ซึ่งเป็นวิปัสสนาภูมิ จึงเป็นเรื่องน่าศึกษาให้เข้าใจว่า เขมกสูตรนี้มีความเป็นมาอย่างไร รูปแบบและเค้าโครงของพระสูตรเป็นอย่างไร พระสูตรนี้มีเนื้อหาหลักธรรมที่เป็นสาระสำคัญอย่างไร มีความเหมือนหรือแตกต่างจากพระสูตรที่พระพุทธเจ้าแสดงหรือไม่ ประเด็นที่น่าสนใจต่อมาคือ รายละเอียดที่ว่าขันธ ๕ และอนุสัยอย่างละเอียดในเขมกสูตรเป็นอย่างไร สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการ ซึ่งพระอริยสาวกจะได้แล้วก็จริง แต่ก็ยังถอนมานะฉันทะ และอนุสัยอย่างละเอียดในอุปาทานขันธ ๕ ประการไม่ได้เพราะเหตุใด และมีวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอย่างไรในเขมกสูตรนี้

ดังนั้นผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตรเพื่อนำมาสู่การปฏิบัติจริง และเกิดแรงบันดาลใจในการศึกษาว่ามีความสอดคล้องหรืออ้างอิงหลักฐานจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาหรือไม่ อันจะเป็นประโยชน์ในการศึกษาหลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท การศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้จะช่วยให้การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นตามหลักคำสอนพระพุทธเจ้าอย่างถูกต้อง เพื่อเป็นการเจริญสติ สมาธิ ปัญญา ให้รู้แจ้งในอริยสัจ เพื่อขัดเกลากิเลส ตัณหา อุปาทาน ความโลภ ความโกรธ ความหลงให้เบาบางและน้อยลง และเพื่อเป็นผู้เผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ดี เป็นประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่นต่อไป

^๘ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^๙ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๘/๑๖๖.

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาหลักธรรมที่ปรากฏในเขมกสูตร
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตร

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ หลักธรรมที่ปรากฏในเขมกสูตรมีปรากฏว่าอย่างไร
- ๑.๓.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตรเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตในการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการวิจัยเป็นสองส่วน คือ ขอบเขตด้านเอกสารเพื่อกำหนดเอกสารที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ และขอบเขตด้านการศึกษาเพื่อกำหนดขอบเขตเนื้อหาประเด็นหัวข้อต่างๆ ที่จะศึกษาในการวิจัยครั้งนี้ มีรายละเอียดดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเอกสาร

เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก โดยผู้วิจัยเลือกใช้ คัมภีร์ต่อไปนี้

- ๑) พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๐๐
- ๒) พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙

๒๕๓๙

เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ผู้วิจัยเลือกใช้ อรรถกถาแปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๒๕ คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ฉบับแปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธปาพจนจารย์ (อจ อาสภมหาเถระ) และเอกสาร หนังสือ ตำรา ของพระเถระนักปราชญ์ ผู้เชี่ยวชาญและนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตด้านการศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตร ซึ่งเป็นการศึกษาหลักธรรมที่มีปรากฏในเขมกสูตร ได้แก่ ชั้น ๕ อุปาทานชั้น ๕ และสังโยชน์ ในส่วนของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในที่นี้คือการปฏิบัติวิปัสสนาแบบวิปัสสนายานิกบุคคลเท่านั้น ดังนั้นจึงศึกษาเกี่ยวกับหลักธรรมที่ปรากฏในเขมกสูตร และที่มีผลหรือความสอดคล้องกับหลักธรรมในมหาสติปัฏฐานสูตร

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ หลักธรรม หมายถึง หลักธรรมที่สำคัญในเขมกสูตร ได้แก่ ชั้นธ ๕, อุปาทานชั้นธ ๕ และสังโยชน์

๑.๕.๒ เขมกสูตร หมายถึง พระสูตรที่กล่าวถึงพระเขมกะโต้ตอบธรรมกับพระเถระกลุ่มหนึ่ง ซึ่งกล่าวถึงชั้นธ ๕ และอนุสัยอย่างละเอียด

๑.๕.๓ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา หมายถึง หลักการปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาญาณเห็นแจ้งรูป-นาม ชั้นธ ๕ โดยรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง เป็นการกำหนดรู้ปัจจุบันอารมณ์ โดยความเป็นไตรลักษณ์เกิดดับตลอดเวลา จนพัฒนาปัญญาญาณส่งผลให้ถึงมรรค ผล นิพพาน

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยแบ่งเอกสารออกเป็นสองส่วน คือ เอกสารชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎก และเอกสารชั้นทุติยภูมิ ประกอบด้วย คัมภีร์และหนังสือทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ อรรถกถา คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค หนังสือ ตำรา เอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย ในส่วนของงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้ได้ข้อมูลที่เป็นปัจจุบัน ผู้วิจัยได้ทบทวนรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องซึ่งเผยแพร่ตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๕๕๓ เป็นต้นมามีรายละเอียดดังนี้

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑) คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๑๗ กล่าวถึงเรื่องเขมกสูตร โดยมีเนื้อความกล่าวถึงสังโยชน์ตอนหนึ่งว่า สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการ พระอริยสาวกละได้แล้วก็จริงแต่ท่านก็ยังถอนมานะ ฉันทะ และอนุสัยอย่างละเอียดในอุปาทานชั้นธ ๕ ประการว่า ‘เรามี’ ไม่ได้ ต่อมาท่านพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานชั้นธ ๕ ประการว่า ‘รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งรูปเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูปเป็นอย่างนี้ เวทนาเป็นอย่างนี้ ... สัญญาเป็นอย่างนี้ ... สังขารเป็นอย่างนี้ ... วิญญาณเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้’ เมื่อท่านพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานชั้นธ ๕ ประการนี้อยู่ ถึงแม้ท่านจะยังถอนมานะ ฉันทะ และอนุสัยอย่างละเอียดในอุปาทานชั้นธ ๕ ประการว่า ‘เรามี’ ไม่ได้ แต่มานะ ฉันทะ และอนุสัยก็ถูกเพิกถอนขึ้นได้^{๑๐}

^{๑๐} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๘/๑๖๖-๑๗๑.

๑.๖.๒ เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑) **คัมภีร์อรรถกถา** มีเนื้อความเกี่ยวกับเขมกสูตร โดยกล่าวถึงการเจริญวิปัสสนา ตอนหนึ่งว่า พระเถระประมาณ ๖๐ รูปนั้น เริ่มเจริญวิปัสสนาในที่ที่พระเถระกล่าว (ธรรมแก่พวกตน) แล้วพิจารณาสูงขึ้นๆ เวลาจบเทศนาก็ได้สำเร็จ เป็นพระอรหันต์ ฝ่ายพระเขมกะ ไม่กล่าวโดยทำนองอื่น แต่กล่าวด้วยจิตสทรรคด้วยวิปัสสนานั้นเอง เพราะฉะนั้นท่านจึงสำเร็จเป็นพระอรหันต์ด้วยเหตุนี้ พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า จิตของภิกษุเถระประมาณ ๖๐ รูป และของท่านพระเขมกะหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ยึดมั่น^{๑๑}

๒) **คัมภีร์ปกรณวิเสสวิสุทธิมรรค** ได้ปรากฏเนื้อความเกี่ยวกับสังโยชน์ พอสรุปได้ความว่า ในบรรดาธรรมทั้งหลายนั้น ธรรมทั้งหลาย ๑๐ มีรูปราคะเป็นต้น ท่านเรียกว่า สังโยชน์ เพราะผูกพันทั้งหลายไว้กับกันทั้งหลาย ผูกกรรมไว้กับผล หรือว่าผูกสัตว์ทั้งหลายไว้กับทุกข์ เพราะว่าธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ยังมีอยู่ตราบใด ชนทั้งหลาย ผลและทุกข์ทั้งหลายเหล่านี้ก็ยังไม่ขาดไปตรานั้น อนึ่ง ในธรรม ๑๐ อย่างนั้น ๕ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. รูปราคะ ความกำหนัดยินดีในรูปธรรม
๒. อรูปราคะ ความกำหนัดยินดีในอรูปธรรม
๓. มานะ ความถือตัว
๔. อุทธัจจะ ความคิดฟุ้งซ่าน
๕. อวิชชา ความไม่รู้

มีชื่อว่า อุทธัมภาคีสังโยชน์ เพราะผูกพันเป็นต้นไว้ให้เกิดใน (ภพ) เบื้องบน แต่ ๕ อย่างเหล่านี้คือ

๖. สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่ามีอัตตา
๗. วิจิกิจฉา ความสงสัย
๘. สีลัพตปรามาส ความยึดถือศีลและวัตร (ในทางมกมาย)
๙. กามราคะ ความกำหนัดในกามารมณ์
๑๐. ปฏิฆะ ความขัดเคือง

มีชื่อว่า อโรภาคีสังโยชน์ เพราะผูกพันเป็นต้นไว้ให้เกิดใน (ภพ) เบื้องล่าง^{๑๒}

^{๑๑} ส.ช.อ. (ไทย) ๓/๑/-/๒๕๕.

^{๑๒} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๑๕๐-๑๑๕๑.

๒) สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ **สัมมาทิฎฐิ** ตามพระเถราธิบายของท่านพระสารีบุตรเถระ มีใจความกล่าวถึงขั้น ๕ พอสรุปได้ว่า “รูปก็เป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รวมเรียกว่านาม รูปนาม แต่เรียกกลับกันเสียว่านามรูป ขั้นเป็นที่ยึดถือทั้ง ๕ นี้ก็เป็นสภาพธรรมดา ซึ่งมีชาติ คือความเกิดเป็นเบื้องต้น มีขราความแก่ตลอดจนถึงชำรุดทรุดโทรมโดยลำดับ และมีมรณะความตายเป็นที่สุดท้าย ก็เป็นสภาวะธรรมดา เมื่อบุคคลไม่ยึดถือขั้นทั้ง ๕ นี้ก็เกินไปตามสภาพธรรมดา เกิดแก่ตายหรือเกิดแก่เจ็บตาย แต่เมื่อบุคคลไปยึดถือเพราะมีตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก เป็นเหตุปัจจัยให้ยึดว่าเป็นนของเรา เป็นอัตตาตัวตนของเรา บุคคลโดยตรงคือจิตใจจึงต้องเป็นทุกข์ ต้องมีโสกะ มีปริเทวะ เป็นต้น”^{๑๓}

๓) สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ **อริยวังสปฏิปทา** มีใจความกล่าวถึงการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาพอสรุปได้ว่า การเจริญสติปัฏฐานเรียกว่า วิปัสสนาภาวนา การเจริญวิปัสสนา จตุสัจจกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่ทำให้แทงตลอดสัจจะ ๔ และบุรพภาคมรรค หนทางเบื้องต้น ในการบรรลุโลกุตตรธรรม นอกจากนี้การเจริญภาวนาเพื่อบรรลุพระนิพพานที่ปรากฏในพระสูตรต่างๆ เช่น การเจริญสัมมัปปธาน ๔ อินทรีย์ ๕ โพชฌงค์ ๗ และการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นต้น ก็นับเข้าในการเจริญสติปัฏฐาน เพราะสติเป็นหลักสำคัญ หากปราศจากสติแล้ว ไม่อาจเจริญธรรมอย่างอื่นได้^{๑๔}

๔) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย** มีใจความกล่าวถึงขั้น ๕ พอสรุปได้ว่า ในอริยสัจข้อที่ ๑ นั้นตอนต้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงความหมายหรือคำจำกัดความของทุกข์ ด้วยวิธียกตัวอย่างเหตุการณ์ต่างๆ ที่มองเห็นได้ง่ายและมีอยู่เป็นสามัญในชีวิตของบุคคลขึ้นแสดงว่าเป็นความทุกข์แต่ละอย่างๆ แต่ในตอนท้าย พระองค์ตรัสสรุปลงเป็นข้อเดียวว่า อุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์^{๑๕}

๕) พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ **วิปัสสนากรรมฐาน ภาคปฏิบัติ** มีใจความเกี่ยวกับอารมณ์ของวิปัสสนา พอสรุปได้ว่า วิปัสสนากรรมฐาน แปลว่า กรรมฐานเป็นอุบายทำให้เกิดปัญญา รู้แจ้งเห็นจริงตามความเป็นจริง

^{๑๓} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน), **สัมมาทิฎฐิ** ตามพระเถราธิบายของท่านพระสารีบุตรเถระ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (เชียงใหม่: นันทพันธ์, ๒๕๕๖), หน้า ๒๗.

^{๑๔} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), **อริยวังสปฏิปทา**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๖๗.

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๘), หน้า ๒๔.

คือ เห็นปัจจุบันรูปนาม พระไตรลักษณ์ มรรค ผล นิพพาน อารมณ์ของวิปัสสนา ได้แก่ ชั้น ๕
อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ย่อให้สั้น ได้แก่ รูปนาม คือ กาย
กับใจนั่นเอง^{๑๖}

๖) พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ มหาสติปัฏฐานสูตร
ทางสู่พระนิพพาน มีใจความเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาพอสรุปได้ว่า คำว่า สติปัฏฐาน มาจาก
สติ คือ การระลึกรู้ ปฏฐาน คือ เข้าไปตั้งไว้ สติปัฏฐาน หมายถึง การระลึกรู้ที่เข้าไปตั้งไว้ในกองรูป
เวทนา จิต และสภาวะธรรม อีกนัยหนึ่ง หมายถึงการระลึกรู้อย่างมั่นคง ในกองรูป เวทนา จิต และ
สภาวะธรรม^{๑๗}

๗) พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ ปรมัตถโชติกะ ปริเฉท
ที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน มีใจความเกี่ยวกับชั้น ๕ พอสรุปได้ความว่า ชั้น ๕ ที่เป็นปัจจุบัน
นี้แหละ เป็นอนาคตชั้นของชั้น ๕ ที่ล่วงไปแล้วจะเป็นอดีตชั้นของชั้น ๕ ที่จะเกิดต่อไปข้างหน้า
อีก ฉะนั้น จึงไม่จำเป็นต้องแสดงการก้าวล่วงจากปัจจุบันชั้นโดยเฉพา และเป็นที่รู้ได้ว่าพระนิพพาน
นี้ เป็นธรรมที่พ้นกาลทั้ง ๓ เรียกว่า กาลวิมุต และเป็นธรรมที่พ้นจากชั้น ๕ เรียกว่า ชั้นวิมุต^{๑๘}

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระมหาวิรวงศ์ ญาณวฑฺฒโน (โกยรัมย์) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาหลัก
ปฏิบัติเพื่อละกามคุณ ๕ ในปาสราสีสูตร” จากการศึกษาพบว่า กามคุณ ๕ คือกองแห่ง รูป เสียง กลิ่น
รส และสัมผัส ที่เปรียบเทียบด้วยบ่วงดักสัตว์ที่สงเคราะห์ เป็นวิปัสสนาภูมิ อันเป็นอารมณ์ที่เรียกว่า
รูปนาม อันเป็นภูมิของวิปัสสนา ประกอบด้วยชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔
ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ในการปฏิบัติเพื่อละกามคุณ ๕ พบว่า ละได้โดยการปฏิบัติ สมณะและวิปัสสนา
โดยอาศัยการปฏิบัติตามแนวทางแห่งสติปัฏฐาน ๔ ในการอบรมจิตให้สงบและหลุดพ้นจากกิเลสโดย

^{๑๖} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), วิปัสสนากรรมฐาน ภาคปฏิบัติ, พิมพ์ครั้งที่ ๗,
(กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ กุฎมอร์นิง, ๒๕๔๘), หน้า ๒๘.

^{๑๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลและเรียบเรียง
โดย พระคันธสาราภิวังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๒๔.

^{๑๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, พิมพ์
ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยสุทธิ, ๒๕๕๘), หน้า ๑๔๔-๑๔๕.

การพิจารณารูปนาม คือ ธาตุ ๔ ชั้น ๕ ว่าตกอยู่ไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นสิ่งที่ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นจนเกิดความเบื่อหน่ายและสามารถพิจารณาเพื่อละจากามคุณ ๕ ได้^{๑๙}

๒) พระมหาสมณิก เทชปณโณ (สินสุทฺธิ) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างชั้น ๕ กับอายตนะ ๑๒ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” จากการศึกษาพบว่า มนุษย์ผู้ต้องการดับทุกข์ต่างๆ ให้หมดสิ้นไปจำเป็นต้องเรียนรู้ ชั้น ๕ และอายตนะ ๑๒ อันเป็นภูมิของวิปัสสนา ให้เข้าใจตามความเป็นจริง โดยย่อธรรมทั้งสองนี้ คือการกำหนดรู้รูป-นาม ผู้กำหนดรู้รูป-นามต้องดำเนินไปตามหนทางเอก คือการพิจารณาดูกาย เวทนา จิต และธรรม อันได้แก่รูปธรรมและนามธรรม ซึ่งพระพุทธองค์ ทรงสอนให้เจริญสติและปัญญาที่เข้าไปแจ้งความจริงของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงในโลกว่า เป็นเพียงรูป-นามเท่านั้น และปัญญาที่เข้าไปรู้แจ้งลักษณะรูป-นามโดยความไม่เที่ยง เพราะเกิดดับตลอดเวลา^{๒๐}

๓) พระปลัดสมเกียรติ เปมสีโล (โณมจิตร) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระอนาคามีที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” จากการศึกษาพบว่า การบรรลุธรรมของพระอนาคามีเป็นผลของการบรรลุธรรมแต่ละระดับ สามารถจัดกิเลสได้ตามลำดับ ตั้งแต่กิเลสอย่างหยาบไปจนถึงกิเลสอย่างละเอียด โดยมีสังโยชน์ ๑๐ อันเป็นธรรมชาติที่ผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้ออกไปจากวัฏฏทุกข์ได้ เหมือนหนึ่งเชือกที่ผูกโยงสัตว์ หรือวัตถุสิ่งของไว้ไม่ให้หลุดไป มีปัญจธรรมอันได้แก่ ตัณหา ทิณฺณิ และมานะ คอยขัดขวางการปฏิบัติ เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้า ผู้ปฏิบัติสามารถละสังโยชน์ และอนุสัยต่างๆ ได้ตามกำลังของมรรค สามารถบรรลุมรรคผล สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาโดยลำดับ ส่วนผู้ที่จะบรรลุธรรมเป็นพระอนาคามีได้นั้นต้องสามารถละโอรัมภาคียสังโยชน์ อันเป็นสังโยชน์เบื้องต้นได้หมด คือ สักกายทิณฺณิ วิจิกิณฺณิ สิลฺลพตปรามาส กามราคะ และปฏิฆะ การบรรลุอรหัตตมรรคซึ่งเป็นเครื่องประหานกามุปาทาน เป็นความปรารถนาและแรงจูงใจให้พระอนาคามีกระทำความดีต่อไป^{๒๑}

^{๑๙} พระมหาวีรวงศ์ ปณฺณวฑฺฒโน (โกยมฺมยฺ), “ศึกษาหลักปฏิบัติเพื่อละกามคุณ ๕ ในปาสาณสูตร”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), บทคัดย่อ.

^{๒๐} พระมหาสมณิก เทชปณโณ (สินสุทฺธิ), “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างชั้น ๕ กับอายตนะ ๑๒ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), บทคัดย่อ.

^{๒๑} พระปลัดสมเกียรติ เปมสีโล (โณมจิตร), “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระอนาคามีที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), บทคัดย่อ.

๔) พระสันตติชัย สติเวปุลโล (ยุศกระโทก) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแบบยุคนันทนัย” จากการศึกษาพบว่า ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแบบของยุคนันทนัยที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เป็นการเจริญธรรมที่เป็นคู่ โดยมีลักษณะการปฏิบัติเป็นรูปแบบผสมระหว่างสมถยานิกและวิปัสสนายานิกซึ่งมี ๔ ลักษณะด้วยกัน คือ

๑. ลักษณะการเจริญวิปัสสนามีสมถะนำหน้า
๒. ลักษณะการเจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้า
๓. ลักษณะการเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไป
๔. ลักษณะการเจริญมีใจอุกอุทัจจะในธรรมกันไว้

ในการปฏิบัติวิปัสสนาลักษณะที่ ๑ – ๓ มีลักษณะเป็นการปฏิบัติผสมผสานคู่กันระหว่างสมถะยานิกกับวิปัสสนายานิก ให้ผู้ปฏิบัติได้ศึกษาและนำไปปฏิบัติตามจริตของแต่ละบุคคล หรือ เพื่อให้การปฏิบัติวิปัสสนาก้าวหน้าอย่างรวดเร็วโดยใช้หลักสมถะยานิกและวิปัสสนายานิก ต่างก็เป็นมาตรฐานในการปฏิบัติซึ่งกันและกัน^{๒๒}

๕) นายสนม มัทธนาตุลย์ ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์สังโยชน์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” จากการศึกษาพบว่า ข้อปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ ในทางพระพุทธศาสนามีอยู่หลายประการ ส่วนใหญ่เน้นด้านการเจริญจิตตภาวนาโดยใช้สติเป็นที่ตั้งคือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นทางสายเอก เป็นวิธีที่จะทำให้สังโยชน์หมดไป กล่าวคือเมื่อบุคคลปฏิบัติตนตามวิธีของ สติปัฏฐาน ๔ โดยมีโพธิปักขิยธรรมคอยเกื้อหนุนแล้วจะทำให้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา มีทั้งหมด ๔ ขั้น คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ พระอริยบุคคลชั้นพระโสดาบันละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส พระสกทาคามีละสังโยชน์ ๓ ประการที่พระโสดาบันละได้แล้ว ส่วนที่ทำได้มากกว่าพระโสดาบันคือ การทำให้กามฉันทะสังโยชน์ และพยาบาทสังโยชน์เบาบางลง พระอนาคามีละสังโยชน์ที่พระโสดาบันละได้แล้ว และละเพิ่มอีก ๒ ประการคือ กามฉันทะสังโยชน์และพยาบาทสังโยชน์ ส่วนพระอรหันต์ละสังโยชน์ ๕ ประการที่เหลือได้ทั้งหมด คือ รูปราคะสังโยชน์ อรูปราคะสังโยชน์ มานะสังโยชน์ อุทธัจจะสังโยชน์ และอวิชชาสังโยชน์ เมื่อสังโยชน์หมดไปแล้ว สภาวะของ

^{๒๒} พระสันตติชัย สติเวปุลโล (ยุศกระโทก), “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแบบยุคนันทนัย”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

นิพพานก็เข้ามาแทนที่ ทำให้จิตของบุคคลนั้นมีความเป็นอิสระจากสังโยชน์ ไม่มีความวุ่นวาย ใช้ชีวิตอย่างมีความสุข^{๒๓}

๖) นางสาววิภารัตน์ บุญเฉลียว ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิธีกำหนดรู้ทุกข์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” จากการศึกษาพบว่า วิปัสสนา คือ การรู้แจ้งในสภาวะรูป - นาม เห็นอาการเกิดดับของรูป - นาม ในไตรลักษณ์ตามความเป็นจริงด้วยปัญญา องค์ธรรมของวิปัสสนา คือ ปัญญาเจตสิกธรรม อารมณ์ของวิปัสสนา ได้แก่ วิปัสสนาภูมิ ๖ คือ ขั้น ๕ อย่างตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจักษุสมบัติ ๑๒ เมื่อย่อแล้วเหลือเพียงรูป - นาม โดยพิจารณาจนเกิดปัญญาเห็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ว่าย่อมเกิดตามเหตุปัจจัย และดับตามเหตุปัจจัย ชื่อว่า ได้พิจารณาเห็นแจ้งในสภาวะรูป - นาม ตามที่ปรากฏในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อคลายความยึดมั่นถือมั่นจนละกิเลส ตัณหาอันเป็นแนวทางในการทำให้จิตบริสุทธิ์หมดจดพ้นจากทุกข์ได้^{๒๔}

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องพบว่า เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมีการศึกษาหลักธรรมที่ปรากฏในเขมกสูตร ไว้หลายข้อธรรม แต่มีการศึกษาวิจัยเฉพาะแง่มุมที่สอดคล้องและใกล้เคียงกันเท่านั้น ยังไม่มีปรากฏงานการศึกษาวิจัยในเชิงเอกสารที่ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตรอย่างครอบคลุมประเด็นเนื้อหาทั้งหมด มีเพียงสามารถนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาเพื่อให้มีความชัดเจนเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเพิ่มขึ้นเท่านั้น และยังไม่เคยปรากฏงานวิจัยที่กล่าวถึงหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตรอย่างชัดเจน ดังนั้นผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตรเพื่อเพิ่มเติมในรายละเอียดเกี่ยวกับหลักธรรมอันจะเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจในการศึกษา เป็นพื้นฐานในสำคัญการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาให้มีความก้าวหน้าเพื่อดำเนินสู่ทางมรรค ผล นิพพานสืบต่อไป

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

^{๒๓} นายสนู มหัทธนาตุล, “การศึกษาวิเคราะห์สังโยชน์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), บทคัดย่อ.

^{๒๔} นางสาววิภารัตน์ บุญเฉลียว, “ศึกษาวิธีกำหนดรู้ทุกข์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), บทคัดย่อ.

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary source) ได้แก่ พระไตรปิฎก
อรรถกถา

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary source) ได้แก่ ปกรณวิเสส
วิสุทธิมรรค หนังสือ ตำรา และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๓ เรียบเรียงข้อมูลและตรวจสอบความถูกต้องกับคัมภีร์พระไตรปิฎก

๑.๗.๔ สรุปตอบปัญหาการวิจัยที่ตั้งไว้

๑.๗.๕ ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ

๑.๗.๖ แก้ไข ปรับปรุง นำเสนอผลงาน

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบถึงหลักธรรมที่ปรากฏในเขมกสูตร

๑.๘.๒ ทำให้ทราบถึงการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตร

บทที่ ๒

หลักธรรมที่ปรากฏในเขมกสูตร

พระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระธรรมวินัยที่พระพุทธองค์ได้ตรัสแสดงไว้ ครั้นยังมีพระชนม์ชีพอยู่ ได้ถูกรวบรวมจัดระเบียบไว้เป็นหมวดหมู่โดยพุทธสาวก โดยในส่วนของ พระสูตรได้ถูกจัดเรียบเรียงไว้ในส่วนของสุตตันตปิฎก เนื่องจากเป็นส่วนที่ว่าพระธรรมเทศนาของ พระพุทธองค์และพระอรหันตสาวก ที่แสดงแก่บุคคลต่างชั้นวรรณะและการศึกษา ต่างกรรมต่างวาระ กัน มีทั้งที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง ซึ่งในแต่ละพระสูตรนั้นมีหลักธรรมอันเป็นแนวทางการปฏิบัติ ปรากฏอยู่ในพระสูตร ในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นศึกษาเกี่ยวกับหลักธรรมในเขมกสูตร ดังนี้

๒.๑ ความเป็นมาของพระสูตร

๒.๒ หลักธรรมที่ปรากฏในเขมกสูตร

๒.๓ ผลที่เกิดขึ้นในพระสูตร

๒.๔ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความเป็นมาของเขมกสูตร

คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าซึ่งถูกบันทึกไว้ในรูปแบบอักษรเรียกว่า พระไตรปิฎก ในภาษา บาลีเรียกว่า ตปิฎก หรือเตปิฎก แปลว่า ประเสริฐ หมายถึงตำรา หรือคัมภีร์อันประเสริฐ ๓ เล่ม ประกอบไปด้วย พระวินัยปิฎก คือคัมภีร์ว่าด้วยเรื่องของพระวินัย พระสุตตันตปิฎก คือ คัมภีร์ว่าด้วย เรื่องของพระสูตร พระอภิธรรมปิฎก คือ คัมภีร์ว่าด้วยเรื่องของพระอภิธรรม หรือธรรมชั้นสูงใน พระพุทธศาสนา ดังนั้น คำสั่งสอนอันประเสริฐ ๓ ประการ จึงรวมกันเรียกว่า พระไตรปิฎก

พระสุตตันตปิฎก คือ ประมวลพุทธพจน์หมวดพระสูตรซึ่งประกอบด้วยพระธรรมเทศนา และธรรมบรรยายต่างๆ ที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสให้เหมาะกับบุคคล เหตุการณ์ และโอกาส ตลอดจน บทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เกิดขึ้นในชั้นเดิมของพระพุทธศาสนา^๑

^๑ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, บทนำพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม ๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า [๗].

พระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์สมันตปาสาทิกา ได้อธิบายถึงพระสูตรตันตปิฎก ในคำว่า สูตร มีความหมาย ๖ ประการ คือ

๑. เพราะบังถึงประโยชน์ (อตถาณํ สฺวจนโต) คือ ชี้ให้เห็นประโยชน์ตน และประโยชน์ผู้อื่น
๒. เพราะมีอรรถที่ตรัสไว้ดีแล้ว (สุตฺตโต) คือ ตรัสตามอุปนิสัย หรืออัธยาศัยของ เวไนยสัตว์ (ผู้ควรแนะนำ)
๓. เพราะผลิตประโยชน์ (สวณโต) คือ ก่อให้เกิดผล ดุจข้าวกล้าที่เจริญเติบโตแล้ว ผลิตรวงข้าวต่อไปได้
๔. เพราะหลังประโยชน์ (สฺวทนโต) คือ ทำให้ประโยชน์หลังไหลออกมา ดุจแม่โคนม หลังน้ำนมออกมา
๕. เพราะป้องกันด้วยดี (สฺตฺตตนา) คือ รักษาประโยชน์ทั้งหลายไว้ได้ด้วยดี
๖. เพราะมีส่วนเสมอด้วยเส้นด้าย (สฺตฺตตสภาคโต) คือ ใช้เป็นบรรทัดฐานในการประพฤติปฏิบัติของวิญญูชนดุจเส้นบรรทัดของช่างไม้

โครงสร้างพระสูตร มีองค์ประกอบ ๓ ประการ คือ

๑. นิทานวจนะ คือ คำขึ้นต้นหรือข้อความเบื้องต้น ได้แก่ ข้อความที่ท่านพระอานนท์ กล่าวว่า เอวมเม สฺมึ เป็นต้นไปจนจบข้อความที่บอกถึงความเป็นมาของพระสูตรนั้น
๒. เนื้อหาของพระสูตรหรือข้อความที่เป็นพระพุทธานุญาตหรือสาวกภาษิต ได้แก่ ข้อความที่ต่อจากนิทานวจนะเป็นต้นไป
๓. นิคมวจนะ คือ คำลงท้ายหรือข้อสรุป ได้แก่ ข้อความที่ต่อจากเนื้อหาของพระสูตร เช่น ข้อความที่ขึ้นต้นว่า อิทมโวจ ภควา พระสูตรที่มีองค์ประกอบครบสมบูรณ์ทั้ง ๓ ส่วนนี้ถือว่า มีความงาม ๓ อย่าง คือ

- ๑) งามในเบื้องต้นด้วยนิทานวจนะ
- ๒) งามในท่ามกลางด้วยเนื้อหาที่เป็นพระพุทธานุญาตหรือสาวกภาษิต
- ๓) งามในที่สุดด้วยนิคมวจนะ^๒

พระสูตรแต่ละสูตรในพระสูตรตันตปิฎก ล้วนมีรูปแบบอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง ในรูปแบบ ๙ อย่างแห่งพุทธพจน์ ที่มีชื่อเฉพาะว่า “นวังคสัตถุศาสน์” (คำสอนของพระศาสดา มีองค์ ๙) คือ

^๒ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, บทนำพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย เล่ม ๙, หน้า [๘-๙].

๑. สุตตะ คือ ระเบียบคำที่เป็นความเรียงแสดง หรือบรรยายข้อความให้ผู้ฟังเห็น
ประจักษ์ บางกรณีอาจบรรยายเป็นอุปมาโวหารก็มี หรือตั้งประเด็นปัญหาขึ้นถามแล้วตอบเองก็ดี เช่น
ระเบียบคำในพระสูตรทั่วไป รวมทั้งในพระวินัยปิฎก และคัมภีร์นิตเทส

๒. เคยยะ คือ ระเบียบคำที่เป็นประเภทร้อยกรองผสมกับคำประเภทร้อยแก้ว เช่น
ระเบียบคำในพระสูตรทั้งหลายที่มีคาถาประพันธ์

๓. เวยยาकरणะ คือ ระเบียบคำที่เป็นประเภทร้อยแก้วล้วน เช่น ระเบียบคำใน
พระอภิธรรมทั้งหมด และพระสูตรทั้งหลายที่ไม่มีคาถาประพันธ์

๔. คาถา คือ ระเบียบคำที่เป็นประเภทร้อยกรองล้วน เช่น ระเบียบคำในธรรมบท
เถรคาถา เถรีคาถา

๕. อุทาน คือ ระเบียบคำที่พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งออกมาโดยมิได้ทรงนึกไว้ก่อน
อาจเป็นคำประเภทเวยยาकरणะก็มี เป็นคำประเภทคาถาก็มี เช่น ระเบียบในคัมภีร์อุทาน (มี ๘๒ สูตร)

๖. อิติวุตตะกะ คือ ระเบียบคำที่มีการกล่าวอ้างข้อความอื่นมาประกอบโดย มีคำว่า “วุตติ
เหตํ ภควตา” (สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้) เป็นคำเชื่อมความเพื่อนำเข้าสู่คาถา หรือพุทธพจน์
เช่น ระเบียบคำในคัมภีร์อิติวุตตะกะ (มี ๑๑๐ สูตร)

๗. ชาตกะ คือ ระเบียบคำที่มุ่งเล่าเรื่องในอดีต เป็นบุพจริยา เช่น ระเบียบคำในคัมภีร์
ชาตกะ หรือชาตก ซึ่งเป็นประเภทร้อยกรอง หรือคาถาล้วน

๘. อัปภูตธรรม คือ ระเบียบคำที่แสดงถึงเรื่องที่น่ายอัศจรรย์ไม่เคยมี เช่น ระเบียบคำใน
พระสูตรทั้งหลายที่กล่าวถึงอัปภูตธรรม

๙. เวทลละ คือระเบียบคำถาม-ตอบ เช่น ระเบียบคำถามในพระสูตรที่เป็นปจฉาสิกะ
คือ ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงตามคำถามแต่มีลักษณะสำคัญ ๒ อย่าง คือ ๑) ทูลถามเพื่อ
ขอความรู้ (เวทญจ) ๒) ผู้ทูลถามฟังแล้วพอใจ ตัดใจ (ตุฏฺฐิจญจ) ทูลถามต่อไปอีก เช่น ระเบียบคำใน
จูฬเวทลสูตร มหาเวทลสูตร สักกปัญหสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร มหาปุณณมสูตร^๙

พระสูตรตันตปิฎก แบ่งออกเป็น ๕ นิกาย (คำว่า นิกาย แปลว่า หมวด หรือหมู่ หมายถึง
หมวดหมู่หรือหมู่ของพระสูตร) คือ

๑. ทีฆนิกาย (หมวดยาว) มีอักษรย่อตามภาษาบาลีว่า ที จัดแบ่งไว้ในหมวดตามความยาว
ของพระสูตร คือ รวบรวมพระสูตรที่มีความยาวมาก ไว้เป็นหมวดหนึ่งหรือหมู่หนึ่ง

๒. มัชฌิมนิกาย (หมวดปานกลาง) มีอักษรย่อตามภาษาบาลีว่า ม จัดแบ่งไว้ในหมวดของ
พระสูตรที่มีความยาวปานกลาง

^๙ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, บทนำพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับ
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม ๙, หน้า [๙-๑๐].

๓. สังยุตตนิกาย (หมวดประมวลเนื้อหาสาระ) มีอักษรย่อตามภาษาบาลีว่า สํ จัดแบ่งไว้ในหมวดของพระสูตรตามเนื้อหาสาระของพระสูตร คือ ประมวลพระสูตรที่มีเนื้อหาสาระประเภทเดียวกันจัดไว้เป็นหมวดเดียวกัน

๔. อังคุตตรนิกาย (หมวดยี่งด้วยองค์) มีอักษรย่อตามภาษาบาลีว่า อํ จัดแบ่งไว้ในหมวดของพระสูตรตามลำดับจำนวนองค์ธรรมหรือหัวข้อ ธรรมะ คือ รวบรวมพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมะเท่ากันเข้าไว้เป็นหมวดเดียวกัน เช่น มีชื่อกำกับ หมวดย่อยว่า นิบาต มี ๑๑ นิบาต คือ เอกกนิบาต ทุกนิบาต ดิกนิบาต จตุกกนิบาต ปญจกนิบาต ฉกกนิบาต สัตตกนิบาต อัฏฐกนิบาต นวกนิบาต ทสกนิบาต และเอกาทสกนิบาต

๕. ขุททกนิกาย (หมวดเล็กน้อย) มีอักษรย่อตามภาษาบาลีว่า ขุ จัดแบ่งไว้ในหมวดของพระสูตรที่ไม่เข้าเกณฑ์ตามหลักข้างต้น แบ่งตาม หัวข้อใหญ่เป็น ๑๕ เรื่อง คือ ๑) ขุททกปาฐะ ๒) ธัมมปท (ธรรมบท) ๓) อุทาน ๔) อิติวุตตกะ ๕) สุตตนิบาต ๖) วิมานวัตถุ ๗) เปตวัตถุ ๘) เถรคาถา ๙) เถรีคาถา ๑๐) ชาตกะ ๑๑) นิทเทส ๑๒) ปฏิสัมภิทามัคคะ (ปฏิสัมภิทามรรค) ๑๓) อปทาน ๑๔) พุทธวัชระ ๑๕) จริยาปิฎก^๕

เขมกสูตร^๕ มีปรากฏในพระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย เล่มที่ ๑๗ คือ สังยุตตนิกาย ชันธวรรค จัดเป็นเล่มที่ ๓ ของสังยุตตนิกาย ว่าด้วยวาระที่เกี่ยวกับชั้น ๕ โดยเนื้อความของเขมกสูตรมีปรากฏอยู่ ข้อที่ ๘๙ หน้า ๑๖๖ – ๑๗๑ เป็นเรื่องราวของพระเขมกะ สมัยนั้นพระเขมกะอาพาธเป็นไข้หนัก พักอยู่ที่พทริการาม ในเวลาต่อมาพระเถระประมาณ ๖๐ รูป ต้องการฟังธรรม จึงได้ส่งพระทาสกะไปถามปัญหาเกี่ยวกับอาการอาพาธและถามเกี่ยวกับหลักธรรมจึงได้ส่งพระทาสกะไปถามปัญหาเกี่ยวกับชั้น ๕ โดยในที่สุดพระเขมกะตัดสินใจเดินทางมาหาพระเถระ ซึ่งใจความกล่าวสำคัญถึงอุปานชั้นทั้ง ๕ และสังโยชน์ ในตอนท้ายของพระสูตรมีข้อความปรากฏว่า “อิทมโวจ อายสมฺมา เขมโก. อตตมฺนา เถรา ภิกฺขุ อายสมฺโต เขมกสฺส ภาสิตํ อภินฺนํ. อิมสมฺมิจฺจ ปน เวยยากรณสมฺมิมภณฺมาเน สญฺจิมตฺตานํ เถรานํ ภิกฺขุนํ อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตานิ วิมุจฺจิสฺสุ อายสมฺโต จ เขมกสฺสชาติ. สตฺตมํ”^๖ แปลว่า ท่านพระเขมกะได้กล่าวอย่างนี้แล้ว พระเถระทั้งหลายมีใจยินดี ต่างชื่นชมภาษิตของท่านพระเขมกะ ก็เมื่อท่านพระเขมกะกล่าวเวยยากรณภาษิตนี้อยู่ จิตของพระเถระประมาณ ๖๐ รูปและของท่านพระเขมกะ ก็หลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่น^๗

^๕ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, บทนำพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม ๙, หน้า [๑๐-๑๑].

^๕ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๙/๑๖๖-๑๗๑.

^๖ ส.ข. (บาลี) ๑๗/๘๙/๑๐๕.

^๗ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๙/๑๗๑.

๒.๒ หลักธรรมในเขมกสูตร

เขมกสูตรมีหลักธรรมที่สำคัญอันปรากฏอยู่ในพระสูตร อันจะนำมาเป็นแนวทางในการศึกษาเพื่อให้เกิดความเข้าใจ และน้อมนำไปเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้อย่างถูกต้อง ซึ่งในพระสูตรนี้มีหลักธรรมสำคัญ ได้แก่ ชั้น ๕, อุปาทานชั้น ๕ และสังโยชน์ มีรายละเอียดดังนี้

๒.๒.๑ ชั้น ๕

๑) ความหมายของชั้น ๕ ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์ปรกรรม วิเสสวิสุทธิมรรค มีรายละเอียดดังนี้

ความหมายของชั้น ๕ ตามที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ในสังคีตสูตร มีเนื้อความปรากฏว่า “ปัญจกชนธา: รูปกชนโธ เวทนากชนโธ สณฺหาณกชนโธ สงฺขารกชนโธ วิญญานกชนโธ”^๘ แปลว่า “ชั้น ๕ คือ ๑.รูปชั้น หมายถึง กองรูป ๒.เวทนาชั้น หมายถึง กองเวทนา ๓.สัญญาชั้น หมายถึง กองสัญญา ๔.สังขารชั้น หมายถึง กองสังขาร ๕.วิญญานชั้น หมายถึง กองวิญญาน”^๙

ความหมายของชั้น ๕ ตามที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวรรค ในชั้นสูตร มีเนื้อความปรากฏว่า ชั้น ๕ ประการ คือ

๑) รูปร่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า รูปชั้น

๒) เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า เวทนาชั้น

๓) สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า สัญญาชั้น

๔) สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า สังขารชั้น

๕) วิญญานอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า วิญญานชั้น”^{๑๐}

^๘ ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๕/๒๐๘.

^๙ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๒๙๙-๓๐๐.

^{๑๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๖-๖๗.

ความหมายของชั้น ๕ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย มีข้อความปรากฏดังนี้ “คำว่า ชั้น ๕ คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น ดังนี้ ชื่อสุดตันตภาชนีย (คำที่จำแนกโดยนัยที่ทรงแสดงในพระสูตร) ในชั้นวิภังค์ อันเป็นวิภังค์ต้นแห่งวิภังค์ปกรณ์ ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ๕ เป็นคำกำหนดจำนวน ด้วยคำว่า ๕ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงแสดงว่า ชั้นทั้งหลายมีไม่น้อยกว่านั้น ไม่มากกว่านั้น”^{๑๑}

ความหมายของชั้น ๕ ที่ปรากฏในคัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค มีข้อความปรากฏดังนี้ คำว่า ชั้น ได้แก่ ชั้น ๕ คือ รูปชั้น ๑ เวทนาชั้น ๑ สัญญาชั้น ๑ สังขารชั้น ๑ และวิญญาณชั้น ๑^{๑๒}

คำว่า ขนธ แปลว่า ชั้น, กอง, หมู่, พวก มีรูปวิเคราะหว่า

- ขสฺงขาตํ อวยวํ ธาเรตฺติ ขนฺโธ ส่วนที่ธำรงอวยวะ คืออินทรีย์ไว้ (ข บพหน้า ธา ธาตุในความหมายว่าทรงไว้ อ ปัจจย, แปลงนิคหิตเป็น น, ลบสระหน้า)
- ขาทติ อวยวนติ ขนฺโธ ผู้เชี่ยวชาญอวยวะ (ขาท ธาตุในความหมายว่าเชี่ยวชาญ อ ปัจจย, แปลง ขาท เป็น ขนธ)
- ขาติชราทีหิ อนเเกหิ ทุกฺเขหิ ขชฺชติ ขาทียตฺติ ขนฺโธ ส่วนอันทุกข์มีความเกิดความแก่เป็นต้นกีน (ขชช ธาตุในความหมายว่ากีน อ ปัจจย, แปลง ขชช เป็น ขนธ)
- ฌาณณ ขณฺณเตติ ขนฺโธ ส่วนอันเขาขุดขึ้นได้ด้วยญาณ (ขนฺ ธาตุในความหมายว่าขุด ธ ปัจจย, ลบสระที่สุตธาตุ)
- ทุกฺเขหิ ขณฺณติ อวทารียตฺติ ขนฺโธ ส่วนอันทุกข์ขุดขึ้น (เหมือนวิ.ต้น)
- ขานิ อินฺทริยานิ ธาเรตฺติ ขนฺโธ ส่วนธำรงอินทรีย์ไว้ (ข บพหน้า ธา ธาตุในความหมายว่าทรงไว้ อ ปัจจย, แปลงนิคหิตเป็น น, ลบสระที่สุตธาตุ)
- ขํ อตฺตนิจฺจาทีหิ สฺสณฺณํ ธาเรตฺติ ขนฺโธ ส่วนที่ธำรงความว่างเปล่าไว้ (เหมือนวิ. ต้น)^{๑๓}

^{๑๑} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๒๑.

^{๑๒} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๗๔๑.

^{๑๓} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **ศัพท์วิเคราะห**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๘), หน้า ๒๗๙-๒๘๐.

จากการศึกษาความหมายของชั้น ๕ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์
ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค สรุปความได้ว่า ชั้น ๕ หมายถึง กองรูป กองเวทนา กองสัญญา กองสังขาร
และกองวิญญาน

๒) องค์ธรรมของชั้น ๕ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์ปกรณ์วิเสส
วิสุทธิมรรค และหนังสือวิชาการ มีรายละเอียดดังนี้

ชั้น ๕ ได้แก่ (๑) รูปชั้น (กองรูป) (๒) เวทนาชั้น (กองเวทนา) (๓) สัญญาชั้น
(กองสัญญา) (๔) สังขารชั้น (กองสังขาร) (๕) วิญญานชั้น (กองวิญญาน)^{๑๔} โดยความหมายของ
แต่ละชั้น มีดังต่อไปนี้

๒.๑) รูปชั้น

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้อธิบายเกี่ยวกับรูปชั้นไว้ว่า รูปชั้น หมายถึง กองแห่งรูป
ได้แก่ ธรรมชาติทั้งปวงที่เกิดขึ้นมาแล้วต้องสลายไปเสื่อมไปโดยวิโรธปัจจัย คือ ปัจจัยที่ไม่ถูกกัน ได้แก่
ความร้อน ความเย็น เป็นต้น องค์ธรรม ได้แก่ รูป ๒๘^{๑๕} คือ มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ
เตโชธาตุ วาโยธาตุ และ อุกาหารรูป ๒๔ ได้แก่ จักขยตนะ โสตายตนะ ฆณายตนะ ชิวหายตนะ
กายายตนะ รูปายตนะ สัทธายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฐัพพายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ กายวิญญูติ วจีวิญญูติ อากาสธาตุ ลหุตารูป มฤตารูป กัมมัณฺณยทารูป อุปจยรูป สันตติรูป
ชรตารูป อนิจจตารูป และกวมิงการาหารรูป^{๑๖}

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย ได้อธิบาย
เกี่ยวกับรูปชั้นไว้ว่า คำว่า รูปชั้น ในสุดตันภาษณีนี้นี้จึงได้แก่ กองแห่งรูป ส่วนแห่งรูป, พระสัมมาสัม
พุทธเจ้าได้ทรงประมวลรูปทั้งหมด ทำให้เป็นกองแห่งรูป มีประเภทอย่างนี้ คือ ส่วนแห่งรูป ๒๕ คือ
อายตนะภายในและภายนอก ๑๐ และสุขุมรูป ๑๕ ส่วนรูป ๙๖ คือ กรรมรูป ได้แก่ จักขุทสกะ โสต
ฆาน ชิว กายทสกะ อิตถิทาทสกะ ปุริสทาทสกะ รวม ๗๐ และสุทถัฏฐกรูป ๘ เกิดแต่ จิต อกุฏ อาหาร
รวม ๒๔ สัททรูป ๒ เกิดแต่จิตและอกุฏ ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ อย่าง มีรูปที่เกิดแต่อดีต อนาคต
และปัจจุบันเป็นต้น โดยพระดำรัสที่ตรัสว่า มหาภูตรูป ๔ และรูปอาคัยมหาภูตรูป ๔ ดังนี้ แล้วทรง
แสดงว่า ชื่อว่า รูปชั้น ไว้ด้วยคำมีประมาณเท่านี้^{๑๗}

^{๑๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑/๑.

^{๑๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๒.

^{๑๖} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๙๔-๖๔๕/๑๙๐-๒๐๕.

^{๑๗} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๒๒-๒๓.

ในคัมภีร์ปรกณวิเสสวิสุทธิธรรมคได้อธิบายเกี่ยวกับรูปไว้ว่า รูป หมายถึง ธรรมชาติที่เสื่อมสลายไปด้วยปัจจัยที่เป็นขันธ์ มีความเย็นและความร้อน เป็นต้น ได้แก่ รูปขันธ์ แบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ มหาภูตรูป ๔ และ อุปาทายรูป คือรูปที่อาศัยมหาภูตรูป มี ๒๔

มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ดิน น้ำ ไฟ ลม ส่วนอุปาทายรูป ๒๔ ได้แก่ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, รูป, เสียง, กลิ่น, รส, อิตถินทรีย์ คือภาวะแห่งหญิง, ปุริสินทรีย์ คือภาวะแห่งชาย, ชีวิตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่ตามรักษารูปที่เกิดจากกรรม, หทัยวัตถุ เป็นที่อาศัยของจิต เจตสิก, กายวิญญูติ คือ กายที่เคลื่อนไหวด้วยอำนาจของจิต, วจีวิญญูติ หมายถึง วาจาที่เปล่งเสียงด้วยอำนาจจิต, ปรีเฉทรูป เป็นอากาศธาตุที่ตัดตอนให้กลุ่มรูปแยกออกจากกัน, ลหุตารูป คือ ความเบา ไม่อึดอัดแห่งรูป, มุทุตารูป คือ ความอ่อนไม่กระด้างแห่งรูป, กัมมัณญูตารูป คือ ความควรแก่การงานของรูป, อุปจยรูป คือ ความก่อกั้นแห่งรูป, สันตติรูป คือ ความสืบทอดแห่งรูป, ชรตารูป คือ ความแก่ทรุดโทรมของรูป, อนิจจตารูป คือ ความแตกทำลายแห่งรูป, โอหารูป คือ รสแห่งอาหารที่ช่วยค้ำจุนร่างกาย^{๑๘}

ในหนังสือวิชาการมีอธิบายเกี่ยวกับรูป โดยมีรายละเอียดดังนี้

๑) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายเกี่ยวกับรูปไว้ว่า รูป ได้แก่ ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกาย และพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติ และพฤติกรรมต่างๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น^{๑๙}

๒) พระพุทธทศตเถระ ได้อธิบายเกี่ยวกับรูปไว้ว่า รูปขันธ์ คือ รูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีตหรืออนาคต เป็นต้น เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด ทรมหรือปราณีต ไกลหรือใกล้^{๒๐}

๓) พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้อธิบายเกี่ยวกับรูปไว้ว่า รูปขันธ์เปรียบเหมือนฟองน้ำที่ลอยอยู่ในแก่นและลำธาร เป็นเพียงฟองอากาศที่ขังอยู่ในหยาดน้ำ กลุ่มฟองน้ำที่มีอากาศอยู่ภายในนี้เกาะกันเป็นก้อนขนาดเท่ากำปั้น เท่าศีรษะคนเท่าตัวคน หรือใหญ่กว่านั้น มองดูเผินๆ ฟองน้ำอาจดูเหมือนมีแก่นสาร แต่เมื่อ สังเกตดูให้ดีก็จะพบว่าไม่มีอะไรเลย ร่างกายของคนเรานี้ก็เช่นกัน ประกอบด้วยศีรษะ ลำตัว มือ และเท้า เป็นชาย เป็นหญิง คุณล้ายจะมีสสารแก่นสาร คุณล้ายว่าจะเที่ยงแท้ถาวร ดูสวยงามน่ารัก รวากับเป็นสิ่งที่มีชีวิต แต่ร่างกายนี้ไม่มีแก่นสาร เป็นเพียง

^{๑๘} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิธรรม, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๗๔๒.

^{๑๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๘), หน้า ๑๔.

^{๒๐} พระพุทธทศตเถระ, อภิธัมมวาท, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภังค์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๔๐๒.

การประชุมกันของธาตุและมี ส่วนประกอบที่น่าเกลียด ๓๒ อย่าง ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เป็นต้น อีกนัยหนึ่ง เราเห็นสิ่งต่างๆ ได้ก็เพราะว่ามีจักขุประสาท ถ้าไม่มีจักขุประสาท ก็จะเหมือนคนตาบอด เรามีโสตประสาทที่ทำให้ได้ยินเสียงต่างๆ มีฆานประสาทที่ทำให้เราได้กลิ่นต่างๆ มีชีวหาประสาทที่ทำให้เราได้รู้รสต่างๆ มีกายประสาทที่ทำให้เราได้รู้สึกสัมผัสต่างๆ สิ่งเหล่านี้มาประชุมกันประกอบกันขึ้นมาในรูปร่างกายของ มนุษย์จึงทำให้ร่างกายใช้งานได้ เป็นต้น^{๒๑}

๔) พระศาสนโสภณ (พิจิตร จิตวณโณ) ได้อธิบายเกี่ยวกับรูปไว้ว่า รูป ก็คือ รูปร่างกายของเรานั้นเอง^{๒๒}

๕) ธนิต อยู่โพธิ์ ได้อธิบายเกี่ยวกับรูปไว้ว่า รูป แปลว่า สิ่งที่สามารถสลาย ได้แก่ รูปร่างที่เห็นด้วยตา สัมผัสได้ด้วยกาย^{๒๓}

๖) พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) ได้อธิบายเกี่ยวกับรูปไว้ว่า รูป แปลว่า รูป, สี (สิ่งที่ตาเห็น) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รูปเปติ ปกาเสติ อตตโน สภาวนติ รูป สิ่งที่ประกาศสภาพของตน (รูป ธาตุในความหมายว่าประกาศ อ ปัจจัย)

- รูปปติ วิการมาปชชติติ รูป สิ่งที่ต้องเสื่อมไป (รูป ธาตุในความหมายว่าเสื่อม, ทรุคโทรม อ ปัจจัย, ทีฆะ อุ เป็น อุ)^{๒๔}

๒.๒) เวทนาขันธ

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้อธิบายเกี่ยวกับเวทนาขันธไว้ว่า เวทนาขันธ หมายถึง กองแห่งเวทนา มีหน้าที่ส่วยอารมณ์ คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๒๕}

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย ได้อธิบายเกี่ยวกับเวทนาขันธไว้ว่า พระพุทธองค์ทรงประมวลเวทนานั้นทั้งหมดทำให้เป็นกองแห่งเวทนา

^{๒๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **อนัตตลักษณะสูตร**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๖), หน้า ๑๑๕-๑๑๗.

^{๒๒} พระศาสนโสภณ (พิจิตร จิตวณโณ), **วิปัสสนาภาวนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (นครปฐม: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๔.

^{๒๓} ธนิต อยู่โพธิ์, **วิปัสสนาธิมม**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๗.

^{๒๔} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **ศัพท์วิเคราะห์**, หน้า ๗๕๓.

^{๒๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๔-๖๑/๒๒-๔๒.

อันเป็นไปในภูมิ ๔ ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ เหล่านั้นนั่นแหละว่า สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา ดังนี้ แล้วทรงแสดงว่า ชื่อว่า เวทนาชั้น^{๒๖}

ในคัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรคได้อธิบายเกี่ยวกับเวทนาไว้ว่า เวทนา หมายถึง ธรรมชาติที่มีการเสวยรสแห่งอารมณ์ เมื่อรวมธรรมชาติที่เสวยเข้าด้วยกันทั้งหมดจึงชื่อว่า เวทนาชั้น เมื่อจำแนกตามสภาวะแล้วเวทนามี ๕ อย่าง คือ

๑) สุขเวทนา มีการเสวยโณภูฏัพพะอันน่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีความสบายทางกายเป็นผล

๒) ทุกขเวทนา มีการเสวยโณภูฏัพพะอันไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีความไม่สบายทางกายเป็นผล

๓) โสมนัสเวทนา มีการเสวยอิฏฐารมณ์ อารมณ์ที่น่าพอใจเป็นลักษณะ มีความสบายทางใจเป็นผล

๔) โทมนัสเวทนา มีการเสวยอนิฏฐารมณ์ อารมณ์ที่ไม่น่าพอใจเป็นลักษณะ มีความไม่สบายทางใจเป็นผล

๕) อุเบกขาเวทนา มีการเสวยมัชฌัตตารมณ์เป็นลักษณะ มีความละเอียดเป็นผล^{๒๗}

ในหนังสือเอกสารวิชาการได้อธิบายเกี่ยวกับเวทนา มีรายละเอียดดังนี้

๑) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้อธิบายเกี่ยวกับเวทนาไว้ว่า เวทนา ได้แก่ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ^{๒๘}

๒) พระพุทธทศเถระ ได้อธิบายเกี่ยวกับเวทนาไว้ว่า เวทนาชั้น คือ สภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีลักษณะเสวยอารมณ์^{๒๙}

๓) พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้อธิบายเกี่ยวกับเวทนาไว้ว่า เวทนา เปรียบได้กับต่อมน้ำ เมื่อหยาดน้ำฝน ตกต้องผิวน้ำ ฟองอากาศถูกขังอยู่ในน้ำทำให้เกิดเป็นต่อมน้ำเล็กๆ ขึ้น ต่อมน้ำเหล่านี้เกิดขึ้นทุกครั้ง ที่ หยาดน้ำฝนตกลงถูกผิวน้ำ แล้วก็อันตรธานหายไป

^{๒๖} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๒๓.

^{๒๗} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๗๖๘.

^{๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๑๔.

^{๒๙} พระพุทธทศเถระ, **อภิธัมมวาท**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๔๐๒.

ทันที เวทนาที่รับรู้ความรู้สึกต่างๆ ก็เปรียบได้กับต่อมน้ำเพราะมีลักษณะเกิดขึ้นแล้วดับไปติดต่อกันอย่างรวดเร็วอยู่ตลอดเวลา^{๓๐}

๔) พระสาสนโสภณ (พิจิตร จิตวณฺโณ) ได้อธิบายเกี่ยวกับเวทนาไว้ว่า เวทนา คือ การเสวยอารมณ์ เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นกลางๆ^{๓๑}

๕) ธนิต อยู่โพธิ์ ได้อธิบายเกี่ยวกับเวทนาไว้ว่า เวทนา แปลว่า การเสวยอารมณ์ ได้แก่ ความรู้สึกเป็นสุข ทุกข์ อุเบกขา^{๓๒}

๖) พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) ได้อธิบายเกี่ยวกับเวทนาไว้ว่า เวทนา แปลว่า เวทนา, ความรู้สึก, การเสวยอารมณ์, ผู้เสวยอารมณ์ (เวทยิต) มีรูปวิเคราะห์ว่า เวทยิต อารมมณรส อนุภาวตีติ เวทนา ธรรมชาติที่เสวยรสอารมณ์ (วิท ธาตุใน ความหมายว่ารู้, เสวย ยุ ปัจจัย อา อิต., พลทธี อี เป็น เอ, แปลง ยุ เป็น อน)^{๓๓}

๒.๓) สัญญาขันธ

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้อธิบายเกี่ยวกับสัญญาขันธไว้ว่า สัญญาขันธ หมายถึง กองแห่งสัญญา มีหน้าที่จำอารมณ์ต่างๆ องค์ธรรม ได้แก่ สัญญาเจตสิกที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๓๔}

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหายานกุฎราชวิทยาลัย ได้อธิบายเกี่ยวกับสัญญาขันธไว้ว่า พระพุทธองค์ทรงประมวลสัญญานั้นทั้งหมด ทำให้เป็นกองแห่งสัญญา อันเป็นไปในภูมิ ๔ ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ เหล่านั้นนั่นแหละว่า สัญญาเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญาเกิดแต่มนัสสัมผัส ดังนี้ แล้วทรงแสดงว่า ชื่อว่าสัญญาขันธ^{๓๕}

ในคัมภีร์ปรกณวิเสสวิสุทธิมรรคได้อธิบายเกี่ยวกับสัญญาไว้ว่า สัญญา หมายถึง ธรรมชาติ ที่มีความจำได้ เมื่อรวมธรรมชาติทั้งหมดที่จำได้เข้าด้วยกันจึงชื่อว่าสัญญาขันธ สัญญานี้มีความจำได้เป็นลักษณะ มีการทำเครื่องหมายเพื่อการจำในครั้งต่อไปเป็นหน้าที่ ในกรณีที่พบเห็นสิ่งนั้น

^{๓๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **อนัตตลักษณะสูตร**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์, หน้า ๑๑๙.

^{๓๑} พระสาสนโสภณ (พิจิตร จิตวณฺโณ), **วิปัสสนาภาวนา**, หน้า ๑๔.

^{๓๒} ธนิต อยู่โพธิ์, **วิปัสสนานิยม**, หน้า ๑๗.

^{๓๓} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **ศัพท์วิเคราะห์**, หน้า ๘๔๖.

^{๓๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒-๙๑/๔๒-๖๐.

^{๓๕} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๒๓.

เป็นสิ่งใหม่ ไม่เคยพบมาก่อน สัญญาก็จะทำหน้าที่หมายไว้ เพื่อการจำได้ในครั้งต่อไป มีการทำความเข้าใจตามเครื่องหมายที่ยึดไว้เป็นผล และมีอารมณ์ที่ปรากฏเป็นเหตุใกล้^{๓๖}

ในหนังสือเอกสารวิชาการได้อธิบายเกี่ยวกับสัญญา มีรายละเอียดดังนี้

๑) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายเกี่ยวกับสัญญาไว้ว่า สัญญา ได้แก่ความกำหนดได้ หรือหมายรู้ คือการกำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่างๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้นๆ ได้^{๓๗}

๒) พระพุทธทศเถระ ได้อธิบายเกี่ยวกับสัญญาไว้ว่า สัญญาขันธ คือ สภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดในจิต มีลักษณะหมายรู้^{๓๘}

๓) พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้อธิบายเกี่ยวกับสัญญาไว้ว่า สัญญาเหมือนพยัคฆ์ สัญญา คือ การกำหนดจดจำอารมณ์ต่างๆ สิ่งที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส และรับรู้ทางใจ โดยเข้าใจว่าเป็นความจริง มีอยู่จริง สัญญาก็เปรียบเสมือนได้กับพยัคฆ์ ซึ่งเป็นภาพลวงตาที่ได้จากสภาพบรรยากาศที่มีอากาศร้อนๆ ลอยขึ้นเหนือพื้นดินในเวลาเที่ยงวันในฤดูร้อน ก็จะทำให้เห็นเป็นภาพนํ้าระยิบระยับหรือภาพบ้านเรือน แต่ไม่มีอยู่จริงในสิ่งที่เห็นนั้น^{๓๙}

๔) พระสาสนโสภณ (พิจิตร จิตตฺตโน) ได้อธิบายเกี่ยวกับสัญญาไว้ว่า สัญญา คือ ความจำได้ หมายรู้ จำอะไรได้ก็เป็นสัญญา^{๔๐}

๕) ธนิต อยู่โพธิ์ ได้อธิบายเกี่ยวกับสัญญาไว้ว่า สัญญา แปลว่า การจำได้หมายรู้ ได้แก่ จำรูป จำเสียง จำกลิ่น จำรส จำโผฏฐัพพะ และจำธรรมารมณ์^{๔๑}

๖) พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) ได้อธิบายเกี่ยวกับสัญญาไว้ว่า สัญญา แปลว่า สัญญา, ความจำ, ชื่อ, นาม มีรูปวิเคราะห์ว่า สณฺหาณนติ เอตยาตติ สณฺหา ธรรมชาติเป็นเครื่องจำ, เครื่องช่วยจำ (สํ บทหน้า ภา ธาตุในความหมายว่ารู้ กวี ปัจจัย, แปลงนิหิตเป็น ณ, ลบ กวี)^{๔๒}

^{๓๖} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๗๗๐.

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๑๔.

^{๓๘} พระพุทธทศเถระ, **อภิธัมมวาท**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภินันท์, หน้า ๔๐๒.

^{๓๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **อนัตตลักษณะสูตร**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภินันท์, หน้า ๑๒๒.

^{๔๐} พระสาสนโสภณ (พิจิตร จิตตฺตโน), **วิปัสสนาภาวนา**, หน้า ๑๔.

^{๔๑} ธนิต อยู่โพธิ์, **วิปัสสนานิยาม**, หน้า ๑๗.

^{๔๒} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **ศัพท์วิเคราะห์**, หน้า ๘๗๒.

๒.๔) สังขารขันธ

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้อธิบายเกี่ยวกับสังขารขันธไว้ว่า สังขารขันธ หมายถึง กองแห่งสังขาร มีหน้าที่ปรุงแต่งจิต ให้คิดทำกุศลหรือให้ทำอกุศล และให้บำเพ็ญอุปปาदान มี ๓ คือ ปุณฺณาสังขาร ให้ทำทำบุญซึ่งเป็นความดี, อปุณฺณาสังขาร ปรุงแต่งจิตให้ทำอกุศล, อนณฺณาสังขาร ปรุงแต่งจิตให้คิดบำเพ็ญอุปปาदान องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เวทนา และสัญญา) ที่ประกอบในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ตามสมควร^{๔๓}

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย ได้อธิบายเกี่ยวกับสังขารขันธไว้ว่า พระพุทธองค์ประมวลสังขารนั้นทั้งหมด ทำให้เป็นกองแห่งเจตนา อันเป็นไปในภุมิ ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ เหล่านั้นนั่นแหละว่า เจตนาเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ เจตนาเกิดแต่มนัสสัมผัส ดังนี้ แล้วทรงแสดงว่า ชื่อว่า สังขารขันธ^{๔๔}

ในคัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรคได้อธิบายเกี่ยวกับสังขารไว้ว่า สังขาร หมายถึง ธรรมชาติที่ทำให้เป็นกลุ่มชื่อว่าการประสมเป็นลักษณะ เมื่อรวมธรรมชาติ มีการประสมเจตสิกเป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกันจึงชื่อว่า สังขารขันธ โดยมีการประสมเป็นลักษณะ มีการประมวลเข้าเป็นกิจ มีความเผยออกเป็นผล โดยสังขารในที่นี้หมายถึง เจตสิก ซึ่งเป็นธรรมที่เกิดพร้อมกับจิตดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์เดียวกับจิต เช่น สังขารที่ชื่อว่า ศรัทธา เมื่อเกิดพร้อมกุศลจิต ก็ย่อมเผยถึงความเชื่อ ความเลื่อมใสของจิตในขณะนั้น^{๔๕}

ในหนังสือเอกสารวิชาการได้อธิบายเกี่ยวกับสังขาร มีรายละเอียดดังนี้

๑) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายเกี่ยวกับสังขารไว้ว่า สังขาร ได้แก่ องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลางๆ ปรุงแปรการตรัสรู้ที่นึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกายวาจา ให้เป็นไปต่างๆ เป็นที่มาของกรรม เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ปัญญา โมหะ โลภะ โทสะ มานะ ทิณฺณิ อีสสา มัจฉริยะ เป็นต้น เรียกรวมอย่างง่ายๆ ว่า เครื่องปรุงแต่งของจิต เครื่องปรุงแต่งของความคิด หรือเครื่องปรุงแต่งของกรรม^{๔๖}

^{๔๓} อภิ.วิ (ไทย) ๓๕/๙๒-๑๒๐/๖๑-๘๐.

^{๔๔} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๒๓.

^{๔๕} พระพุทธโฆสะเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๗๗๐.

^{๔๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๑๔.

๒) พระพุทธทศเถระ ได้อธิบายเกี่ยวกับสังขารไว้ว่า สังขารชั้นร์ คือ สภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดในจิต มีลักษณะปรุงแต่ง^{๔๗}

๓) พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้อธิบายเกี่ยวกับสังขารไว้ว่า สังขารชั้นร์ ได้แก่ เจตนาในการกระทำความกรรม เปรียบเหมือนต้นกล้วย ซึ่งเมื่อดูผิวเผินก็เหมือนเป็นต้นไม้ที่มีแก่น แต่เมื่อตัดแล้วโคนต้นลงมา ก็เห็นว่าไม่มีแก่น แล้วก็ลอกกาบออกมาดู ก็เห็นว่าประกอบกันเป็นชั้นๆ ซ้อนกันอยู่ ไม่มีแก่นในต้นกล้วยนั้นเลย สังขารก็เหมือนกันกับต้นกล้วย^{๔๘}

๔) พระสาสนโสภณ (พิจิตร จิตตฺตโน) ได้อธิบายเกี่ยวกับสังขารไว้ว่า สังขารในที่นี้ คือ ความคิด ถ้าคิดดีก็เป็นกุศล ถ้าคิดไม่ดีก็เป็นอกุศล ถ้าคิดกลางๆ เฉยๆ ก็เป็นอัพยาทุก คือไม่ดีไม่ชั่ว ความคิดเป็นพวกเจตสิกทั้งหมด ซึ่งเจตสิกทั้งหมดนั้นเกิดขึ้นกับจิตนี้เอง^{๔๙}

๕) ธนิต อยู่โพธิ์ ได้อธิบายเกี่ยวกับสังขารไว้ว่า สังขาร แปลว่า การปรุงแต่ง ได้แก่ ความคิดที่เกิดขึ้นกับใจ เป็นกุศล อกุศล หรืออัพยาทุก หรือเรียกรวมตามหลักอภิธรรมว่า เจตสิก (เว้นเวทนาและสัญญา ซึ่งเป็นเจตสิกอีกแต่ละอย่าง)^{๕๐}

๖) พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) ได้อธิบายเกี่ยวกับสังขารไว้ว่า สังขาร แปลว่า สังขาร, ร่างกาย, เครื่องปรุงแต่ง, สิ่งที่ยึดสมอบรรณา, อุปนิสัย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สงขริยเตติ สงขาโร สภาวะอันปัจจัยปรุงแต่ง (สํ บทหน้า กร ธาตุในความหมายว่าทำ ณ ปัจจัย, แปลงนิคหิตเป็น ง, กร เป็น ขร, ทีฆะ อ เป็น อา)
- สงขโรตติติ สงขาโร ปัจจัยผู้ปรุงแต่ง (เหมือนวิ.ต้น)
- สุนทรํ กรียเต อนนาคี สงขาโร ภาวะเป็นเหตุทำสิ่งที่ดี (เหมือน วิ. ต้น)^{๕๑}

๒.๕) วิญญาณชั้นร์

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้อธิบายเกี่ยวกับวิญญาณชั้นร์ไว้ว่า วิญญาณชั้นร์ หมายถึง กองแห่งวิญญาณ มีหน้าที่รู้อารมณ์ โดยคำว่า วิญญาณ จิต มโน มนัส คือ ใจ หมายถึง ธรรมชาติที่มีความรู้แจ้ง เป็นลักษณะ องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๕๒}

^{๔๗} พระพุทธทศเถระ, **อภิธัมมมาตาร**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิงค์, หน้า ๔๐๒.

^{๔๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **อนัตตลักษณะสูตร**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิงค์, หน้า ๑๒๓.

^{๔๙} พระสาสนโสภณ (พิจิตร จิตตฺตโน), **วิปัสสนาภาวนา**, หน้า ๑๔-๑๕.

^{๕๐} ธนิต อยู่โพธิ์, **วิปัสสนาภิรม**, หน้า ๑๗.

^{๕๑} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **ศัพท์วิเคราะห์**, หน้า ๘๖๗.

^{๕๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๒๑-๑๔๙/๘๐-๙๗.

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย ได้อธิบายเกี่ยวกับวิญญาณขันธไว้ว่า พระพุทธองค์ทรงประมวลวิญญาณนั้นทั้งหมดทำให้เป็นกองแห่งจิตอันเป็นไปในภุมิ ๔ ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ เหล่านั้นนั้นแหละว่า (๑). รูป ๒๕ คือ อายตนะภายในและภายนอก ๑๐ และสขุรูป ๑๕ (๒) รูป ๙๖ คือ กรรมขรูป ได้แก่ จักขุทสกะ โสต ฆาน ชิว กายทสก อิตถิภาวทสก บุริสภาวทสก รวม ๗๐ และสุทธัญญกรรูป ๘ เกิดแต่ จิตติ อุตฺต อาหารรวม ๒๔ สัททรูป ๒ เกิดแต่จิตและอุตฺต จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ วิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ดังนี้ แล้วทรงแสดงว่า ชื่อว่า วิญญาณขันธ^{๕๓}

ในคัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรคได้อธิบายเกี่ยวกับวิญญาณขันธไว้ว่า วิญญาณหมายถึง ธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะ เมื่อรวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกันจึงชื่อว่า วิญญาณขันธ, จิต, มโน โดยแบ่งประเภทออกเป็น กุศลวิญญาณ อกุศลวิญญาณ และอัปายากฤตวิญญาณ^{๕๔}

ในหนังสือเอกสารวิชาการได้อธิบายเกี่ยวกับวิญญาณ มีรายละเอียดดังนี้

๑) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายเกี่ยวกับวิญญาณไว้ว่า วิญญาณได้แก่ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาท ทั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ^{๕๕}

๒) พระพุทธทศเถระ ได้อธิบายเกี่ยวกับวิญญาณไว้ว่า วิญญาณขันธ คือ จิตดวงใดดวงหนึ่งที่มีลักษณะรู้อารมณ์^{๕๖}

๓) พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้อธิบายเกี่ยวกับวิญญาณไว้ว่า วิญญาณเหมือนมายากล การรับรู้ของจิตเหมือนนักเล่นมายากล เมื่อมองเห็นคนก็จะรู้ว่าเป็นหญิง เป็นชาย และรู้ว่าฉันเป็นผู้เห็น และเมื่อ ได้ยินเสียงก็จะรู้ได้โดยอัตโนมัติว่าเป็นเสียงผู้หญิงผู้ชาย รู้กลิ่นก็เช่นกัน จิตคิดว่าฉันเป็นผู้ได้รู้กลิ่น รู้ สัมผัสก็เหมือนกันเข้าใจว่าฉันเป็นผู้รู้สัมผัส เมื่อนึกคิดก็เหมือนกัน การรู้เช่นนี้ไม่เป็นจริง ไม่รู้จริง คือ ไม่รู้สัจจะตามความเป็นจริงของรูปนามในขั้นปรมาตม คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เป็นต้นเท่านั้น^{๕๗}

^{๕๓} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๒๓-๒๔.

^{๕๔} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๗๕๖.

^{๕๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๑๔.

^{๕๖} พระพุทธทศเถระ, **อภิธัมมวาท**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๔๐๓.

^{๕๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **อนัตตลักษณะสูตร**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๑๒๖.

๔) พระสาสนโสภณ (พิจิตร จิตวณฺโณ) ได้อธิบายเกี่ยวกับวิญญานไว้ว่า วิญญาน คือ จิต นั่นเอง^{๕๘}

๕) ธนิต อยู่โพธิ์ ได้อธิบายเกี่ยวกับวิญญาน ไว้ว่า วิญญาน แปลว่า การรู้แจ้ง ได้แก่ รู้อารมณ์ที่มากกระทบ เช่น ตาเห็นรูป เกิดความรู้ขึ้น หูได้ยินเสียง เกิดความรู้ขึ้น ฯลฯ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า จิต ได้แก่ จิตใจ^{๕๙}

๖) พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) ได้อธิบายเกี่ยวกับวิญญานไว้ว่า วิญญาน แปลว่า วิญญาน, จิต, ความรู้แจ้ง มีรูปวิเคราะห์ว่า วิชาชาติติ วิญญานัม ธรรมชาติที่รู้แจ้ง (วิ บทหน้า ฌา ธาตุในความหมายว่ารู้ ยุ ปัจจัย, ซ้อน ณ, แปลง ยุ เป็น อน, น เป็น ณ)^{๖๐}

๓) ประเภทของขั้น ๕

ขั้น ๕ นั้น ถ้าแยกแยะตามแนวอภิธรรม จะได้รายละเอียดปลีกย่อยลงไปอีกโดยแยกออกได้เป็นรูปขั้นได้แก่ รูป ๒๘ เวทนาขั้นได้แก่เวทนา ๖ สัญญาขั้นได้แก่ สัญญา ๖ สังขารขั้นได้แก่ สังขาร ๕๐ และวิญญานขั้นได้แก่ วิญญาน ๘๙ หรือ ๑๒๑ และบัญญัติเรียกองค์รวมหรือขั้น ๕ ว่าบุคคล ตัวตน เรา เขา หรือเรียกโดยปริมาตรว่า รูปธรรม นามธรรม โดยมีรูปเป็นรูปธรรม ส่วนเวทนา สัญญาสังขาร และวิญญาน เป็นนามธรรม นอกจากนี้ยังสามารถแยกประเภทตามสภาพที่ปรากฏหลายประการได้ดังนี้

ประเภทที่ ๑ คือ ธรรมที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน คือหมายถึงว่าขั้น ๕ ที่เป็นอดีต คือ ดับไปแล้วก็มี กำลังปรากฏก็มี ที่เกิดขึ้นในข้างหน้าก็มี ธรรมที่มีประเภทต่างกันอย่างนี้ก็เลยรวมหมดเรียกว่าเป็นกอง ถ้าเป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ของรูป ก็เป็นกองรูป ถ้าเป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ของเวทนา ก็เป็นกองเวทนา ถ้าเป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ของสัญญา ก็เป็นกองสัญญา ถ้าเป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ของสังขาร ก็เป็นกองสังขาร ถ้าเป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ของวิญญาน ก็เป็นกองวิญญาน

ประเภทที่ ๒ คือ ธรรมที่เป็นภายในก็มี เป็นภายนอกก็มี ธรรมภายในเรียกว่า อัมมัตติกะ ธรรมภายนอกเรียกว่า พาหิระ ขั้นที่เป็นภายใน^{๖๑} หมายถึง เกิดที่ตัวเรา เกิดที่กาย ที่เราสมมติว่าตัวเรา ที่ตนก็มี คนอื่นก็มีถือว่าเป็นภายนอก เรียกว่ามีประเภทต่างๆ

^{๕๘} พระสาสนโสภณ (พิจิตร จิตวณฺโณ), *วิปัสสนากาวนา*, หน้า ๑๕.

^{๕๙} ธนิต อยู่โพธิ์, *วิปัสสนานิยม*, หน้า ๑๘.

^{๖๐} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), *ศัพท์วิเคราะห์*, หน้า ๘๑๕.

^{๖๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๗/๑๐๗.

ประเภทที่ ๓ คือ สภาพหยาบก็มี ละเอียดก็มี อย่างหยาบ เรียกว่า โอฟาริกะอย่างละเอียดเรียกว่าสุขุมะ^{๖๒} อย่างเช่นรูป รูปบางชนิดจะเป็นรูปที่ละเอียด เช่น รูปน้ำ อาโป เป็นสุขุมรูป เป็นรูปละเอียด พวกภาวรูป คือ ความเป็นหญิง ความเป็นชาย หทยวัตถุรูป รูปหัวใจก็ถือว่าเป็นรูปละเอียด ส่วนรูปหยาบมีพวกสี่ เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะประสาทตา ประสาทหู ประสาทจมูก ประสาทลิ้น ประสาทกาย เป็นรูปหยาบ เพราะฉะนั้น ไม่ว่าจะเป็นรูปเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งมีลักษณะที่หยาบและละเอียด นับว่าเป็นกลุ่มเป็นกองหนึ่ง

ประเภทที่ ๔ คือ เป็นหีนะและเป็นปณิตะ คือสภาพอย่างเลวก็มี อย่างประณีตก็มี

ประเภทที่ ๕ คือ เป็นทुरुและสันติกะ คือไกลกับใกล้ ไกลก็มี ใกล้ก็มี ไกลในที่นี้ คือรู้ได้ยาก ปัญญาารู้ได้ยาก ใกล้รู้ได้ง่ายก็มี

สรุปความว่า ชั้นที่ ๕ คือ กองแห่งรูปธรรม และนามธรรม แบ่งเป็น ๕ หมวด เป็นธรรมชาติที่มาประชุมกัน ได้แก่ รูปชั้น คือ กองรูป แบ่งได้เป็นรูป ๒๘ เวทนาชั้น คือ กองเวทนา เป็นส่วนที่ทำการเสวยอารมณ์ ในความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือ เฉยๆ สัญญาชั้น คือ กองสัญญา เป็นส่วนที่เป็นความกำหนดหมาย โดยความกำหนดได้หมายรู้ในอารมณ์ ๖ สังขารชั้น คือ กองสังขาร เป็นส่วนที่เป็นความปรุงแต่ง สภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดี หรือชั่วหรือเป็นกลางๆ วิญญาณชั้น คือ กองวิญญาณ เป็นส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ ความรู้อารมณ์ทางอายตนะทั้ง ๖ มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ได้แก่ วิญญาณ ๖

๒.๒.๒ อุปาทานชั้น ๕

อุปาทานชั้น ๕ ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์ปรมวิเสสวิสุทธิมรรค มีรายละเอียดดังนี้

ในพระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ในสังคิตติสูตร มีเนื้อความเกี่ยวกับอุปาทานชั้น ปรากฏว่า “ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา: รูปูปาทานกฺขนฺโธ เวทฺฐูปาทานกฺขนฺโธ สณฺณูปาทานกฺขนฺโธ สงฺขารูปาทานกฺขนฺโธ วิญญานูปาทานกฺขนฺโธ.”^{๖๓} แปลว่า อุปาทานชั้น (ชั้นอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น) ๕ คือ

๑) รูปูปาทานชั้น	(อุปาทานชั้นคือรูป)
๒) เวทฐูปาทานชั้น	(อุปาทานชั้นคือเวทนา)
๓) สณฺณูปาทานชั้น	(อุปาทานชั้นคือสัญญา)

^{๖๒} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑/๑.

^{๖๓} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๕/๒๐๘.

๔) สังขารุปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือสังขาร)

๕) วิญญาณูปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือวิญญาณ)^{๖๔}

ในพระสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตก ได้อธิบายความหมายของอุปาทานขันธ ไว้ว่า อุปาทานขันธ มาจาก อุปาทาน+ขันธ แยกอธิบายความหมายได้ดังนี้

๑) อุปาทาน แปลว่า ความถึอมั่น (อุป = มั่น+อาทาน = ถึอ)

๒) ขันธ แปลว่า กอง

ดังนั้น อุปาทานขันธ จึงหมายถึง กองอันเป็นอารมณ์แห่งความถึอมั่น^{๖๕}

ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวรรค ได้อธิบายเกี่ยวกับประเภทของอุปาทานขันธ ๕ ดังนี้

๑) รูปร่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม ประกอบด้วยอาสวะ เกื้อกูลแก่อุปาทานนี้เรียกว่า รููปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือรูป)

๒) เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม ประกอบด้วยอาสวะ เกื้อกูลแก่อุปาทานนี้เรียกว่า เวทูปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือเวทนา)

๓) สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม ประกอบด้วยอาสวะ เกื้อกูลแก่อุปาทานนี้เรียกว่า สัญญาอุปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือสัญญา)

๔) สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม ประกอบด้วยอาสวะ เกื้อกูลแก่อุปาทานนี้เรียกว่า สังขารุปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือสังขาร)

๕) วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม ประกอบด้วยอาสวะ เกื้อกูลแก่อุปาทานนี้เรียกว่า วิญญาณูปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือวิญญาณ)^{๖๖}

^{๖๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๐.

^{๖๕} อ.ส.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๕๖/๑๐๔.

^{๖๖} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๗.

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย ได้อธิบายเกี่ยวกับอุปาทานขันธ ๕ ไว้ว่า บทว่า ปณฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ ความว่า กองแห่งอุปาทาน ชื่อว่าอุปาทานขันธ อธิบายว่า กลุ่มแห่งธรรมคือกองแห่งธรรมอันเป็นปัจจัยแห่งอุปาทาน ชื่อว่าอัมมราสี ความสังเขปในเบญจขันธ^{๖๗}

ในคัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรคได้มีการอุปมาอุปาทานขันธ ๕ ไว้ดังนี้

รูปอุปาทานขันธ เปรียบเหมือนโรงพยาบาล เพราะเป็นที่อาศัยอยู่แห่งวิญญาณอุปาทานขันธ อันเปรียบเหมือนคนไข้ โดยเป็นวัตถุ (พื้นฐาน) เป็นทวารและเป็นอารมณ์ (แห่งวิญญาณนั้น) เวทูปาทานขันธเปรียบเหมือนความไข้ เพราะเป็นธรรมชาติเบียดเบียน สัญญาอุปาทานขันธเปรียบเหมือนสมุฏฐานแห่งความไข้ เพราะเป็นแดนเกิดแห่งเวทนา ที่ประกอบด้วยกิเลสมีราคะ เป็นต้น โดยเป็นสัญญา (อกุศล) มีกามสัญญาเป็นอาทิ สังขารอุปาทานขันธ เปรียบเหมือนการเสพของแสลง เพราะเป็นเหตุแห่งความไข้ คือ เวทนา สมพระบาลีว่า “สังขารทั้งหลายย่อมปรุงแต่งเวทนา เพื่อ (ให้คง) เป็นเวทนา (ตามสภาวะ)” นัยเต็มเท่านั้น วิญญาณอุปาทานขันธ เปรียบเหมือนคนไข้ เพราะไม่พ้นจากความไข้คือเวทนา โดยพระบาลีว่า “เพราะอกุศลกรรมอันบุคคลทำไว้สั่งสมไว้ กายวิญญาณที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น เป็นวิญญาณที่ร่วมไป (คละเคล้าไป) กับทุกซ์

อีกนัยหนึ่ง อุปาทานขันธทั้งหลายนั้น เปรียบเหมือนคุกและการลงโทษ เจ้าหน้าที่ผู้ลงโทษ นักโทษ และเหมือนภาชนะแห่งโภชนะ(ข้าว) กับข้าว ผู้เลี้ยง (พ่อครัว) และผู้กิน (ก็ได้)^{๖๘}

ในหนังสือเอกสารวิชาการได้อธิบายเกี่ยวกับอุปาทานขันธ ๕ ไว้ดังนี้

๑) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายเกี่ยวกับอุปาทานขันธไว้ว่า อุปาทานขันธ คือ ขันธอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ขันธที่ประกอบด้วยอุปาทาน ได้แก่ เบญจขันธ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ประกอบด้วยอาสวะ^{๖๙}

๒) พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) ได้อธิบายเกี่ยวกับอุปาทานขันธไว้ว่า ขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นี้ เป็นอารมณ์ของอุปาทาน อุปาทานเข้าไปยึดมั่น เข้าไปถือมั่นขันธทั้ง ๕ นี้^{๗๐}

^{๖๗} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๗๕๓.

^{๖๘} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๘๐๒.

^{๖๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธรรม, ๒๕๕๖), หน้า ๕๗๓.

^{๗๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรพงศ์ พรินต์ติ้งจำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๙๓๗.

๓) พระโศภณมหาเถระ (มหาสียาตอ) ได้อธิบายเกี่ยวกับอุปาทานชั้น ไว้ว่า รูปชั้น และนามชั้นที่เป็นสิ่งทำให้เกิดความยึดมั่น กล่าวอีกนัยหนึ่งคือเป็นอารมณ์ของความยึดมั่นชื่อว่า อุปาทานชั้น ประกอบด้วยรูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น รูปชั้น เป็นกองรูป เวทนาชั้น เป็นต้น เป็นกองนาม หรือนามชั้น^{๗๑}

สรุปความว่า อุปาทานชั้น คือ ชั้นที่ประกอบด้วยอุปาทาน ได้แก่ เบญจชั้นหรือชั้น ๕ ที่ประกอบด้วยอุปาทาน คือ รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ เมื่อมีอุปาทานเข้าไปยึดมั่นในแต่ ละชั้นแล้วจึงเรียกว่า รูปอุปาทานชั้น, เวทนามอุปาทานชั้น, สัญญาอุปาทานชั้น, สังขารอุปาทานชั้น วิญญาณอุปาทานชั้น

๒.๒.๓ สังโยชน์ ๑๐

๑. ความหมายของสังโยชน์ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกมีรายละเอียดดังนี้

สังโยชน์ แปลว่า เครื่องร้อยรัดสัตว์ให้ติดอยู่ในสังสารวัฏ เป็นสิ่งที่ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติตาม เกิดปัญหา ไม่สามารถเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง แล้วก่อให้เกิดอวิชชาและตัณหาอุปาทาน ในที่สุด คือ กิเลสเป็นเครื่องผูกใจสรรพสัตว์ไว้กับทุกข^{๗๒}

นอกจากนี้คัมภีร์พระไตรปิฎกได้ให้ความหมายตามอรรถะ หรือสภาวะสังโยชน์ว่าหมายถึง เครื่องผูกพันน้อยใหญ่^{๗๓} เป็นธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้กับทุกข^{๗๔} เป็นเครื่องพันนาการ เพราะสังโยชน์ เหล่านี้ย่อมผูก คือตามผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ในภพ อีกนัยหนึ่งย่อมเชื่อมภพไว้ด้วยภพ รวมถึงการผูกมัด บุคคลผู้มีสังโยชน์ไว้ด้วยกรรมและวิบากอันเป็นทุกข์หรือด้วยลำดับของภพในภพ กำเนิด คติ วิญญาณ จิต และสัตตาวาส เป็นต้น และยิ่งไปกว่านั้น สังโยชน์ก็ยังสามารถยังสัตว์ให้จมลงในวัฏฏะได้ด้วย

สังโยชน์นี้จัดเป็นกิเลสที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เป็นหมวดหมู่ โดยแสดงเป็นหมวด ๓^{๗๕} บ้าง แสดงเป็นหมวด ๗^{๗๖} บ้าง แสดงเป็นหมวด ๑๐^{๗๗} บ้าง โดยเรียงลำดับตามความหยาบและ ละเอียดของกิเลสแต่ละประเภท และในแต่ละหมวดเองก็มีชื่อที่เหมือนกันและต่างกันไป

^{๗๑} พระโศภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), **อัมมจักกัปปวัตตนสูตร**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๗๕.

^{๗๒} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๑๐๒.

^{๗๓} ชุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๖๙๙/๔๕๘.

^{๗๔} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑.

^{๗๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๑/๒๑.

^{๗๖} อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๘-๑๐/๑๔-๑๖.

^{๗๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๐/๑๐๖.

ในคัมภีร์ปรกณวิเสสวิสุทธีมรรคได้ให้ความหมายของสังโยชน์ไว้ว่า เป็นเครื่องประกอบกรรมไว้กับผลแห่งกรรม เหตุประกอบไว้ซึ่งขันธสันดานในปรโลกให้เนื่องกันกับขันธสันดานในอิโลก ในบรรดาธรรมทั้งหลายนั้น ธรรมทั้งหลาย ๑๐ มีรูปราคะเป็นต้น ท่านเรียกว่า “สังโยชน์” เพราะผูกขันธทั้งหลายไว้กับขันธทั้งหลาย ผูกกรรมไว้กับผล หรือว่าผูกสัตว์ทั้งหลายไว้กับทุกข์ เพราะว่าธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ยังมีอยู่ตราบใด ขันธทั้งหลาย ผลและทุกข์ทั้งหลายเหล่านั้นก็ยังไม่ขาดไปตราบนั่น ^{๗๘}

ในหนังสือเอกสารวิชาการได้ให้นิยามความหมายของสังโยชน์เอาไว้ โดยมีความหมายต่างกันไป ดังนี้

๑) พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ได้ให้ความหมายของสังโยชน์ไว้ว่า เป็นธรรมชาติที่ผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้ออกไปจากวัฏฏทุกข์ได้ เหมือนหนึ่งเชือกที่ผูกโยงสัตว์ หรือวัตถุสิ่งของไว้ไม่ให้หลุดไป ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “สโยเชนติ พนฺธนํ สโยชนานิ” แปลว่า ธรรมเหล่าใด ย่อมผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าสังโยชน์ ตามธรรมดาในสันดานของปุถุชนทั้งหลายนั้น ย่อมมีธรรมชาติชนิดหนึ่งที่เปรียบเสมือนเส้นเชือกใหญ่ ๑๐ เส้นด้วยกัน ซึ่งทำการผูกมัดสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้หลุดพ้นไปจากกองทุกข์ได้ เชือก ๑๐ เส้นเหล่านี้ ได้แก่ สังโยชน์นี้เอง และในบรรดาเชือกคือสังโยชน์ทั้ง ๑๐ เส้นเหล่านี้ ถ้าหากว่าเส้นหนึ่งเส้นใดมีการตึงขึ้นแล้ว สังโยชน์เส้นนั้นก็จะนำสัตว์นั้นให้ไปเกิดในภุมิที่เกี่ยวกับสังโยชน์นั้น โดยอาศัยกรรมที่สัตว์นั้นๆ กระทำขึ้น ^{๗๙}

๒) พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) ได้กล่าวถึงความหมายของสังโยชน์ว่าเป็นเครื่องผูกคนให้วนอยู่ในวัฏฏสงสาร ผูกให้คนทั้งหลายพากันเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสาร ยิ่งไปกว่านั้นสังโยชน์ยังเป็นเครื่องพามุน เป็นเครื่องพาวน เป็นเครื่องผูกมัดเป็นเครื่องร้อยรัดสรรพสัตว์ให้ติดอยู่ ให้จมอยู่ ให้วนเวียนอยู่ในกองทุกข์ในวัฏฏสงสาร ทำให้คนไม่เห็นช่องทางแห่งมรรค ผลนิพพานได้ ^{๘๐} สัตว์ทั้งหลายที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่ใน กามภพ รูปภพ อรูปภพ เพราะมีเครื่องผูกไว้อุปมาดุจเชือกผูกขานก ถึงแม้ว่าตัวนกจะบินไปไหนก็ตาม บุคคลผู้ถือเชือกไว้ในมือสามารถที่จะดึงลง

^{๗๘} พระพุทธโสมเถระ, **คัมภีร์วิสุทธีมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๑๑๕๐.

^{๗๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธี, ๒๕๕๐), หน้า ๙๙.

^{๘๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ), **เพชรในดวงใจ**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: พัทธอักษร, ๒๕๓๙), หน้า ๓-๔.

มาได้ตามปรารถนาฉันใด กิเลสทั้งหลายก็ฉันนั้นผู้ใดไม่ต้องการให้ถูกกิเลสผูก ไม่ต้องการให้ถูกกิเลสจองจำไม่ต้องการอยู่ในวัฏฏทุกข์ ต้องตัดสังโยชนทิ้งเสีย^{๘๑}

๓) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของสังโยชนไว้ว่า สังโยชน แปลตามศัพท์ว่า เครื่องผูก หมายถึงกิเลสที่ผูกใจสัตว์ หรืออกุศลธรรมที่ผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกข์ในสังสารวัฏ เหมือนผูกเทียมสัตว์ไว้กับรถ^{๘๒}

๔) พุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายของสังโยชนไว้ว่า สังโยชน แปลว่า เครื่องผูก เครื่องล่าม เหมือนกับโซ่ หรือตรวน หรือข้อ หรือคา เครื่องล่าม เครื่องผูกเครื่องจำ สิ่งที่มีมันผูกจิตใจไว้ให้ติดอยู่ในกิเลส ในความทุกข์ ในวัฏฏะ กล่าวคือ ผูกให้ติดไว้กับสิ่งที่จะเป็นทุกข์ สิ่งที่จะทำให้เกิดทุกข์ มันมีสังโยชนผูกติดไว้กับสิ่งนั้น เป็นสิ่งผูกพันเต็มตัวอย่างพร้อมพรั่ง คือผูกพันไว้กับโลก ให้ติดอยู่กับโลก และผูกเย็บจิตใจสัตว์ไว้อย่างยิ่งโดยที่ไม่รู้สึกตัว คนเราจะถูกผูกมัดตรึงอยู่ด้วยสิ่งที่เรียกว่าสังโยชน สิ่งใดที่ผูกมัดจิตใจได้สิ่งนั้นเรียกว่า สังโยชน แล้วสิ่งที่ผูกมัดจิตใจได้นั้น คือความรู้สึกลึกซึ้งมั่นถือมั่นว่าตัวกูของกู^{๘๓}

๕) พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) ได้อธิบายเกี่ยวกับสังโยชนไว้ว่า สโยชน, สยโยชน แปลว่า สังโยชน, กิเลสเครื่องผูกมัด มีรูปวิเคราะหว่า สโยเชติ พจนัตติ สโยชน กิเลสที่ผูกใจสัตว์โลก (สํ บทหน้า ยุช ธาตุในความหมายว่าประกอบ ยุ ปัจจัย, พฤทธิ อุ เป็น โอ, แปลง ยุ เป็น อน)^{๘๔}

จากการศึกษาสังโยชนมีความหมายว่า เครื่องผูก การผูกมัด ใช้เป็นชื่อของกิเลสตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา และยังมีความหมายว่า เครื่องผูกพันน้อยใหญ่ เป็นกิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์หรือธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ คือภพที่แล้วด้วยวัฏฏทุกข์ เป็นเครื่องพันนาการ เพราะสังโยชนเหล่านี้ย่อมผูก คือตามผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ในภพ เชื่อมภพไว้ด้วยภพ ให้ติดอยู่ในกิเลส ในความทุกข์ในวัฏฏะเป็นกิเลสหรืออกุศลเจตสิกที่เป็นเครื่องผูกมัดเทียมสรรพสัตว์ไว้ให้อยู่ในห่วงแห่งการเวียนว่ายตายเกิด หรือสังสารวัฏเป็นเครื่องกีดขวางทางไปสู่พระนิพพาน ทำให้คนไม่เห็นช่องทางแห่งมรรค ผลนิพพาน

^{๘๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๘๒๖.

^{๘๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๔๐๘.

^{๘๓} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมานุกรมธรรมโฆษณ์ ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๓, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๐), หน้า ๔๓๑-๔๓๒.

^{๘๔} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), ศัพท์วิเคราะห, หน้า ๘๕๖.

๒. ประเภทของสังโยชน์

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แสดงเกี่ยวกับสังโยชน์ว่าเป็นธรรมที่ผูกเหล่าสัตว์ไว้ในวัฏฏสงสาร โดยทำให้เวียนตายเวียนเกิด จากภพเก่าไปสู่ภพใหม่ ทั้งตามนัยพระสูตร และตามนัยพระอภิธรรม คือ

๒.๑) ประเภทของสังโยชน์ตามนัยพระสูตร

โอรัมภาคียสังโยชน์ คือ สังโยชน์ที่เป็นไปในส่วนเบื้องต้นได้แก่ กามภุมิ มี ๕ ได้แก่

(๑) สักกายทิฏฐิ

ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ในมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ได้ให้ความหมายสักกายทิฏฐิว่า คือ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน^{๘๕} นอกจากนี้ยังปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก ฉัมมสังคณี ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นผิด ปาฐักคือทิฏฐิ กันตารคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สังโยชน์คือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ ความยึดถือโดยวิปlass มีลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ทิฏฐิสังโยชน์ เว้นสัลลพตปรามาสสังโยชน์แล้วความเห็นผิดแม้ทั้งหมด ชื่อว่า ทิฏฐิสังโยชน์^{๘๖}

ความหมายของสักกายทิฏฐิ ในคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย ความว่า

ความเห็นว่าเป็นโลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกหลังจากตายแล้ว ตถาคตไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีกหลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่ ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่เบื้องหน้าแต่ตายก็ดี ว่าสัตว์ไม่เป็นอยู่เบื้องหน้าแต่ตายก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่ก็มี ไม่เป็นอยู่ก็มี เบื้องหน้าแต่ตายก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่เป็นอยู่ก็ไม่ใช่ เบื้องหน้าแต่ตายก็ดี^{๘๗}

ลักษณะของความยึดถือว่าเป็นของเรา คือ บุคคลผู้ยังไม่คลายตัณหา คือ ไม่ปราศจากตัณหา ไม่ละตัณหา ไม่คายตัณหา ไม่เปลื้องตัณหา ไม่ละตัณหา ไม่สละทั้งตัณหา รวมความว่า ผู้ยังไม่คลายตัณหาในภพน้อยภพใหญ่ ด้วยเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

^{๘๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๙/๑๔๒.

^{๘๖} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๒/๒๘๖.

^{๘๗} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๔๑๙.

“เราเห็นหมู่นี้ ผู้ตกไปในอำนาจค้นหาในภพทั้งหลาย กำลังดิ้นรนอยู่ในโลก นรชนที่เลว ผู้ยังไม่คลายค้นหาในภพน้อยภพใหญ่ ร่ำไรอยู่ใกล้ปากมัจจุราช”^{๘๘}

ความยึดถือว่าเป็นของเรา แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ ๑. ความยึดถือว่าเป็นของเราด้วยอำนาจค้นหา และ ๒. ความยึดถือว่าเป็นของเราด้วยอำนาจทิฐิ^{๘๙}

๑) ความยึดถือว่าเป็นของเราด้วยอำนาจค้นหา คือ วัตถุที่ทำให้เป็นเขตเป็นแดน เป็นส่วน เป็นแผนก กำหนดถือเอา ยึดถือว่าเป็นของเรา ด้วยส่วนแห่งค้นหาที่มีประมาณเท่าใด ย่อมยึดถือว่าเป็นของเราซึ่งวัตถุมิประมาณเท่านี้ นี้ของเรา นั่นของเราเท่านี้ ของเราปริมาณเท่านี้ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ เครื่องปูลาด เครื่องนุ่งห่ม ทาสหญิงชาย แพะ แกะ ไก่ สุกร ช้าง โค ม้า ลา ที่นา ที่สวน เงิน ทอง บ้าน นิคม ราชธานี แคว้นชนบท กองพลรบ คลังหลวง แม่ทัพปฐพี ทั้งสิ้นย่อมยึดถือว่าเป็นของเราด้วยอำนาจค้นหา ซึ่งจำแนกได้ ๑๐๘ นี้ ชื่อว่า ความยึดถือว่าเป็นของเราด้วยอำนาจค้นหา^{๙๐}

๒) ความยึดถือว่าเป็นของเราด้วยอำนาจทิฐิ คือ สักกายทิฐิมีวัตถุ ๒๐ มิจฉาทิฐิมีวัตถุ ๑๐ อันตคาหิกทิฐิมีวัตถุ ๑๐ ทิฐิ การตกอยู่ในทิฐิ ความรักชู้คือทิฐิ ความกัณดารคือทิฐิ เสียนนามคือทิฐิ ความดิ้นรนคือทิฐิ เครื่องผูกพันคือทิฐิ ความถือ ความถือมั่น ความยึดมั่น ความยึดมั่นถือมั่น ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเดียรฉัตร ความถือขัดแย้ง ความถือวิปริต ความถือวิปลาส ความถือผิด ความถือในสิ่งที่ไม่เป็นความจริงว่าเป็นความจริง เห็นปานนี้จนถึงทิฐิ ๖๒ นี้ชื่อว่าความรักด้วยอำนาจทิฐิ^{๙๑}

มิจฉาทิฐิมีวัตถุ ๑๐ คือ ๑. ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ๒. การบูชาไม่มีผล ๓. การบวงสรวงไม่มีผล ๔. กรรมที่ทำไว้ดีและทำไว้ไม่ดีไม่มีผล ๕. โลกนี้ไม่มี ๖. โลกหน้าไม่มี ๗. มารดาไม่มี ๘. บิดาไม่มี ๙. สัตว์ที่เป็นโอปปาติกะไม่มี ๑๐. สมณพราหมณ์ที่ดำเนินตนชอบ ปฏิบัติชอบ ผู้ทำให้แจ้งในโลกนี้ และโลกหน้าด้วยตนเอง แล้วประกาศให้ (ผู้อื่น) ทราบไม่มี

อันตคาหิกทิฐิมีวัตถุ ๑๐ หมายถึง ความเห็นผิดแล่นไปสู่ดโต่งข้างใดข้างหนึ่ง มี ๑๐ ประการ คือ เห็นว่า ๑. โลกเที่ยง ๒. โลกไม่เที่ยง ๓. โลกมีที่สุด ๔. โลกไม่มีที่สุด ๕. ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน ๖. ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่าง ๗. หลังจากตายไปตถาคตเกิดอีก

^{๘๘} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๑/๕๘.

^{๘๙} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๒/๕๘-๕๙.

^{๙๐} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒๒/๔๐๒-๔๐๓.

^{๙๑} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒๒/๔๐๓.

๘. หลังจากตายไปตถาคตไม่เกิดอีก ๙. หลังจากตายไปตถาคตเกิดอีกก็ใช่ ไม่เกิดอีกก็ใช่ ๑๐. หลังจากตายไปตถาคตเกิดอีกก็มีใช่ ไม่เกิดอีกก็มีใช่^{๙๒}

(๒) วิจิกิจฉา

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้อธิบายความหมายของวิจิกิจฉาดังนี้

ความสงสัยในทุกข์ ความสงสัยในเหตุเกิดแห่งทุกข์ ความสงสัยในความดับทุกข์ ความสงสัยในปฏิปทาเครื่องดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ ความสงสัยในส่วนเบื้องต้น ความสงสัยในส่วนเบื้องปลาย ความสงสัยทั้งในส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย ความสงสัยในธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น คือ ความที่ปฏิจจนูปบาทมีวิชานี้เป็นปัจจัย ความสงสัย กิริยาที่สงสัย ภาวะที่สงสัย ความเคลือบแคลง ความลังเลความเห็นเป็น ๒ ฝ่าย ๒ ทาง ความไม่แน่ใจ ความยึดถือหลายอย่าง ความไม่ตกลงใจความตัดสินใจไม่ได้ ความกำหนดถือไม่ได้ ความหวาดหวั่นแห่งจิต ความติดขัดในใจเห็นปานนี้^{๙๓} ดังนั้นลักษณะของความสงสัยจึงเป็นดังที่ได้กล่าวมาแล้วทั้งหมด

ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ได้อธิบายเกี่ยวกับวิจิกิจฉาว่า สมัยใด บุคคลมีจิตไม่ถูกวิจิกิจฉากลุ่มรุม ไม่ถูกวิจิกิจฉาครอบงำอยู่ และรู้ชัดธรรมชาติของเครื่องสลัดออกจากวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้นแล้วตามความเป็นจริง สมัยนั้น บุคคลย่อมรู้ ย่อมเห็นแม้ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น และประโยชน์ทั้งสองตามความเป็นจริง มนต์แม้ที่ไม่ได้สาธยายมาเป็นเวลานานก็แจ่มแจ้งได้ ไม่จำเป็นต้องพูดถึงมนต์ที่สาธยายเลย

ภาชนะน้ำใสแจ้ว ไม่ขุ่นมัว ที่เขาวางไว้ในที่แจ้ง คนมีตาดีมองดูเงาหน้าของตนในภาชนะน้ำนั้นพึงรู้ พึงเห็นตามความเป็นจริง แม้ฉันใด

สมัยใด บุคคลมีจิตไม่ถูกวิจิกิจฉากลุ่มรุม ไม่ถูกวิจิกิจฉาครอบงำอยู่ และรู้ชัดธรรมชาติของเครื่องสลัดออกจากวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้นแล้วตามความเป็นจริง สมัยนั้น บุคคลย่อมรู้ ย่อมเห็นแม้ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น และประโยชน์ทั้งสองตามความเป็นจริง มนต์แม้ที่ไม่ได้สาธยายมาเป็นเวลานานก็แจ่มแจ้งได้ ไม่จำเป็นต้องพูดถึงมนต์ที่สาธยายเลย ฉะนั้นเหมือนกัน

นี้แล เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้มนต์แม้ที่ไม่ได้สาธยายมาเป็นเวลานานก็แจ่มแจ้งได้ในกาลบางครั้งว ไม่จำเป็นต้องพูดถึงมนต์ที่สาธยายเลย^{๙๔}

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย ได้อธิบายความหมายของวิจิกิจฉาไว้ดังนี้

^{๙๒} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๒/๕๙.

^{๙๓} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๗๔/๔๙๔.

^{๙๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๖/๑๘๕.

บุคลุณเคลือบแคลงสงสัยในศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในลิกขา ในส่วนอดีต ในส่วนอนาคต ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ในปฏิจจสมุบปาหว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้ จึงมี ความเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ภาวะที่เคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่างๆ ความตตสิน อารมณเไม่ไ้ ความเห็นเป็นสองแง่ ความเห็นเป็นสองทาง ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถถือเอาโดยส่วนเดียวไ้ ความคิดส่ายไป ความคิดพราไป ความไม่สามารถหยั่งลง ถือเอาเป็นยุติไ้ความกระด้างแห่งจิต ความล่งเลใจ มีลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า วิจิกจจนาสังโยชน^{๙๕}

(๓) สลัพพตปรามาส

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้อธิบายความหมายของสลัพพตปรามาสไ้ดังนี้

สลัพพตปรามาส (ความถ้อมั่นศีลพรด)^{๙๖} คือ สมณพราหมณภายนอกพุทศาสนา ที่มีความเห็นว่า ความบริสุทธิ์ยอมมีด้วยศีล ด้วยพรด ด้วยศีลและพรด ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นผิด ปาชัญ คือ ทิฏฐิ กันดาร คือ ทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิสังโยชน คือ ทิฏฐิ^{๙๗} ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิด แห่งความพินาศ ความยึดถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สลัพพตปรามาสสังโยชน^{๙๘} ดังนั้น สลัพพตปรามาสจึงหมายถึง บุคคลที่มีความถ้อมั่นศีลพรด โดยสั้กว่าทำตามๆ กันไปอย่างมงาย เห็นว่าทำในลักษณะดังกล่าวนี้้นจะบริสุทธิ์ หลุดพ้น ไ้ด้วยศีลพรด^{๙๙}

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้อธิบายความหมายของสลัพพตปรามาสไ้ดังนี้

ความบริสุทธิ์ยอมมีไ้ด้วยศีล ด้วยพรด ด้วยศีลพรด ของสมณพราหมณใน ภายนอกแต่ศาสนานี้ ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ปาชัญคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็นเป็น ข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สังโยชนคือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะ เช่นว่านัันใด นี้เรียกว่า สลัพพตปรามาสสังโยชน^{๑๐๐}

^{๙๕} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๔๑๙.

^{๙๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๙/๑๔๒.

^{๙๗} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๔/๒๘๖.

^{๙๘} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๔/๒๘๗.

^{๙๙} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๗/๓๓.

^{๑๐๐} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๔๒๐.

ดังนั้นสภาวะต้องเป็นผู้ที่ละสังโยชน^{๑๐๑}ได้ ๓ ประการ อันมีสัkkายทิณฺณ วิจิกิฉา สัลลพตปราคาส พร้อมทั้งสภาวะของโสตาปัตตียังคะ ๔ ประการ^{๑๐๒} คือ

๑) ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็นพระอรหันตตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชา และจรณะเสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยมเป็นศาสดาของเทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้าเป็นพระผู้มีพระภาค

๒) ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรมว่า พระธรรมเป็น ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาลควรเรียกให้ มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อหิงสาอันพึงรู้เฉพาะตน

๓) ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ว่า พระสงฆ์ สาวกของ พระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกทาง ปฏิบัติสมควร ได้แก่ อริยบุคคล ๔ คู่ คือ ๘ บุคคล เป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคนี้ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก

๔) ประกอบด้วยศีลที่พระอริยะชอบใจ ที่ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่างไม่พร้อย เป็นไท ท่านผู้รู้สรรเสริญ ไม่ถูกต้อนหาและทมิฬครอบงำเป็นไปเพื่อสมาธิ ดังนี้เป็นต้นจึงเรียกว่าเป็น บุคคลที่จะนำไปสู่สภาวะของโสตาปัตติมรรค ตามคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

(๔) กามฉันทะ

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย ได้อธิบายความหมายของกามฉันทะ (กามราคะ) ไว้ดังนี้

ความว่า “ความพอใจ คือ ความใคร่ ความกำหนด คือ ความใคร่ ความเพติดเพลิน คือ ความใคร่ ตัณหา คือ ความใคร่ สีนหา คือ ความใคร่ ความเร่าร้อน คือ ความใคร่ ความสยบ คือ ความใคร่ ความหมกมุ่น คือ ความใคร่ ในกามทั้งหลายอันใด นี้เรียกว่า กามราคะสังโยชน”^{๑๐๓}

นอกจากนี้ยังมีนักวิชาการทางศาสนาได้ให้ความหมายเพิ่มเติมไว้ว่ากามฉันทะ คือ ความกำหนดด้วยอำนาจกิเลสสามและวัตถุสาม ได้แก่ความพอใจ ในกามคุณ ๕ ความติดใจอยู่ในกาม คุณ มีอยู่ ๒ อย่าง คือ

^{๑๐๑} พระโสณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนาธุณี**, แปลและเรียบเรียงโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๒๕.

^{๑๐๒} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๒/-/๓๐๐.

^{๑๐๓} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๔๑๙.

๑) อปายคมนียะ ได้แก่ กามราคะที่นำไปสู่อบายภูมิ เช่น เมื่อกามอารมณ์ทั้ง ๕ มากระทบทวารทั้ง ๕ แล้วมีความยินดีพอใจเป็นอย่างมาก คือเกินขอบเขตของศีลธรรม จนถึงสามารถล่วงอุกศลกรรมบถได้ ตัวอย่างเช่นความพอใจในรูปที่มากกระทบสามารถให้กระทำความอันเป็นกามเมสุมิจนจารได้เป็นต้น

๒) อนาปายคมนียะ ได้แก่ กามราคะที่ไม่นำไปสู่อบายภูมิ แบ่งออกเป็น ๒ อย่างคือ

(๒.๑) อย่างหยาบ ได้แก่ ความพอใจในกามอารมณ์ทั้ง ๕ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่ความพอใจนั้นถึงหากจะมีอยู่ก็ไม่รุนแรง เป็นความพอใจที่ปรากฏอยู่แต่ในใจเพียงเล็กน้อย

(๒.๒) อย่างละเอียด ได้แก่ กามอารมณ์ทั้ง ๕ เมื่อมากระทบทวารทั้ง ๕ แล้วไม่อาจให้เกิดความยินดีติดใจในอารมณ์นั้นๆ ได้ เช่น รูปารมณ์ที่มากกระทบทางตา แม้จะมีความสวยงามสักเพียงใดก็ตาม ไม่สามารถจะทำให้เกิดความกำหนัดยินดีติดอยู่ในอารมณ์นั้นๆ ได้

พระโสดาบัน ละกามราคะที่จะนำไปสู่อบายได้โดยเด็ดขาด

พระสกทาคามี ละกามราคะที่ไม่นำไปสู่อบายอย่างหยาบได้

พระอนาคามี ละกามราคะที่ไม่นำไปสู่อบายอย่างละเอียดได้^{๑๐๔}

(๕) พยาบาท

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย ได้อธิบายความหมายของพยาบาท (ปฏิมะ) ไว้ดังนี้

ความว่า “ธรรมชาติที่ประทุษร้ายใจ โกรธ กิริยาที่โกรธ ความโกรธ มีลักษณะเช่นว่านี้ และการคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย ความคิดประทุษร้าย ความคิดปองร้าย กิริยา คิดปองร้าย ความคิดปองร้าย ความโกรธ ความแค้น ความดุร้าย ความปากร้าย ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต นี้เรียกว่า ปฏิมสังโยชน์”^{๑๐๕}

พยาบาท ได้แก่ ความไม่พอใจในอารมณ์ทั้งหลายที่มากกระทบ โดยองค์ธรรม ได้แก่ โทสเจตสิกนั่นเอง แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ นำไปสู่อบาย ๑ และไม่นำไปสู่อบาย ๑

พยาบาท ได้แก่ การประทุษร้ายในอารมณ์ ได้แก่ ความหงุดหงิดใจ ไม่พอใจ โกรธเกลียด ปองร้าย ความขุ่นเคือง เป็นพฤติกรรมของจิตที่เป็นไปในทางถูกใจแค้นเอาคืน หรือแม้ไม่ถึงขั้นลงมือเอาคืน ก็มีอาการขุ่นเคืองอยู่ในใจ เหมือนภูเขาไฟคุกรุ่นอยู่ เหตุเกิดพยาบาท คือ ความไม่

^{๑๐๔} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๘๒๖-๘๒๗.

^{๑๐๕} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๔๑๘.

ใส่ใจแยกคายในอารมณ์ เรียกว่า อโยนิโสมนสิการ ส่วนการละพยาบาทคือความสนใจใส่ใจในอารมณ์ทั้งหลายตามความเป็นจริง เรียกว่า โยนิโสมนสิการ

ในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึง วิธีทำให้ปฏิฆะเบาบางลง ๖ ประการ คือ

๑) เรียนรู้อารมณ์ที่ก่อให้เกิดเมตตา คือ เริ่มเจริญเมตตาภาวนา ซึ่งเป็นสภาวะธรรมตรงกันข้าม

๒) เจริญเมตตาภาวนา คือ ทำให้เมตตาที่ปรากฏแล้วในใจให้มากยิ่งขึ้น ให้เป็นเหมือนยานพาหนะ พาไปสู่พรหมโลก เป็นที่ตั้งของจิต ดำรงไว้อย่างสม่ำเสมอ

๓) พิจารณาว่า เหล่าสัตว์ มีกรรมเป็นของตน คือ ใครควรบุญกรรม ของตนและผู้อื่นว่า ทุกคนมีกรรมเป็นของตน ผู้ที่ทำร้ายเรา เป็นเพียงอุปกรณ์ของกรรม แม้จะไม่มีเขา ก็อาจมีคนอื่นมาทำอย่างนี้ หรืออาจต้องประสบอุบัติเหตุให้เจ็บตัวหรือเสียชีวิตโดยไม่มีผู้อื่นเข้ามาเกี่ยวข้อง

๔) พิจารณาเห็นโทษของโทสะ และอาณิสสของเมตตา คือ โทสะเหมือนไฟที่แผดเผาทำให้ตนและผู้อื่นเร่าร้อน ส่วนเมตตานั่นเป็นความปรารถนาดี อยากให้ผู้อื่นมีความสุข เหมือนกับตน ทำให้ตน และผู้อื่นสงบร่มเย็น

๕) คบหากัลยาณมิตรที่ละพยาบาทได้ ซึ่งสามารถแนะนำสั่งสอน และเป็นตัวอย่างในการปฏิบัติ

๖) กล่าวถ้อยคำที่เหมาะสมแก่การปฏิบัติ ซึ่งเกี่ยวกับการละโทสะและสัลลพตปราชิต ความยึดมั่นถือมั่นในศีลและวัตรผิดๆ ทำตามกันมาอย่างงมงาย อันเกิดจากความไม่เข้าใจตามความเป็นจริงแต่ปฏิบัติไปตามความเชื่อความยึดหรือตามประเพณีที่สืบทอดกันต่อมาโดยขาดปัญญาพิจารณา เช่น นอนแก้ผ้า นอนตากแดด เป็นต้น^{๑๐๖}

อุทัมภาคิยสังโยชน์ คือ สังโยชน์ที่เป็นไปในส่วนเบื้องสูง ได้แก่ รูปภูมิ อรูปภูมิ มี ๕ ได้แก่

(๑) รูปราคะ

รูปราคะ ได้แก่ ความพอใจยินดีในรูปภพ^{๑๐๗} รูปฌาน คือ มีความพอใจในการเจริญสมถกรรมฐานด้วยความมุ่งหมายว่า เมื่อตนละจากโลกนี้ไปแล้ว จะได้ไปปฏิสนธิในรูปภพ ความยินดีพอใจดังกล่าวมานี้ ย่อมประกอบด้วยโลภะ จึงชื่อว่ารูปราคะ^{๑๐๘} การปฏิบัติสมถกรรมฐาน

^{๑๐๖} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๗๔๕.

^{๑๐๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๖๘/๑๙๐.

^{๑๐๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๘๒๗.

เป็นการบำเพ็ญสมาธิก็จริง แต่โดยเฉพาะอันสงส์ของสมถกรรมฐาน ย่อมให้ผลปฏิสนธิในพรหมภูมิ อันเป็นการติดอยู่ในภพ เมื่อยังติดอยู่ในภพ ก็ย่อมตกอยู่ในอำนาจของสังโยชน์ การที่พระพุทธศาสนา สอนให้ปฏิบัติสมาธินั้น ก็เพื่อจะให้สมาธิเป็นบาทฐานของปัญญา หมายความว่าเมื่อปฏิบัติสมถกรรมฐานแล้ว ก็ต้องปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานต่อไป ผู้ใดปฏิบัติสมถกรรมฐานแล้วติดอยู่แค่นั้น ไม่ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานต่อไปอีก ผู้นั้นชื่อว่าติดอยู่ในสังโยชน์ ไม่ถึงความพ้นทุกข์ได้

(๒) อรูปราคะ

อรูปราคะ ได้แก่ความยินดีพอใจในอรูปภพ อรูปฌาน^{๑๐๙} หมายความว่า มีความยินดีพอใจในการบำเพ็ญสมถภาวนาเพื่อให้ได้การบรรลุฌานชั้นสูง คือ อรูปฌาน และความยินดีพอใจในการไปเกิดเป็นอรูปพรหม ความยินดีพอใจในสภาวะดังกล่าวนี้ เป็นโลภะกิเลสที่ละเอียดอ่อนที่สุด พระอรหันต์เท่านั้นจึงจะละได้โดยเด็ดขาด^{๑๑๐}

(๓) มานะ

ความหมายของมานะ ดังมีมาในคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย ได้อธิบายความหมายของมานะไว้ดังนี้

บทว่า เสยโยหมสมิติ มาโน (การถือตัวว่าเราดีกว่าเขา) ได้แก่ มานะอันเกิดขึ้น อย่างนั้นว่า เราดีกว่าเขา โดยความหมายว่าสูงสุด บทว่า สทิสหมสมิติ มาโน (การถือตัวว่าเราเสมอ กับเขา) ได้แก่มานะอันเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า เราเสมอกับเขา โดยความหมายว่า เสมอๆ กัน, บทว่า ทิโนหมสมิติ มาโน (การถือตัวว่าเราเลวกว่าเขา) ได้แก่ มานะอันเกิดอย่างนี้ว่า เราเลวกว่าเขา โดยความหมายว่า ลามกกว่า มานะทั้ง ๓ เหล่านี้ คือ มานะว่าดีกว่าเขา มานะว่าเสมอเขา มานะว่า เลวกว่าเขา ย่อมเกิดแก่ชน ๓ จำพวก ด้วยประการฉะนี้^{๑๑๑}

มานะ ได้แก่ความถือตัว เห็นว่าตัวสำคัญยิ่งกว่าผู้อื่น ย่อมเห็นชั้น ๕ ว่าเป็นเรา เป็นเขา เป็นสภาพความรู้สึกประการหนึ่ง ซึ่งเห็นว่าตนนั้นสำคัญกว่าผู้อื่น มานะนั้นจำแนกออกเป็น หลายอย่าง ดังนี้ คือ

มานะ ๑ คือ ความพูนขึ้นของจิต ได้แก่ ความถือตัว

มานะ ๒ คือ การยกตัว ๑ การข่มผู้อื่น ๑

มานะ ๓ คือ ถือว่าตัวประเสริฐกว่าเขา ๑ ตัวเสมอเขา ๑ ตัวเลวกว่าเขา ๑

^{๑๐๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๖๘/๑๙๐.

^{๑๑๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๘๒๗.

^{๑๑๑} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๔๒๕.

มานะ ๔ คือ ลาภณ มานํ ชนติ ยังมานะให้เกิดขึ้นเพราะลาภ เพราะยศ เพราะความสรรเสริญ เพราะสุข เป็นต้น มานะแบ่งเป็น ๒ ส่วนใหญ่ คือ (๑) อายาถามานะ ความถือตัวที่ไม่เป็นไปตามความจริง อันได้แก่ ตัวเป็นคนชั้นสูง ถือว่าเป็นคนชั้นกลางประการหนึ่ง และถือว่าเป็นคนชั้นต่ำประการหนึ่ง ตัวเป็นคนชั้นต่ำถือว่าเป็นคนชั้นสูงประการหนึ่ง ถือว่าเป็นคนชั้นกลางประการหนึ่ง รวมอายาถามานะ ความถือตัวที่ไม่เป็นไปตามความเป็นจริง ๖ ประการ (๒) ยถามานะ ความถือตัวตามความเป็นจริง ได้แก่ตัวเป็นคนชั้นสูง ก็ถือว่าเป็นคนชั้นสูงประการหนึ่ง ตัวเป็นคนชั้นต่ำ ก็ถือว่าเป็นคนชั้นต่ำประการหนึ่ง รวมยถามานะ ความถือตัวตามความเป็นจริง ๓ ประการ รวมมานะความถือตัวทั้งสิ้น ๙ ประการ

(๔) อุทัจจะ

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย ได้อธิบายความหมายของอุทัจจะไว้ดังนี้

ความว่า “ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความวุ่นวายใจ ความพล่านแห่งจิต อันใดนี้เรียกว่า อุทัจจะ”^{๑๑๒}

อุทัจจะ ได้แก่ความฟุ้งซ่านจับอารมณ์ไม่แน่นอนไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียวได้ มีความสงบเป็นลักษณะอุปมาดุจน้ำไหล น้ำกระเพื่อมเพราะถูกลมพัด ฉะนั้น อุทัจจะเกิดขึ้นเพราะการใส่ใจอารมณ์โดยอุบายอันไม่แยบคาย อุทัจจะโดยชาติเป็นอกุศลชาติ โดยอาการที่ความฟุ้งซ่านจับอารมณ์ไม่แน่นอน เป็นเครื่องกั้นความดีไม่ให้เกิดขึ้น ฉะนั้นจึงเป็นสังโยชน์ประการหนึ่งที่พระเสกขบุคคลเป็นพระอริยะขึ้นมาได้ ทั้งที่ยังไม่ได้ประหานอุทัจจะสังโยชน์ให้เป็นสมุจเฉทนั้น ก็เพราะว่าในขณะที่มรรค ผล จะเกิดแต่ละขั้นนั้น สมาธิของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนามีกำลังเข้มแข็ง จึงสามารถกำจัดอุทัจจะสังโยชน์ไม่ให้เกิดขึ้นชั่วขณะหนึ่ง และในขณะที่ไม่มีอุทัจจะ มรรค ผล ก็เกิดขึ้น แต่ก็ยังไม่สามารถประหานให้เป็นสมุจเฉทได้ ต่อเมื่ออรหัตตมรรคเกิดขึ้นจึงประหานได้เด็ดขาด

(๕) อวิชชา

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย ได้อธิบายความหมายของอวิชชาไว้ดังนี้

ความไม่รู้ทุกข์ ความไม่รู้ทุกข์สมุทัย ความไม่รู้ทุกข์นิโรธ ความไม่รู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจลสมุปบาทธรรมว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงเกิดขึ้น ความไม่รู้ ความไม่เห็น

^{๑๑๒} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๔๔๒.

ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามความจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา ความไม่ทำให้ประจักษ์แจ้ง ความทรมานปัญญา ความงอแง ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงใหล อวิชชา โอฆะ คืออวิชชา โยคะคืออวิชชา อนุสัยคืออวิชชา ปริยภูฐานคืออวิชชา ลิมคืออวิชชา อกุศลมูล คือ โมหะนี้ เรียกว่า อวิชชาสังโยชน์^{๑๓๓}

อวิชชา แปลว่า ความไม่รู้ มีอยู่ ๖ นัย คือ

นัยที่ ๑ คือ อญาณทสสนอวิชชา ความไม่รู้โดยทั่วไป

นัยที่ ๒ คือ อปฏิบัติอวิชชา ไม่รู้ข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง และไม่ปฏิบัติในข้อที่ถูกต้อง และ มิจ্ঞาปฏิบัติอวิชชา ปฏิบัติอยู่แต่ปฏิบัติผิด

นัยที่ ๓ คือ ไม่รู้อาการที่ประกอบด้วยเวทนา ๓ คือ ไม่รู้โสมนัสเวทนา ไม่รู้โทมนัสเวทนา ไม่รู้อุเบกขาเวทนา

นัยที่ ๔ คือ ไม่รู้ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

นัยที่ ๕ คือ ไม่รู้คติทั้ง ๕ ได้แก่ มนุษยคติ เทวคติ นิรยคติ เปตคติ ตีรจنانคติ

นัยที่ ๖ คือ ไม่รู้ทวาร ๖ ไม่รู้อารมณ์ ๖^{๑๓๔}

การไม่รู้สภาพธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อวิชชา สภาพธรรมทั้งหลายเหล่านี้ บางประการ มีสภาพที่คล้ายกับธรรมที่มีคคจิตเบื่องต่ำประหานั้นเป็นสมุจเฉทแล้วก็จริง แต่การประหานั้นของคคจิตเบื่องต่ำนั้น ประหานั้นแต่สิ่งที่กำหนดไว้ เช่น การประหานั้นสัพพัตถปารามาส เป็นต้น แต่ส่วนปลีกย่อยในลักษณะที่คล้ายคลึงกันนั้น เช่น การปฏิบัติผิดต่าง ๆ ก็ยังอาจมีอีกได้ ท่านอุปมามีคคจิตเบื่องต่ำ ๓ ไว้ว่าเป็น วิชชูปมา ฌมมา คือเหมือนกับฟ้าแลบ ธรรมดาฟ้าแลบเมื่อมีแสงสว่างเกิดขึ้นแวบหนึ่งแล้ว ความมืดก็ปกคลุมต่อไป ฉะนั้นสิ่งที่ยังไม่ได้ประหานั้นย่อมมีหลงเหลืออยู่ ส่วนอรหัตตมคคจิต ท่านอุปมาว่าเป็น วชิรูปมา ฌมมา คือเหมือนกับฟ้าผ่า ธรรมดาฟ้าผ่าผ่านนั้นสิ่งที่กีดขวางอยู่จะไม่ทำลายไปเป็นอันไม่มี เป็นอันว่าเมื่ออรหัตตมคคจิตเกิดขึ้นแล้ว โมหะความมืดไม่อาจปกคลุมได้อีกต่อไป เป็นการกวาดล้างความไม่รู้โดยประการต่าง ๆ ให้หมดสิ้นไป ไม่มีเหลืออันเอง

๒.๒) ประเภทของสังโยชน์ตามนัยพระอภิธรรม

ในสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประเภทนั้น ในคัมภีร์ธัมมสังคณีได้อธิบายถึงลักษณะขององค์ธรรมของสังโยชน์แต่ละประเภทไว้ดังนี้^{๑๓๕}

^{๑๓๓} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๔๒๐-๔๒๑.

^{๑๓๔} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๘๒๙.

(๑) กามราคสังโยชน์ มีลักษณะพอใจ กำหนด เพลิดเพลิน อยากติดใจ เร่าร้อน ลุ่มหลง หมกมุ่นในกาม รวมทั้งคิหิสังโยชน์ เครื่องผูกพันของคฤหัสถ์ ซึ่งมีทรัพย์สมบัติ บุตร ข้าทาส บริวาร และกามคุณ ๕ ประการ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ

(๒) ปฏิฆสังโยชน์ มีลักษณะเกิดความอาฆาตหรือขัดเคืองใจ แค้นใจกับเหตุการณ์ที่เขาก่อขึ้น มีผลกระทบหรือเสียหายต่อตนเองและบุคคลที่รัก จึงเกิดโทสะคิดประทุษร้าย มุ่งร้าย คุร้าย ปองร้าย เกรี้ยวกราด รวมถึงความมีจิตไม่แช่มชื่น

(๓) มานสังโยชน์ มีลักษณะถือตัว เช่น ถือตัวว่าดีกว่าเขา เสมอเขาเลวกว่าเขา รวมถึงกริยาที่สะท้อนออกมาภายนอกด้วย เช่น กริยาอาการที่ถือตัว การยกตัว อวดตัว เชิดชูตนดุจธง

(๔) ทิณฐิสังโยชน์ มีลักษณะดังนี้ คือ มีความเห็นยึดถือผิดอย่างสุดโต่งในเรื่องต่อไปนี้คือ ความเห็นว่าโลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่ สุด โลกไม่มีที่ สุด ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกก็ไม่ใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็ไม่ใช่

(๕) วิจิกิจฉาสังโยชน์ มีลักษณะดังนี้คือ มีความเคลือบแคลงสงสัยในคุณของ พระรัตนตรัย สงสัยในผลของการปฏิบัติตามไตรสิกขา ในหลักปฏิจจสมุพบาท มีความเคลือบแคลง มีกริยาที่เคลือบแคลง มีความคิดเห็นไปต่างๆ มีความตัดสินใจไม่ได้มีความเห็นเป็นสองทาง มีความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง มีความสงสัยไม่สามารถหาจุดยืนให้ตนเองได้ มีความคิดส่ายไป มีความคิดพรั่นคลุ้มเครือไม่สามารถหาข้อยุติได้^{๑๑๖}

(๖) สิลัปปตปราคาสังโยชน์ มีลักษณะยึดถือว่าบุคคลจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ด้วย ศีลและพรต กล่าวคือ เชื่อว่าเพียงประพฤติศีลและวัตรให้เคร่งครัดก็พอที่จะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ ไม่ต้อง อาศัยสมาธิและปัญญา

(๗) ภวราคสังโยชน์ มีลักษณะพอใจในภพ กำหนด เพลิดเพลิน อยากติดใจ เร่าร้อน ลุ่มหลงหรือหมกมุ่นในภพทั้งหลาย

(๘) อิสสาสังโยชน์ มีลักษณะดังนี้ คือ มีความริษยา กีดกันในลาภสักการะความ เคารพ ความนับถือ การกราบไหว้ และการบูชาของคนอื่น

^{๑๑๕} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๐-๑๑๒๘/๒๘๕-๒๘๘.

^{๑๑๖} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๔๑๙.

(๙) มัจฉริยะสังโยชน์ มีลักษณะตระหนี่ หวงแหน ไม่เอื้อเฟื้อ ไม่มีจิต เพื่อแผ่ต่อผู้อื่น^{๑๑๗} มี ๕ ประการ คือ

๑. อาวาสมัจฉริยะ หมายถึง การตระหนี่ที่อยู่
๒. กุลมัจฉริยะ หมายถึง การตระหนี่ตระกูล
๓. ลาภมัจฉริยะ หมายถึง การตระหนี่ลาภ
๔. วัฒนมัจฉริยะ หมายถึง การตระหนี่วรรณะ
๕. ธัมมมัจฉริยะ หมายถึง การตระหนี่ธรรม^{๑๑๘}

(๑๐) อวิชาสังโยชน์ มีลักษณะดังนี้ คือ ไม่รู้ในทุกข์ ไม่รู้ในทุกขสมุทัยไม่รู้ในทุกขนิโรธ ไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ไม่รู้ในส่วนอดีต ไม่รู้ในส่วนอนาคตไม่รู้ในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ไม่รู้ในปฏิจจสมุปบาทว่า “เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี”^{๑๑๙} ไม่รู้ตามความจริง ไม่แทงตลอด ไม่พินิจ ไม่พิจารณา ไม่ทำให้ประจักษ์ ทรมปัญญาโง่เขลา

๒.๓) ลักษณะของสังโยชน์ตามนัยอภิธรรม

ในทางอภิธรรมได้แสดงลักษณะของสังโยชน์ไว้โดยจำแนกออกเป็นหมวดๆ ไว้ดังนี้ คือ

๑. ธรรมที่เป็นสังโยชน์ ๒. ธรรมที่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์ ๓. ธรรมที่ประกอบด้วยสังโยชน์ ๔. ธรรมที่เป็นสังโยชน์และเป็นอารมณ์ของสังโยชน์ ๕. ธรรมที่เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์ ๖. ธรรมที่ไม่ประกอบด้วยสังโยชน์แต่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์^{๑๒๐}

(๑) ธรรมที่เป็นสังโยชน์ในคัมภีร์ธัมมสังคณี มีหลักฐานว่า สภาวธรรมที่เป็นสังโยชน์ ก็คือ สังโยชน์ ๑๐ ประการ ได้แก่ กามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ มานสังโยชน์ ทิฏฐิสังโยชน์ วิจิกิจฉาสังโยชน์ สิลัพพตปราคาสังโยชน์ ภวราคสังโยชน์ อิสสาสังโยชน์ มัจฉริยะสังโยชน์ และอวิชาสังโยชน์^{๑๒๑} ท่านกล่าวว่า

สังโยชน์เหล่านี้ กามราคสังโยชน์เกิดขึ้นในจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโลภะ ๘ ปฏิฆสังโยชน์เกิดขึ้นในจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโทมนัส ๒ มานสังโยชน์เกิดขึ้นในจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโลภะที่วิปยุตตจากทิฏฐิ ๔ ทิฏฐิสังโยชน์เกิดขึ้นในจิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๔ วิจิกิจฉาสังโยชน์เกิดขึ้นในจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยวิจิกิจฉา ๑ สิลัพพตปราคาสังโยชน์เกิดขึ้นในจิตตูปบาทที่

^{๑๑๗} พระญาณธชเถร (แลตีสยาตอ), อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภวังค์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๕), หน้า ๓๑๔.

^{๑๑๘} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๗/๒๘๗.

^{๑๑๙} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๘/๒๘๗.

^{๑๒๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๑๘-๑๑๓๙/๒๘๕-๒๙๐.

^{๑๒๑} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๑๘-๑๑๒๘/๒๘๕-๒๘๘.

สัมปยุตด้วยทิวฏฐิ ๔ ภวราคสังโยชน์เกิดขึ้นในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะที่วิปยุตจากทิวฏฐิ ๔ อิศสาสังโยชน์และมัจฉริยสังโยชน์เกิดขึ้นในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโหมณัส ๒ อวิชชาสังโยชน์เกิดขึ้นในอกุศลทั้งหมด^{๑๒๒}

หลักฐานอีกชิ้นหนึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ท่านกล่าวไว้ว่า สญโณชนา ธมมา. แปลว่า สภาวธรรมทั้งหลาย ที่ชื่อว่าสังโยชน์มีอยู่ ได้แก่ สังโยชน์ องค์ธรรม ๘ คือ โลภะ โทสะ มานะ ทิวฏฐิ วิจิกิจฉา อิศสา มัจฉริยะ โมหะ^{๑๒๓}

(๒) ธรรมที่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์ หมายถึง สภาวธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤต ๖๖ ซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นกามาวจร รูปาวจร และอรูปาวจร ได้แก่ รูปชั้น ๖ เวทนาชั้น ๕ สัญญาชั้น ๕ สังขารชั้น ๕ และวิญญานชั้น ๖๗ สภาวธรรมดังกล่าวได้แก่ กุศลในภูมิ ๓ อกุศลวิบากในภูมิ ๓ อัปยากตกิจริยาในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด ๖๘ ในมาติกาโชติกะ อัมมสังคณีสรูปัตถนิสสยะ หลักสูตรชั้นจุฬอภิธรรมิกะเอกได้อธิบายเอาไว้ว่า สญโณชนินยา ธมมา. แปลว่า สภาวธรรมทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์มีอยู่ ได้แก่ โลภียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘^{๑๒๔} กล่าวโดยสรุปชั้น ๕ เป็นธรรมที่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์

(๓) ธรรมที่ประกอบด้วยสังโยชน์ หมายถึง สภาวธรรมที่สัมปยุตด้วยสังโยชน์ ได้แก่ เวทนาชั้น ๕ สัญญาชั้น ๕ สังขารชั้น ๕ และวิญญานชั้น ๖๗^{๑๒๕} สภาวธรรมดังกล่าวได้แก่ อกุศลที่เลื่อนเว้นโมหะที่สหระคด้วยอุทธัจจะ^{๑๒๖} ในมาติกาโชติกะ อัมมสังคณีสรูปัตถนิสสยะ หลักสูตรชั้นจุฬอภิธรรมิกะเอกได้อธิบายไว้ว่า สญโณชนสมปยุตตา ธมมา. แปลว่า สภาวธรรมทั้งหลายที่ประกอบด้วยสังโยชน์มีอยู่ ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗ (เว้นโมหเจตสิกที่ในอุทธัจจสัมปยุตตจิต ๑)^{๑๒๗} กล่าวโดยสรุปอุปชั้น ๔ เป็นธรรมที่ประกอบด้วยสังโยชน์

(๔) ธรรมที่เป็นสังโยชน์และเป็นอารมณ์ของสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการเหล่านั้นเอง มีกามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์ เป็นต้น^{๑๒๘} ในมาติกาโชติกะ อัมมสังคณีส

^{๑๒๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๔๗๗/๓๖๒-๓๖๓.

^{๑๒๓} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, มาติกาโชติกะ อัมมสังคณีสรูปัตถนิสสยะ หลักสูตรชั้นจุฬอภิธรรมิกะเอก, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๑), หน้า ๑๐๒.

^{๑๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๓.

^{๑๒๕} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๓๒/๒๘๘.

^{๑๒๖} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๔๘๑/๓๖๓.

^{๑๒๗} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, มาติกาโชติกะ อัมมสังคณีสรูปัตถนิสสยะ หลักสูตรชั้นจุฬอภิธรรมิกะเอก, หน้า ๑๐๓.

^{๑๒๘} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๓๔/๒๘๙.

สรุปลักษณะสละ หลักสูตรชั้นจุฬาริกธรรมิกะเอกได้อธิบายไว้ว่า สญโณชนา เจว ธมมา สญโณชนียา จ. แปลว่า สภาธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่าสังโยชน์ และเป็นอารมณ์ของสังโยชน์มีอยู่ ได้แก่ สังโยชน์ องค์ธรรม ๘ คือ โลภะ โทสะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา อิสสา มัจฉริยะ โมหะ^{๑๒๙}

(๕) ธรรมที่เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์ ได้แก่ สังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประกอบด้วยสังโยชน์ด้วยกันเอง มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑. กามราคสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์ เพราะอวิชชาสังโยชน์

๒. ปฏิฆสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์ เพราะอวิชชาสังโยชน์

๓. มานสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์ เพราะอวิชชาสังโยชน์

๔. ทิฏฐิสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์ เพราะอวิชชาสังโยชน์

๕. วิจิกิจฉาสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์ เพราะอวิชชาสังโยชน์

๖. สีสัพพตปราคาสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์ เพราะอวิชชาสังโยชน์

๗. ภวราคสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์ เพราะอวิชชาสังโยชน์

๘. อิสสาสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์ เพราะอวิชชาสังโยชน์

๙. มัจฉริยะสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์ เพราะอวิชชาสังโยชน์

๑๐. อวิชชาสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์ เพราะสังโยชน์ทั้ง ๙ ประการข้างต้น ได้แก่ กามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ มานสังโยชน์ ทิฏฐิสังโยชน์ วิจิกิจฉาสังโยชน์ สีสัพพตปราคาสังโยชน์ ภวราคสังโยชน์ อิสสาสังโยชน์ และมัจฉริยะสังโยชน์^{๑๓๐}

นอกจากนั้นในมติกขาติกะ ธัมมสังคณีสรุปลักษณะสละ หลักสูตรชั้นจุฬาริกธรรมิกะเอก อธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า สญโณชนา เจว ธมมา สญโณชนสมปยุตตา จ. แปลว่า สภาธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่าสังโยชน์ และประกอบด้วยสังโยชน์มีอยู่ ได้แก่สังโยชน์ องค์ธรรม ๘ คือ โลภะ โทสะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉาอิสสา มัจฉริยะ โมหะ (เว้นโมหเจตสิกที่ในอุทธัจจสัมปยุตตจิต ๑)^{๑๓๑}

^{๑๒๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, มาติกาโชติกะ ธัมมสังคณีสรุปลักษณะสละ หลักสูตรชั้นจุฬาริกธรรมิกะเอก, หน้า ๑๐๔.

^{๑๓๐} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๓๖/๒๘๙-๒๙๐.

^{๑๓๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, มาติกาโชติกะ ธัมมสังคณีสรุปลักษณะสละ หลักสูตรชั้นจุฬาริกธรรมิกะเอก, หน้า ๑๐๔.

(๖) ธรรมที่ไม่ประกอบด้วยสังโยชน์ แต่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์ หมายถึง สภาวธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอัปยาคฤต ซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นกามาวจรรูปาวจร และ อรูปาวจร ได้แก่ รูปขั้นธ เวทนาขั้นธ สัญญาขั้นธ สังขารขั้นธ และวิญญาณขั้นธ^{๑๓๒} ได้แก่ โมหะ ที่สหระคด้วยอุทัจจะ กุศลในภุมิ ๓ วิบากในภุมิ ๓ อัปยาคติริยาในภุมิ ๓ และรูปทั้งหมด ในมาติกา โชติกะ ัมมสังคณีสรูปตถนิสสยะ หลักสูตรชั้นจุฬารามิทธิกะเอก ได้อธิบายไว้ว่า สญโชนวิปปยุต ตา โข ปน ธมมา สญโชนิยาปิ. แปลว่า สภาวธรรมทั้งหลายที่ไม่ประกอบด้วยสังโยชน์ แต่เป็น อารมณ์ของสังโยชน์มีอยู่ ได้แก่ โลภียกุศลจิต ๑๗ โลภียวิปากจิต ๓๒ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๓๘ และ โมหเจตสิกที่ในอุทัจจสัมปยุตตจิต ๑ รูป ๒๘^{๑๓๓}

๒.๓ ผลที่เกิดขึ้นในเขมกสูตร

เมื่อท่านพระเขมกะกล่าวอย่างนี้แล้ว พระเถระทั้งหลายมีใจยินดี ต่างชื่นชมภาสิตของท่านเขมกะ ก็เมื่อท่านพระเขมกะกล่าวเวยายกรณภาสิตนี้อยู่ จิตของพระเถระประมาณ ๖๐ รูปและ ของท่านพระเขมกะ ก็หลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่น

ซึ่งสอดคล้องกับมูลเหตุที่ทำให้บุคคลได้บรรลุธรรมในวิมุตตายนสูตร^{๑๓๔} ทรงแสดงว่า เหตุแห่งวิมุตติ ๕ ประการ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ยังไม่ หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไปย่อมถึงความสิ้นไป ย่อมบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจาก โยคะอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่ได้บรรลุ เหตุแห่งวิมุตติมี ๕ ประการ คือ

๑. ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีที่ตั้งอยู่ในฐานะครุบางรูป แสดงธรรม แก่ภิกษุในธรรมวินัย นี้ เธอรู้แจ้งอรรธ รู้แจ้งธรรมในธรรมนั้น ตามที่ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีแสดงแก่เธอ เมื่อเธอรู้แจ้ง อรรธรู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกาย สงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติประการที่ ๑

๒. ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีที่ตั้งอยู่ในฐานะครุบางรูปไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุ แต่ภิกษุ แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร เธอรู้แจ้งอรรธ รู้แจ้งธรรมใน ธรรมนั้นตามที่เธอแสดงธรรม ตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร เมื่อเธอรู้ แจ้งอรรธรู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมี กายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติประการที่ ๒

^{๑๓๒} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๓๘/๒๙๐.

^{๑๓๓} พระสัทธัมมโชติกะ ัมมาจริยะ, มาติกาโชติกะ ัมมสังคณีสรูปตถนิสสยะ หลักสูตรชั้นจุฬารามิทธิกะเอก, หน้า ๑๐๕.

^{๑๓๔} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๒-๓๕.

๓. ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครุบางรูปไม่ได้แสดงธรรมแก่เธอ แม้เธอก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา แก่ผู้อื่นโดยพิสดาร แต่เธอสาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร เธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรมในธรรมนั้น ตามที่เธอสาธยายธรรม ตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติประการที่ ๓

๔. ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครุบางรูปไม่ได้แสดงธรรมแก่เธอ แม้เธอก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร ไม่ได้สาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร แต่เธอตรึกตามตรองตามเพ่งตามด้วยใจ ซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา เธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรมในธรรมนั้นตามที่เธอตรึกตามตรองตามเพ่งตามด้วยใจ ซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมาตามที่ตนได้เรียนมา เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติประการที่ ๔

๕. ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครุบางรูปไม่ได้แสดงธรรมแก่เธอ แม้เธอก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร ไม่ได้สาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร และไม่ได้ตรึกตามตรองตามเพ่งตามด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมาตามที่ตนได้เรียนมา แต่เธอเรียนสมาธิमितอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดีแห่งตลอดดีด้วยปัญญา เธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรมในธรรมนั้นตามที่เธอได้เรียนสมาธิमितอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดี แห่งตลอดดีด้วยปัญญา เธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรมในธรรมนั้นตามที่เธอได้เรียนสมาธิमितอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดี แห่งตลอดด้วยปัญญา เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติประการที่ ๕

ในคัมภีร์อรรถกถาปรากฏเนื้อความว่า พระเถระประมาณ ๖๐ รูปนั้น เริ่มเจริญวิปัสสนาในที่ที่พระเถระกล่าว (ธรรมแก่พวกตน) แล้วพิจารณาสูงขึ้นๆ เวลาจบเทศนาก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ฝ่ายพระ (เขมก) เเถระไม่กล่าวโดยทำนองอื่นแต่กล่าวด้วยจิตสหระตด้วยวิปัสสนานั้นเอง เพราะฉะนั้นท่านจึงสำเร็จเป็นพระอรหันต์ด้วย ด้วยเหตุนี้ พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า จิตของภิกษุเถระประมาณ ๖๐ รูป และของท่านพระเขมกะหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ยึดมั่น^{๑๓๔} จากเหตุแห่งการบรรลุธรรม ๕ ประการนั้น พระเขมกะหลุดพ้นอาสวะทั้งหลายเนื่องจาก

^{๑๓๔} ส.ช.อ. (ไทย) ๓/๑/-/๒๔๙.

การแสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ได้เรียนมา แก่ผู้อื่นโดยพิสดาร ส่วนพระเถระประมาณ ๖๐ รูป บรรลุธรรม หลุดพ้นอาสวะทั้งหลายเนื่องจากได้ฟังธรรมจากพระเชมกะ

สรุปความว่า เหตุแห่งการบรรลุธรรมมี ๕ ประการ คือ ด้วยการได้ฟังธรรม, การแสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ได้เรียนมา แก่ผู้อื่นโดยพิสดารบ้าง, การสาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมาตามที่ตนได้เรียนมา โดยพิสดารบ้าง, การตรึกตามตรองตามเพ่งตามด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาบ้าง, การเรียนสมาธิมีตัวอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดี แท่งตลอดดีด้วยปัญญาบ้างนั้นก็ดี ต้องอาศัยการเจริญวิปัสสนาเท่านั้นเพื่อที่จะหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย

๒.๔ สรุปท้ายบท

เชมกสูตร มีปรากฏในพระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย เล่มที่ ๑๗ คือ สังยุตติกาย ชันธวรรค จัดเป็นเล่มที่ ๓ ของสังยุตติกาย ว่าด้วยวาระที่เกี่ยวกับชั้น ๕ โดยเนื้อความของเชมกสูตรมีปรากฏอยู่ ข้อที่ ๘๙ หน้า ๑๖๖ – ๑๗๑ เป็นเรื่องราวของพระเชมกะ สมัยนั้นพระเชมกะอาพาธเป็นไข้หนัก พักอยู่ที่พทริการาม ในเวลาต่อมาพระเถระประมาณ ๖๐ รูป ต้องการฟังธรรม จึงได้ส่งพระทาสกะไปถามปัญหาเกี่ยวกับอาการอาพาธและถามเกี่ยวกับหลักธรรมจึงได้ส่งพระทาสกะไปถามปัญหาเกี่ยวกับชั้น ๕ โดยในที่สุดพระเชมกะตัดสินใจเดินทางมาหาพระเถระ ซึ่งใจความกล่าวสำคัญถึงอุปานชั้นทั้ง ๕ และสังโยชน์ ในขณะที่พระเชมกะได้กล่าวเวยาकरणภาชิตอยู่ จิตของพระเถระประมาณ ๖๐ รูป และจิตของพระเชมกะ ก็หลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่น

ชั้น ๕ คือ กองแห่งรูปธรรม และนามธรรม แบ่งเป็น ๕ หมวด ที่มาประชุมกัน ได้แก่ รูปชั้น คือ กองรูป แบ่งได้เป็นรูป ๒๘ เวทนาชั้น คือ กองเวทนา เป็นส่วนที่ทำการเสวยอารมณ์ในความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือ เฉยๆ สัญญาชั้น คือ กองสัญญา เป็นส่วนที่เป็นความกำหนดหมายโดยความกำหนดได้หมายรู้ในอารมณ์ ๖ สังขารชั้น คือ กองสังขาร เป็นส่วนที่เป็นความปรุงแต่งสภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดี หรือชั่วหรือเป็นกลางๆ วิญญาณชั้น คือ กองวิญญาณ เป็นส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ ความรู้อารมณ์ทางอายตนะทั้ง ๖ มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ได้แก่ วิญญาณ ๖

อุปาทานชั้น คือ ชั้นที่ประกอบด้วยอุปาทาน ได้แก่ เบญจชั้นหรือชั้น ๕ ที่ประกอบด้วยอุปาทาน คือ รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ เมื่อมีอุปาทานเข้าไปยึดมั่นในแต่ละชั้นแล้วจึงเรียกว่า รูปอุปาทานชั้น, เวทูปาทานชั้น, สัญญาอุปาทานชั้น, สังขารอุปาทานชั้น วิญญาณอุปาทานชั้น

โอรัมภาคิสังโยชน์ สังโยชน์เบื้องต้นเป็นอย่างหยาบเป็นในภพอันต่ำ ได้แก่ ๑) สักกายทิฏฐิ คือ มีความเห็นว่าชั้น ๕ เป็นเรา เป็นของเรา เป็นว่ามีตัวตน เป็นต้น ๒) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย

ความเคลือบแคลงในกุศลธรรมทั้งหลาย สงสัยเพราะไม่รู้ ๓) สลัปปตปราคาส ความยึดถือศีลถือพรต อย่างงมงายคิดว่าหลังว่าศกดิ์สิทธิ์ คิดว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้โดยไม่ต้องอาศัยสมาธิและ ๔) กามราคะ ความกำหนัดยินดีใน กามคุณ ๕ อันได้แก่ รูป, เสียง, กลิ่น, รส และโผฏฐัพพะ ๕) ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งทางใจ ทำให้ไม่พอใจ ความขัดใจ หงุดหงิดด้วยอำนาจ โทสะ

อุทธรณ์ภาคยสังโยชน์ สังโยชน์เปื้องสูงเป็นอย่างละเอียดเป็นไปแม้ในภพอันสูง ได้แก่ ๖) รูปราคะ ติดใจในรูปธรรม คือ สิ่งที่มีรูป ติดใจในอารมณ์แห่ง รูปฌาน ๔ คือ ฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ ๗) อรูปราคะ ติดใจใน อรูปธรรม ติดใจในอารมณ์แห่ง อรูปฌาน ๔ คือ ฌานที่มีอรูปธรรมเป็นอารมณ์ ๘) มานะ ความถือตนโดยความรู้สึกว่าเป็นนั่นเป็นนี่ เราดีกว่าเขา เราเลวกว่าเขา เราเสมอเขา ๙) อุทธัจจะ อารมณ์ฟุ้งซ่าน จิตส่าย ใจวอกแวก ๑๐) อวิชชา ความไม่รู้แจ้ง คือไม่รู้ในอริยสัจ ๔

การปฏิบัติเพื่อหลุดพ้นจากอาสวะดังที่ปรากฏในเขมกสูตรนั้น คือการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ อันเป็นแนวทางที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสสอนไว้เพราะซึ่งมีอธิบายในบทต่อไป

บทที่ ๓

วิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตร

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการฝึกฝนพัฒนาปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริงโดยอาศัยการกำหนดรู้รูปและนามในปัจจุบันอารมณ์ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นการใช้สติกำหนดรู้อารมณ์ คือ ชันธ์ ๕ ที่ปรากฏทางกาย เวทนา จิต และธรรม จนเกิดปัญญาเห็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ซึ่งพระพุทธองค์ทรงรับรองว่า ทางนี้เป็นทางสายเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะ และปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุธรรม และเพื่อให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นศึกษาเกี่ยวกับหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตรดังนี้

๓.๑ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๓.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตร

๓.๓ สรุปท้ายบท

๓.๑ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๑ ความหมายของวิปัสสนา ภาวนา และสติปัฏฐาน

๑.๑) วิปัสสนา

วิปัสสนา เป็นชื่อของปัญญา แยกออกเป็น ๒ บท คือ วิ + ปสสนา วิ แปลว่า พิเศษ และ ปสสนา แปลว่า ความเห็นแจ้ง วิปัสสนา จึงหมายถึง ความเข้าใจ ความรู้แจ้งเห็นชัดตามความเป็นจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย มีรูป - นาม ชันธ์ ๕ เป็นต้น ว่าเป็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ความไม่มีตัวตน เป็นการเห็นถูกด้วยตนเอง^๑

ในพระอภิธรรมปิฎก ปรากฏข้อความเกี่ยวกับวิปัสสนาว่าเป็นปัญญา เป็นกิริยาที่รู้ชัด ความเลือกสรร ความวิจย ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด เฉพาะภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความใคร่ครวญ ปัญญาเป็นเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเป็นเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนคัสตรา ความสว่าง คือ ปัญญา แสงสว่าง คือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป

^๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๙๖.

ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลื่อมใสธรรม สัมมาทิฐินี้ชื่อว่า วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^๒

คำว่า วิปัสสนา แปลว่า วิปัสสนา, ความเห็นแจ้ง มีรูปวิเคราะห์ว่า วิวิธ อนิจจาทิสังขารesu ปสสตีติ วิปัสสนา ปัญญาเห็นสภาวะต่างๆ มีอนิจลักษณะเป็นต้นในสังขาร (วิ บทหน้า ทิส ธาตุในความหมายว่าเห็น ยุ ปัจจัย อา อิต., แปลง ทิส เป็น ปสส, ยุ เป็น อน)^๓

๑.๒) ภาวนา

ภาวนา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กรรมฐาน จัดเป็นการฝึกอบรมทางด้านจิตใจ เพราะคำว่ากรรมฐาน แปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำงานหรือการกระทำ^๔ แปลว่า ที่ตั้งของความเจริญอุตสาหะที่เรียกว่าการปรารภความเพียร หมายถึง รูปธรรมมีอารมณ์คือวงกสณเป็นต้นและนามธรรมมีการเจริญกสณเป็นต้น อีกนัยหนึ่ง กรรมฐาน คือ การกระทำอันเป็นที่ตั้งของความสุขพิเศษ เพราะเป็นที่ตั้งของความสุขในฌาน และมรรคผล

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ได้ปรากฏความหมายของภาวนา ๔ ประการ ดังนี้

(๑) ภาวนา คือ ธรรมชาติที่ทำให้ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในตนไม่ล่วงเลยกัน และกัน เช่น เมื่อพระโยคาวจรละความพอใจในกามได้แล้วทันที่นั่นเอง ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการหลีกออก เว้นออกจากกามก็ย่อมเกิดขึ้นไม่ล่วงเลยกันและกัน เป็นต้น

(๒) ภาวนา คือ ธรรมชาติที่ทำให้อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เช่น เมื่อละกามฉันทะแล้ว อินทรีย์ทั้ง ๕ มีรสเป็นอย่างเดียวกันด้วยอำนาจแห่งการหลีกออกจากกาม เป็นต้น

(๓) ภาวนา คือ ธรรมชาติที่นำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้นๆ เข้าไป คือ เมื่อละกามฉันทะแล้ว ยื่อนำความเพียรด้วยอำนาจแห่งการหลีกออกจากกามเข้าไป เมื่อละพยาบาทแล้วยื่อนำความเพียรด้วยอำนาจแห่งความไม่พยาบาทเข้าไป เป็นต้น

(๔) ภาวนา คือ การปฏิบัติเนื่องๆ เช่น เมื่อละกามฉันทะแล้ว ย่อมปฏิบัติเนื่องๆ ซึ่งความออกจากกาม เมื่อละพยาบาทแล้วย่อมปฏิบัติเนื่องๆ ซึ่งความไม่พยาบาท เป็นต้น

^๒ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖-๓๗.

^๓ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเชียง, ๒๕๕๘), หน้า ๘๒๔.

^๔ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๕/๕๙๒.

ธรรมชาติได้อันพระโยคีบุคคลอบรมอยู่ เจริญอยู่ ฉะนั้นธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ภาวนา ได้แก่ ธรรมควรเจริญ คือ ทำให้เกิดในสันดาน^๕

คำว่า ภาวนา แปลว่า ภาวนา, การเจริญ, การทำให้มีให้เป็นขึ้น มีรูปวิเคราะห์ว่า ภาเวตติ ภาวนา คุณชาติที่ยังกุศลให้มีขึ้น (ภู ธาตุในความหมายว่ามี, เป็น ยุ ปัจจัย อา อิต., พฤทธิ์ อุ เป็น โอ, แปลง โอ เป็น อว, ยุ เป็น อน)^๖

สรุปความว่า วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง ในการฝึกกอบรมเพื่อเจริญปัญญา เพื่อให้เกิดความเห็นแจ้ง รู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะที่เกิดขึ้น เข้าใจตามความเป็นจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย

๑.๓) สติปัฏฐาน ๔

ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ มหาสติปัฏฐานสูตร ได้อธิบายความหมายของสติปัฏฐานไว้ว่า สติปัฏฐาน แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน^๗

คำว่า สติปัฏฐาน เป็นศัพท์สมาสาภาษาบาลี ๒ ศัพท์คือ “สติ” กับ “ปัฏฐาน” “สติ” แปลว่า ความทรงจำ ความระลึกได้ ความไม่เผลอไม่เลินเล่อ ไม่พินเพื่อนเลือนลอย ส่วน “ปัฏฐาน” แปลว่า ที่ตั้ง สติปัฏฐาน จึงแปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติหรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน การตั้งสติกำหนด พิจารณาส่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง^๘

คำว่า สติปัฏฐาน แปลว่า สติปัฏฐาน, ที่ตั้งแห่งสติ, การตั้งสติ, อารมณ์เป็นที่ตั้งสติ มีรูปวิเคราะห์ว่า สติยา กรณภูตาย ปฏฐานํ ปฏูปเตตพพิ สติปัฏฐานํ อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งสติ (สติ+ปฏฐาน)^๙

ในพระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค มหาสติปัฏฐานสูตร ได้อธิบายเกี่ยวกับสติปัฏฐานไว้ว่า สติปัฏฐานมี ๔ ประการ คือ

(๑) พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

^๕ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^๖ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๖๕๓.

^๗ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑.

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธัมม, ๒๕๕๖), หน้า ๑๖๕.

^๙ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๘๗๔.

(๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

(๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา
และโทมนัสในโลกได้

(๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๑๐}

สรุปความว่า สติปัฏฐาน คือ สติที่เข้าไปตั้งไว้ หรือสติที่ตั้งไว้มั่น โดยการจำแนก
ตามฐาน ทั้ง ๔ คือ ฐานกาย ฐานเวทนา ฐานจิต และฐานธรรม

๒. อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ^{๑๑}
มี ๖ หมวด ได้แก่ ชั้นที่ ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจกสมุปบาท ๑๒
เมื่อย่อลงแล้วคงเหลือ รูป - นาม มีรายละเอียดดังนี้

๑) ชั้นที่ ๕ คือ กองทั้ง ๕ ได้แก่

(๑) รูปชั้น กองรูป

(๒) เวทนาชั้น กองเวทนา

(๓) สัญญาชั้น กองสัญญา

(๔) สังขารชั้น กองสังขาร

(๕) วิญญาณชั้น กองจิต^{๑๒}

๒) आयตนะ ๑๒^{๑๓} คือ สะพานเครื่องเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ มี ๑๒ ได้แก่

(๑) จักขวยตนะ องค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาท

(๒) โสตายตนะ องค์ธรรมได้แก่ โสตปสาท

(๓) ฆานายตนะ องค์ธรรมได้แก่ ฆานปสาท

(๔) ชิวหายตนะ องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาปสาท

^{๑๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒.

^{๑๑} พระญาณธชเชร (แลตีสยาตอ), **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลและเรียบเรียงโดย
พระคันธสาราภิวังศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๕), หน้า ๙๑๐.

^{๑๒} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), **วิปัสสนาภูมิ**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท
บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๑๖.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗.

(๕) กายายตนะ	องค์ธรรมได้แก่	กายปสาท
(๖) รูปายตนะ	องค์ธรรมได้แก่	สีต่างๆ
(๗) สัททายตนะ	องค์ธรรมได้แก่	เสียงต่างๆ
(๘) คันธายตนะ	องค์ธรรมได้แก่	กลิ่นต่างๆ
(๙) รสายตนะ	องค์ธรรมได้แก่	รสต่างๆ
(๑๐) โผฏฐัพพายตนะ	องค์ธรรมได้แก่	สัมผัสต่างๆ
(๑๑) มนายตนะ	องค์ธรรมได้แก่	จิตทั้งหมด
(๑๒) อัมมายตนะ	สภาพธรรมต่างๆ ^{๑๔}	

๓) ธาตุ ๑๘ คือ สิ่งที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตน มี ๑๘ ได้แก่

(๑) จักขุธาตุ	องค์ธรรมได้แก่	จักขุประสาท
(๒) โสตรธาตุ	องค์ธรรมได้แก่	โสทรประสาท
(๓) ฆานธาตุ	องค์ธรรมได้แก่	ฆานประสาท
(๔) ชิวหาธาตุ	องค์ธรรมได้แก่	ชิวหาประสาท
(๕) กายธาตุ	องค์ธรรมได้แก่	กายปสาท
(๖) รูปธาตุ	องค์ธรรมได้แก่	สีต่างๆ
(๗) สัทธาธาตุ	องค์ธรรมได้แก่	เสียงต่างๆ
(๘) คันธธาตุ	องค์ธรรมได้แก่	กลิ่นต่างๆ
(๙) รสธาตุ	องค์ธรรมได้แก่	รสต่างๆ
(๑๐) โผฏฐัพพธาตุ	องค์ธรรมได้แก่	สัมผัสต่างๆ
(๑๑) จักขุวิญญาณธาตุ จักขุวิญญาณ	ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการเห็น	
(๑๒) โสทวิญญานธาตุ โสทวิญญาน	ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการได้ยิน	
(๑๓) ฆานวิญญานธาตุ ฆานวิญญาน	ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้กลิ่น	
(๑๔) ชิวหาวิญญานธาตุ ชิวหาวิญญาน	ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้รส	
(๑๕) กายวิญญานธาตุ กายวิญญาน	ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้สัมผัส	
(๑๖) มโนธาตุ	เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้ปัญจารมณอย่างสามัญ	
(๑๗) มโนวิญญานธาตุ	เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้ารมณเป็นพิเศษ	
(๑๘) อัมมธาตุ สภาพธรรม	เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวะลักษณะของตนๆ ^{๑๕}	

^{๑๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๑๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓/๑๔๒.

๔) อินทรีย์ ๒๒^{๑๖} คือ ความเป็นใหญ่ มี ๒๒ ได้แก่

(๑) จักขุนทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเห็น
(๒) โสตินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการได้ยิน
(๓) ฆานินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้กลิ่น
(๔) ชิวหินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้รส
(๕) กายินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการสัมผัส
(๖) อิตถินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นหญิง
(๗) ปุริสินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นชาย
(๘) ชีวิตินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรักษารูปและนาม
(๙) มนินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับอารมณ์
(๑๐) สุขินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขกาย
(๑๑) ทุกขินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์กาย
(๑๒) โสมนัสสินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขใจ
(๑๓) โทมนัสสินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์ใจ
(๑๔) อุเปกขินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์กลางๆ
(๑๕) สัทธินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ
(๑๖) วิริยินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเพียร
(๑๗) สตินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการระลึกชอบ
(๑๘) สมาธินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นอารมณ์อันเดียว
(๑๙) ปัญญินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริง
(๒๐) อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์	ธรรมชาติรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนไม่เคยรู้
(๒๑) อัญญินทรีย์	ธรรมชาติรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนเคยรู้
(๒๒) อัญญาตาวินทรีย์	ธรรมชาติรู้แจ้งอริยสัจ ๔ สิ้นสุดแล้ว ^{๑๗}

๕) อริยสัจจะ ๔^{๑๘} คือ ความจริงอันประเสริฐ มี ๔ ได้แก่

(๑) ทุกขสัจจะ	ธรรมชาติที่เป็นทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้า
(๒) สมุทยสัจจะ	ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ของพระอริยเจ้า
(๓) นิโรธสัจจะ	ธรรมที่เป็นเครื่องดับทุกข์ของพระอริยเจ้า

^{๑๖} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๙.

^{๑๗} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗.

^{๑๘} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๒๑.

(๔) มรรคสังจาจะ หนทางที่เป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์ของพระอริยเจ้า^{๑๙}

๖) ปฏิจจสมุปบาทมีองค์ ๑๒^{๒๐} คือ ความประชุมพร้อมด้วยเหตุผล มี ๑๒ ได้แก่

(๑) อวิชชา	ธรรมชาตินี้เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา
(๒) สังขาร	ธรรมชาตินี้ปรุงแต่งสังขตธรรมที่เป็นผลโดยตรง
(๓) วิญญาณ	ธรรมชาตินี้รู้อารมณ์เป็นพิเศษ
(๔) นามรูป	ธรรมชาตินี้โน้มไปในอารมณ์ ชื่อว่า นาม
(๕) สฬายตนะ	ธรรมชาตินี้ทรงไว้ซึ่งวิญญูสงสารที่ยืนยาว
(๖) ผัสสะ	ธรรมชาตินี้กระทบซึ่งอารมณ์
(๗) เวทนา	ธรรมชาตินี้เสวยอารมณ์
(๘) ตัณหา	ธรรมชาตินี้ติดใจซึ่งวัตถุทุกาม
(๙) อุปาทาน	ธรรมชาตินี้เข้าไปยึดมั่น
(๑๐) ภาวะ (กัมมภาวะ, อุปัตติภาวะ)	ธรรมชาตินี้เป็นเหตุให้ผลเกิดขึ้น
(๑๑) ชาติ	ธรรมชาตินี้เป็นเหตุแห่งการปรากฏเกิดขึ้นของสังขาร

ธรรม

(๑๒) ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส^{๒๑}

วิปัสสนาภูมิที่พระพุทธองค์ทรงแสดงนั้น มีอยู่ ๖ ภูมิด้วยกัน เรียกว่าวิปัสสนาภูมิ ๖ แต่เมื่อย่อวิปัสสนาภูมิลงแล้วคงได้ ๒ อย่าง คือ รูปธรรม กับนามธรรมกล่าวสั้นๆ ว่า รูปนาม^{๒๒} โดยความหมายของรูป – นาม มีรายละเอียดดังนี้

รูป คือ ธรรมชาติโดยย่อแตกสลายไป เพราะความเย็นบ้าง เพราะความร้อนบ้าง เพราะเหตุนั้นธรรมชาตินั้น จึงเรียกว่ารูป^{๒๓} ได้แก่ รูปขันธ์ ที่มีประสาทสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และ อารมณ์ที่ถูกรับรู้ คือ สี เสียง กลิ่น รส ผัสสะต่างๆ ซึ่งเป็นธรรมชาติที่มีการแตกดับ มีสภาพเสื่อมสลายได้ง่าย

รูป หมายถึง มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ มหาภูตรูป คือ ธาตุ ๔ ได้แก่

๑. ปฐวีธาตุ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่สภาพอันเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัยแห่งสหาชาตรูป เรียกว่า ธาตุแข็งหรือธาตุดิน

^{๑๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๙/๑๖๓.

^{๒๐} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๒๒.

^{๒๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕/๑๒๑.

^{๒๒} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๕.

^{๒๓} อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๓.

๒. อาโปธาตุ สภาวะที่เอิบอาบหรือดูดซึม ช่านไป ขยายขนาด ผนึ้ก เข้าด้วยกัน เรียกว่า ธาตุเหลวหรือธาตุน้ำ

๓. เตโชธาตุ สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกว่า ธาตุไฟ

๔. วาโยธาตุ สภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนที่ เรียกว่า ธาตุลม^{๒๔}

รูปปรมัตถ์ หมายถึง “ธรรมชาติไดย่อมแตกสลายเพราะเหตุที่ธรรมชาตินั้นจึงเรียกว่ารูป รุปย่อมแตกสลายไป เพราะเย็นบ้าง ย่อมแตกสลายไป เพราะร้อนบ้าง”^{๒๕}

รูปปรมัตถ์ คือ รูปที่มีอยู่จริง ๆ โดยสภาวะธรรมชาติ ผู้ที่ได้กระทบ ได้สัมผัสจะมีความรู้สึก เหมือนกันหมด มีความหมาย ๒ นัย

๑. รูป หมายถึง ธรรมชาติที่แตกดับหรือเสื่อมสลายไป^{๒๖}

๒. รูป หมายถึง ธรรมชาติที่แตกสลายไป ด้วยอำนาจของความร้อน และความเย็น ซึ่งทั้งสองนัยนี้ สรุปลได้ว่า รูป คือ ธรรมชาติที่แตกดับ

รูปปรมัตถ์มีวิเสสลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ

รูปปนลกขณั	มีการสลายแปรปรวน เป็นลักษณะ
วิกิณฺรสั	มีการแยกออกจากกัน (กับจิต) ได้ เป็นกิจ
อพยากตปจฺจุปฺภูจณั	มีความเป็นอภัยกตธรรม เป็นอาการปรากฏ
วิณฺญาณปทฺทฺจณั	มีวิญญาน เป็นเหตุก่อให้เกิด ^{๒๗}

สรุปความว่า รูปปรมัตถ์ หมายถึง ธรรมชาติที่มีการแตกดับหรือเสื่อมสลาย แปรปรวนอยู่ เสมอด้วย ความร้อน และความเย็น เป็นลักษณะ มีหน้าที่แยกออกไปจากจิต มีความเป็นอภัยกตธรรมเป็นผล มีวิญญานเป็นเหตุให้เกิด ได้แก่ รูปชั้น

นาม คือ ธรรมชาติไดย่อมรู้อารมณ์ และย่อมโน้มไปสู่อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า นาม^{๒๘} อารมณั นามปรมัตถ์ ได้แก่ นามชั้น ๔ คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น (เจตสิก ๕๒ ดวง) และวิญญานชั้น (จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง)^{๒๙}

^{๒๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗-๔๙๙/๒๑๖-๒๒๐. พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘.

^{๒๕} อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๓.

^{๒๖} พุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๒๔๙.

^{๒๗} ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **ลักษณะทิจตฤกะแห่งปรมัตถธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท รุ่งเรืองวิริยะพัฒนาโรงพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๙), หน้า ๔๑.

^{๒๘} พุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๒๔๙.

^{๒๙} พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘.

ในคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ปรากฏข้อความเกี่ยวกับนามว่า “ธรรมชาติใด ย่อมรู้ อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นาม อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด ย่อมโน้มไปสู่อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นาม”^{๓๐}

นามปรมัตถ์มีวิเสสลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ

นมนลกฺขณํ	มีการโน้มไปสู่อารมณ์ เป็นลักษณะ
สมปโยครสํ	มีการประกอบกับวิญญาณ และประกอบกันเอง โดยอาการที่เกิดพร้อมกัน เป็นต้น เป็นกิจ
อวินิพฺโกคปจฺจุปฺภูจฺจํ	มีการไม่แยกกันกับจิต เป็นผล
วิญญานปทฺฐจฺจํ	มีวิญญาณ เป็นเหตุใกล้ ^{๓๑}

สรุปความว่า นามปรมัตถ์ หมายถึง สภาวะที่รับรู้ทางใจ และความรู้สึกนึกคิดต่างๆ เป็นธรรมชาติที่โน้มไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่ประกอบกับจิต และเจตสิกเป็นผล มีวิญญาณ เป็นเหตุให้เกิด ได้แก่ นามขันธ์ ๔ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์

๓. การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามีหลักในการตามรู้ ๒ ประการ คือ

๑) การตามรู้รูปเป็นหลัก คือ การตามรู้อาการของธาตุ ๔ ธาตุใดธาตุหนึ่งที่ปรากฏ ในขณะที่จิตปัจจุบัน คือ ธาตุดินมีลักษณะแข็งปรากฏชัดในรูปทั้งหมด ธาตุน้ำมีลักษณะเกาะกุมทำให้ วัตถุที่แข็งอยู่รวมกัน ก่อตัวเป็นรูปร่างได้ (ทำให้วัตถุที่อ่อนไหลไปได้) ธาตุไฟมีลักษณะเย็น หรือร้อน ธาตุลมมีลักษณะหย่อนหรือตึง และปรากฏสภาวะเคลื่อนไหว^{๓๒} การตามรู้รูปเป็นหลัก เป็นการปฏิบัติ วิปัสสนาโดยใช้ฉนิกสมาธิ พิจารณาอาการของรูป โดยเฉพาะธาตุลมที่เคลื่อนไหว โดยลักษณะ ๗ ประการ คือ (๑) อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง (๒) ทุกขานุปัสสนา พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์ (๓) อนัตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน (๔) นิพพิทานุปัสสนา พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย (๕) วิราคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความคลายกำหนัด (๖) นิโรธานุปัสสนา พิจารณาเห็นความดับกิเลส (๗) ปฏินิสสัคคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส เป็นการปฏิบัติ วิปัสสนาของวิปัสสนายานิก เช่น การกำหนดลมหายใจเข้าออก ท้องพอง – ท้องยุบ หรือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่ปรากฏชัดเจนในขณะปัจจุบัน

๒) การตามรู้นามเป็นหลัก คือ การตามรู้เวทนา จิตหรือสภาพธรรมที่ปรากฏในขณะที่ จิตปัจจุบัน ได้แก่ บุคคลผู้บรรลุมาน ควรเข้ามานั้นบ่อยๆ เมื่อเกิดความชำนาญในการเข้ามาน แล้วจึงยกองค์มานที่ปรากฏ คือ ปิติ สุข อุเบกขาขั้นสูติไตรลักษณ์ การปฏิบัติวิปัสสนาต้องพิจารณา

^{๓๐} พ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๒๔๘.

^{๓๑} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๔๑.

^{๓๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๗.

เห็นสภาพธรรมตามลำดับสมาบัติ และองค์ฌาน โดยลักษณะ ๗ ประการ คือ (๑) อนิจจานุสสณา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง (๒) ทุกขานุสสณา พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์ (๓) อนัตตานุสสณา พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน (๔) นิพพิทานุสสณา พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย (๕) วิราคานุสสณา พิจารณาเห็นความคลายกำหนัด (๖) นิโรธานุสสณา พิจารณาเห็นความดับกิเลส (๗) ปฏิณิสสัคคานุสสณา พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส^{๓๓} เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาของสมถยานิก เป็นการกำหนดเวทนา หรือการกำหนดอาการทางจิต ที่สภาพธรรมปรากฏในขณะจิตปัจจุบัน

๔. องค์ธรรมสำคัญ ๓ ประการในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

การปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ เพื่อทำลายอวิชชา (ความยินดี) และโทมนัส (ความยินร้าย) นั้น ในเวลาปฏิบัติ ไม่ใช่ใช้สติเพียงอย่างเดียว แต่ต้องมีธรรมข้ออื่นๆ ควบอยู่ด้วย แต่มีองค์ธรรมสำคัญ ๓ ประการในการปฏิบัติ คือ ๑) อาตปปี มีความเพียร ๒) สัมปชาโน มีสัมปชัญญะ ๓) สติมามีสติ

๑) อาตปปี

คำว่า อาตปปี แปลว่า มีความเพียรเพิกกิเลส คือ มีความเพียรชอบที่เรียกว่า สัมมปปธาน ๔ คือ เพียรเพื่อละอกุศลเก่า เพียรเพื่อไม่ทำอกุศลใหม่ เพียรเพื่อทำกุศลใหม่ และเพียรเพื่อเพิ่มพูนกุศลเก่า ทุกขณะที่นักปฏิบัติเจริญสติระลึกรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน จัดว่ามีความเพียรเพื่อละอกุศลเก่า เพราะในขณะนั้นไม่ได้ทำอกุศลเก่า คือ การฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เป็นต้น มีความเพียรเพื่อไม่ทำอกุศลใหม่ เพราะในขณะนั้นไม่ได้ทำอกุศลใหม่อย่างใดอย่างหนึ่งทางกาย ทางวาจา หรือทางใจ มีความเพียรเพื่อทำกุศลใหม่ เพราะการเจริญสติปัฏฐานเป็นกุศลที่ยังไม่เคยบำเพ็ญมาก่อน มีความเพียรเพื่อเพิ่มพูนกุศลเก่า เพราะผู้ปฏิบัติธรรมย่อมประสบความก้าวหน้าในการปฏิบัติตามลำดับของวิปัสสนาญาณชั้นต่างๆ^{๓๔}

๒) สัมปชาโน

คำว่า สัมปชาโน แปลว่า มีสัมปชัญญะเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการพัฒนาปัญญา^{๓๕} เป็นการหยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง จำแนกเป็น

^{๓๓} ม.มู (ไทย) ๑๒/๖๕/๕๗.

^{๓๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลและเรียบเรียง โดย พระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๗), หน้า ๓๐.

^{๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๕), หน้า ๗๖๖.

(๑) สภาวลักษณะ ลักษณะพิเศษของรูปนาม คือ ลักษณะเฉพาะตัวของรูปนามแต่ละอย่างที่รูปนามอื่นไม่มี

(๒) สามัญญลักษณะ ลักษณะทั่วไปของรูปนาม คือ ความไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกขัง) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา)^{๓๖}

๓) สติมา

คำว่า สติมา แปลว่า มีสติ คือ มีสติอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วงตั้งแต่ตื่นนอนจนถึงหลับสนิท การเจริญสติมีประโยชน์ ทำให้จิตตั้งมั่นมีสมาธิ เพื่อการพัฒนาปัญญา^{๓๗}

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ต้องมีองค์ประกอบสำคัญ คือ ให้มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ^{๓๘} การกำหนดรู้รูปนามตามสติปัฏฐานด้วยการระลึกไปตามฐานที่ตั้งทั้ง ๔ คือ กาย เวทนา จิต และธรรมอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ตื่นจนถึงหลับ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ มีอาตปปี สัมปชาโน สติมา เป็นองค์คุณที่จะทำให้เห็นสภาวธรรมทั้งหลายที่ปรากฏตามความเป็นจริง ย่อมสามารถกำจัดอกิขมา และโทมนัสในโลกได้ นี่คือ องค์คุณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้นจะต้องอาศัยบุญญัตติเป็นเบื้องต้นแรกก่อน ถ้าไม่อาศัยอารมณ์บุญญัตติแล้ว ก็ไม่อาจเข้าถึงอารมณ์ที่เป็นปรমัตถ์ได้

๕. การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นี้ เป็นได้ทั้งสมถะ และวิปัสสนา คือ ในกายนุปัสสนาสติปัฏฐานมี อิริยาบถบรรพ สัมปชัญญะบรรพ และ ธาตุบรรพ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาล้วน อานาปานบรรพ เป็นอารมณ์วิปัสสนาเจ็ดด้วยสมถะ ส่วนปฏิกุลบรรพ และ อสุภบรรพ ต้องเจริญสมถะเสียก่อนแล้วจึงยกขึ้นสู่วิปัสสนาภายหลัง สำหรับเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน, จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นวิปัสสนาล้วนๆ ในยุคนัทธกถา ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรคได้แสดงหลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ที่เป็นแนวทางสู่โลกุตตรธรรม โดยมี ๔ รูปแบบ ดังนี้

- ๑) สมถปุพพังคมวิปัสสนา การวิปัสสนามีสมถะนำหน้า
- ๒) วิปัสสนาปุพพังคมสมถะ การเจริญสมถะมีวิปัสสนาหน้า
- ๓) ยุคนัทธสมถวิปัสสนา การเจริญสมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน

^{๓๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์, หน้า ๓๑.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓.

^{๓๘} อจ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๘๐/๑๒๙.

๔) อัมมัทธัจจวิคคหิตมานัส วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมธัจจ คือ ความ ฟุ้งซ่านธรรม หรือตื่นธรรม^{๓๙}

สติปัฏฐาน ๔ คือหลักของสัมมาสติ เพื่อกำหนดรู้ใน กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนา นุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีปรากฏในมหาสติปัฏฐาน สูตร^{๔๐} มีรายละเอียดดังนี้

๑) พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัส ในโลกเสียได้

๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ มีสติกำจัด อภิชฌา และโทมนัส ในโลกเสียได้

๓) พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัส ในโลกเสียได้

๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ มีสติ กำจัด อภิชฌา และโทมนัส ในโลกเสียได้

หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ มีดังนี้

๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การพิจารณาเห็นกายในกายย่อมปรากฏ ความ ปรากฏเป็นสติ การพิจารณาเห็นเป็นญาณ กายนั้นย่อมปรากฏ สติย่อมปรากฏด้วย เป็นตัวระลึกด้วย เมื่อพิจารณาเห็นกายนั้นด้วยสติ และด้วยญาณนั้น^{๔๑} โดยการอาศัยกายเป็นที่ตั้งให้เกิดสติ หรือการตั้ง สติกำหนดพิจารณากายภายในและภายนอก โดยกายภายใน หมายถึง ลมหายใจเข้าออกของตน ส่วนกายภายนอก หมายถึงลมหายใจเข้าออกของผู้อื่น^{๔๒} ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงการเจริญสติใน หมวดนี้ว่าภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า^{๔๓} มีสติหายใจเข้า สติหายใจออก โดยมีรายละเอียดในการปฏิบัติดังนี้

(๑) อานาปานปัพพะ หมวดอานาปานะ กำหนดรู้ลมหายใจ

เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาว

เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกยาว

^{๓๙} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๓.

^{๔๐} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๐๕/๑๐๑.

^{๔๑} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๐/๒๖๕-๒๖๖.

^{๔๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๗/๑๐๓.

^{๔๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒.

เมื่อหายใจเข้าสั้น	ก็รู้ชัดว่า	เราหายใจเข้าสั้น
เมื่อหายใจออกสั้น	ก็รู้ชัดว่า	เราหายใจออกสั้น
สำเนียงกว่า	เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง	หายใจเข้า
สำเนียงกว่า	เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง	หายใจออก
สำเนียงกว่า	เราระงับกายสังขาร	หายใจเข้า
สำเนียงกว่า	เราระงับกายสังขาร	หายใจออก ^{๔๔}

(๒) อิริยาบถปัพพะ หมวดอิริยาบถ การกำหนดอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน ภิกษุเมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า เราเดิน เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่า เรายืน เมื่อนั่ง ก็รู้ชัดว่า เรานั่ง เมื่อนอน ก็รู้ชัดว่า เรานอน^{๔๕} เมื่อดำรงกายอยู่โดยอาการใดๆ ก็รู้ชัดกายที่ดำรงอยู่โดยอาการนั้นๆ ในอิริยาบถทั้ง ๔ ข้างต้นนี้ เมื่อกายอยู่ในอิริยาบถใดให้มีสติรู้ตัวอยู่ทุกขณะที่กายเคลื่อนไหว อันประกอบด้วยองค์ธรรม ๓ คือ ความเพียร การมีสติกำหนดรู้ มีสัมปชัญญะได้แก่ปัญญารู้ตัวขณะกายดำรงอยู่ในอาการนั้นๆ จึงจะละ และเพิกถอนความสำคัญผิดคิดว่า เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขาได้โดยมีรายละเอียดดังนี้

๑) การกำหนดอิริยาบถยืน

เมื่อกำหนดสติระลึกรู้การยืนก็ให้ใส่ใจกำกับอาการยืนนั้นให้สติรับรู้การให้เห็นปรากฏว่ายืนอยู่จริง ไม่ได้ปรากฏความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขาให้ทราบชัดเจนไปอย่างนี้ เมื่อยืนก็รู้ชัดว่า เรายืน^{๔๖} เมื่อกำหนดรู้การยืนก็ให้ใส่ใจในอาการนั้นให้ชัดเจน เพื่อประโยชน์แก่การกำหนดรู้อิริยาบถของการเดินต่อไป อันจะทำให้เกิดความเข้าใจในการเดินต่อไป

๒) การกำหนดอิริยาบถเดิน

การกำหนดรู้การเดินจงกรมก็เช่นกันควรใส่ใจในขณะที่กำหนดกำกับความรู้เท่าทันในขณะรับรู้ความเป็นไปของการเคลื่อนไหวให้ต่อเนื่องสม่ำเสมออย่าให้ขาดตอนจากการมีสติกำหนดรู้ ว่า เมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่าเราเดิน ในการเดินจงกรม การกำหนดรู้การเดินจงกรมนี้นี้ยังมีการแสดงรายละเอียดมากยิ่งขึ้น เพื่อให้ผู้ปฏิบัติได้มีสติต่อเนื่องในการกำหนดรู้รูปนามได้อย่างชัดเจน ในปัจจุบันขณะ ที่กำลังปรากฏอาการจากขณะหนึ่งไปสู่ขณะหนึ่งของการเดินจงกรม

๓) การกำหนดอิริยาบถนั่ง

การกำหนดรู้การนั่งถือว่า มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งเพราะหลักจากที่เราเดินจงกรมจนมีความเพียรในการให้วิริยะสม่ำเสมอแล้วทำให้การรู้เท่าทันอารมณ์ที่เกิดจากการเดินมี

^{๔๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๓.

^{๔๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๔๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๘/๑๐๔.

ผลต่อการนั่งกำหนดรู้ชัดเจน อาการของการกำหนดรู้ก็จะปรากฏความรู้เห็นตามเป็นจริงว่า เมื่อนั่งก็รู้ชัดว่า เรานั่งอยู่ ผู้ปฏิบัติได้อย่างนี้จึงชื่อว่า พิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้ คำว่า การนั่ง คือนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า^{๔๗} เมื่อมีการทำการกำหนดรู้ในอิริยาบถนั่งได้อย่างต่อเนื่อง อย่างไม่ขาดตอน ความเกื้อกูลที่จะเกิดต่อการนั่งปฏิบัติก็เป็นเหตุปัจจัยต่อการกำหนดรู้ อาการนอนอย่างมีสติรู้เท่าทันต่อไป

๔) การกำหนดอิริยาบถนอน

ในการกำหนดรู้อิริยาบถนอนถือว่า มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งไม่น้อยกว่าอิริยาบถอื่นๆ ที่กล่าวมาแล้วเพราะนักปฏิบัติ ย่อมไม่ละเลยจากการกำหนดรู้ในหลักของการปฏิบัติที่กล่าวไว้ว่าต้องปฏิบัติตั้งแต่ตื่นจนถึงเวลาเข้านอนให้ปฏิบัติอย่างนี้จนเป็นปกติวิสัยของการกำหนดรู้สติตื่นอยู่เสมอว่า เมื่อนอน ก็รู้ชัดว่า เรานอน คำว่าการนอนคือ เมื่อนอนอยู่ ก็รู้ว่านอนอยู่^{๔๘} หมายความว่า ขณะที่เอนตัวลงจะนอน พึงกำหนดตามกิริยาอาการ และท่าทางของกาย จนกว่าจะนอนเป็นที่เรียบร้อยจนกว่าจะหลับไป

(๓) สัมปชัญญูปพะพพะ หมวดสัมปชัญญะ การกำหนดรู้ในสัมปชัญญะ หรืออิริยาบถย่อยนี้ ก็จะช่วยส่งเสริมให้สติมีกำลัง ในการใส่ใจที่เข้าไปประจักษ์ด้วยโยนิโสมนสิการในการทำความรู้สึกตัวในสัมปชัญญะ คือ ความรู้ตัวทั่วพร้อม รู้รอบคอบ รู้ตัวเสมอ รู้ที่ถูกต้องสมบูรณ์ การเจริญวิปัสสนาด้วยการตั้งสติไว้ที่ฐานกาย คือ อิริยาบถย่อยต่างๆ ประกอบด้วยรู้เท่าทันว่า การทำความรู้สึกตัวด้วยการก้าวไป การถอยกลับ การดู การเหลียวดู การคู้เข้า การเหยียดออก การครองสังฆาฏิ บาตร และจีวร การฉีก การตีบ การเคี้ยว การลิ้ม การถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง ในอิริยาบถย่อยต่างๆ นี้^{๔๙} ด้วยการมีสติ สัมปชัญญะ ในการกำหนดอิริยาบถย่อย ทำให้เกิดปัญญา เห็นประโยชน์ เห็นโทษของการเคลื่อนไหวของอิริยาบถต่างๆ ละเอียดสมบูรณ์ไปอีก เพิ่มความเข้มข้นของการทำงานของสติในการพิจารณารูป ส่วนที่เป็นการเคลื่อนไหว และ นาม คือ จิต ที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวในอิริยาบถต่างๆ^{๕๐} สัมปชัญญะมี ๔ อย่าง คือ ๑) สาทถกสัมปชัญญะ ๒) สปปายะสัมปชัญญะ ๓) โคจรสัมปชัญญะ ๔) อสัสมโหสัมปชัญญะ ในการกำหนดรู้อาการที่เกิดขึ้นในส่วนของอิริยาบถย่อยนี้ ทำให้ผู้กำหนดรู้นั้นเกิดความชัดเจนด้วยสติ ในความจริงที่แสดงออกมาของรูป นามที่ปรากฏจากขณะหนึ่งไปสู่ขณะหนึ่งในส่วนเล็กน้อยลงไปตามลำดับของความละเอียดไว้

^{๔๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒.

^{๔๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๔๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๘/๑๐๕.

^{๕๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๖/๓๐๕.

(๔) ปฏิภูมณสิการ คือ พิจารณาร่างกายของตนตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ ซึ่งมีส่วนประกอบที่ไม่สะอาดต่างๆ มากมายมารวมเข้าด้วยกัน ดังพระพุทธพจน์ว่า “ในกายนี้ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร” มีสติพิจารณาเห็นกายในกายก็เพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติ ไม่อาศัยตัณหา และทิฏฐิอยู่ ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรในโลก^{๕๑}

(๕) ธาตุมนสิการปัพพะ หมายถึงการกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔ หรือ ธาตุมนสิการ คือการพิจารณาธาตุ ดิน น้ำ ไฟ ลม ในกายของตน^{๕๒} หรือกรรมฐานที่กำหนดธาตุ โดยพิจารณาเห็นกายนี้แหละ ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม มีอยู่ในกายนี้ มีลักษณะ ดังนี้ ๑) ปฐวีธาตุ ๒) อาโปธาตุ ธาตุน้ำ ๓) เตโชธาตุ ๔) วาโยธาตุ ธาตุทั้ง ๔ เหล่านี้มีความเด่นชัดตามสมควรแก่วัตถุสิ่งของ เช่น ในดินหรือไม้เป็นต้น มีธาตุดินปรากฏชัด ในน้ำมีธาตุน้ำปรากฏชัด ในไฟมีธาตุไฟปรากฏชัด ในลมมีธาตุลมปรากฏชัด แม้อวัยวะที่เรียกว่า อากาโร ๓๒ ก็แบ่งตามธาตุได้เป็น ๒ ลักษณะ รวมได้อากาโร ๓๒ อย่าง^{๕๓} คือ

๑) ธาตุดิน คือ อากาโร ๒๐ อย่าง ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า(อุจจาระ) มันสมอง มีลักษณะแข็ง หรืออ่อน

๒) ธาตุน้ำ คือ อากาโร ๑๒ อย่าง ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ ปัสสาวะ มีลักษณะไหล หรือเกาะกุม

๓) ธาตุไฟ คือ โออุ่น ไฟทำให้เสื่อมโทรม ไฟแผดเผา และไฟที่ย่อยอาหาร มีลักษณะเย็น ร้อน

๔) ธาตุลม คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมพัดไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ และลมหายใจ มีลักษณะหย่อนตึง

(๖) นวสีวิธิกา คือ การพิจารณาซากศพที่อยู่ในสภาพต่างๆ กัน เรียกว่าการพิจารณาซากศพ ๙ ระยะ เริ่มตั้งแต่ซากศพที่ตายใหม่ๆ ไปจนถึงกระดูกผุ แล้วให้ย้อนนึกเปรียบเทียบกับร่างกายของตน ว่าจะต้องเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน คือซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งตายแล้ว ๑ วัน

^{๕๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๗.

^{๕๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗.

^{๕๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสารภิกขุ, หน้า ๑๘๙.

ตายแล้ว ๒ วัน หรือตายแล้ว ๓ วัน เป็นศพขึ้นอืด ศพเขียวคล้ำ ศพมีน้ำเหลืองเยิ้ม ซากศพที่ถูกสัตว์ กัดกิน ซากศพที่เป็นโครงกระดูกมีเนื้อและเลือด มีเอ็นรัดอยู่ ซากศพที่เป็นโครงกระดูกไม่มีเนื้อแต่มี เลือดเปื้อน มีเอ็นรัดอยู่ ซากศพที่เป็นโครงกระดูกไม่มีเอ็นรัด กระจายกระจายไปในทิศต่างๆ ซากศพที่เป็นท่อนกระดูกสีขาวเหมือนสีสังข์ ซากศพที่เป็นท่อนกระดูกกองอยู่ด้วยกันเกินกว่า ๑ ปี ซากศพที่เป็นท่อนกระดูกฝุ่นเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย มีสติพิจารณาเห็นภายในกายนี้^{๕๔}

๒) เวทนานุสัสสนาสติปัฏฐาน

เวทนานุสัสสนาสติปัฏฐาน คือ การกำหนดรู้เท่าทันอาการของเวทนาต่างๆ ทั้งทาง กายและทางใจ คำว่า เวทนา หมายถึง การเสวยอารมณ์ เวทนามี ๓ อย่าง คือ

- (๑) สุขเวทนา ความรู้แจ้งอารมณ์หรือเสวยอารมณ์สุข สบาย
- (๒) ทุกขเวทนา ความรู้แจ้งอารมณ์หรือเสวยอารมณ์ ทุกข์ ไม่สบาย
- (๓) อทุกขสุขเวทนา ความรู้แจ้งอารมณ์ไม่สุขก็ไม่ทุกข์^{๕๕}

ส่วนเวทนาในสติปัฏฐานแบ่งออกเป็น ๙ หมวด ได้แก่

- ๑) สุขเวทนา ๒) ทุกขเวทนา ๓) อทุกขมสุขเวทนา ๔) สุขเวทนามีอามิส
- ๕) ทุกขเวทนามีอามิส ๖) อทุกขมสุขเวทนามีอามิส ๗) สุขเวทนา ไม่มีอามิส ๘) ทุกขเวทนา ไม่มีอามิส
- ๙) อทุกขมสุขเวทนา ไม่มีอามิส โดยวิธีพิจารณามีดังนี้

เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา

เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนา

เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา

เมื่อเสวยสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนามีอามิส

เมื่อเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส

เมื่อเสวยทุกขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนามีอามิส

เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส

เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา
ที่มีอามิส

เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา
ที่ไม่มีอามิส^{๕๖}

^{๕๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๙/๓๐๘.

^{๕๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๖.

^{๕๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓-๓๑๔.

การพิจารณาเวทนาในเวทนา คือ กำหนดรู้ความเป็นไปของเวทนานั้นๆ อันได้แก่ ความเกิดขึ้น ความเสื่อม ทั้งความเกิดและความเสื่อมของเวทนา มีอยู่ก็เพียงสักแต่รู้ว่ารู้เพียงสักแต่ว่า อาศัยเท่านั้น เมื่อมีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติตามดู ตามพิจารณาเวทนาอยู่เช่นนี้ จะทำให้ตัณหา มิจฉาทิฏฐิ และอุปาทานในสุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนาหมดไป ผลที่เกิดจากการ ปฏิบัติเช่นนี้ ย่อมทำให้ผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในบ้าง พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา ภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นเวทนาทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นใน เวทนาบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในเวทนาบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือ ทั้งความเกิดขึ้นทั้ง ความเสื่อมในเวทนาบ้าง จนเห็นชัดว่ามีแต่เวทนาเท่านั้นและมีอยู่ก็เพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติ เท่านั้น ไม่อาศัยด้วยตัณหาและทิฏฐิ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก

๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต^{๕๗} การมีสติกำกับดู รู้เท่าทันจิตและอาการของจิต คือให้รู้ชัดว่าจิตของตนขณะนั้นเป็นอย่างไร เช่น มีราคะ มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีราคะ ไม่มีโทสะ ไม่มีโมหะ เป็นต้น วิธีการเจริญวิปัสสนาจิตตานุปัสสนา คือ ให้กำหนด รู้เท่าทันสภาพจิตแบ่งเป็น ๑๖ ขั้นตอนดังนี้

(๑) จิตมีราคะ	ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ
(๒) จิตปราศจากราคะ	ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ
(๓) จิตมีโทสะ	ก็รู้ชัดว่า จิตมีโทสะ
(๔) จิตปราศจากโทสะ	ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโทสะ
(๕) จิตมีโมหะ	ก็รู้ชัดว่า จิตมีโมหะ
(๖) จิตปราศจากโมหะ	ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโมหะ
(๗) จิตหดหู่	ก็รู้ชัดว่า จิตหดหู่
(๘) จิตฟุ้งซ่าน	ก็รู้ชัดว่า จิตฟุ้งซ่าน
(๙) จิตเป็นมหัคคตะ	ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นมหัคคตะ
(๑๐) จิตไม่เป็นมหัคคตะ	ก็รู้ชัดว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ
(๑๑) จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า	ก็รู้ชัดว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า
(๑๒) จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า	ก็รู้ชัดว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า
(๑๓) จิตเป็นสมาธิ	ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นสมาธิ
(๑๔) จิตไม่เป็นสมาธิ	ก็รู้ชัดว่า จิตไม่เป็นสมาธิ

^{๕๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธรรม, ๒๕๕๖), หน้า ๓๙๖.

(๑๕) จิตหลุดพ้นแล้ว

ก็รู้ชัดว่า จิตหลุดพ้น

(๑๖) จิตไม่หลุดพ้น

ก็รู้ชัดว่า จิตไม่หลุดพ้น^{๕๘}

การพิจารณาเห็นจิตในจิตภายใน การพิจารณาเห็นจิตภายนอก หรือพิจารณาจนกระทั่งเห็นจิตในจิต ทั้งภายใน และจิตภายนอกอยู่ ส่วนการพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิต แม้กระทั่งพิจารณาเห็นธรรม อันเป็นเหตุที่ดับภายในจิตอยู่ หรือพิจารณาน้อมให้เห็นทั้งธรรมเป็นต้นเหตุแห่งการเกิด ทั้งธรรมเป็นต้นเหตุแห่งการดับในจิตอยู่ การมีสติที่ปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่าจิตมีอยู่ นั้นก็เพียงเพื่อที่จะอาศัยการเจริญญาณ เจริญสติอยู่เท่านั้นไม่อิงอาศัย ตัณหาและทิฏฐิ ไม่มีการยึดมั่น ถือมั่นสิ่งใดๆ ในโลกนี้”^{๕๙} ถ้าแม้ขณะใดที่จิตนั้นเกิดมีราคะขึ้นมาแล้วต้องกำหนด เพราะเมื่อทำการกำหนดอยู่อย่างนั้น จิตที่มีราคะก็จะหายไป แล้วจิตที่ไม่มีราคะก็เกิดขึ้น ให้กำหนดจิตไม่มีราคะนั้นด้วย โดยที่จรรู้อาการอย่างเดียว กระทั่งถ้าจิตมีอารมณ์ที่เป็นโทสะเกิดขึ้นมา พึงทำการกำหนด และในขณะที่จิตมีโทสะหายไป ก็พึงทำการกำหนดจิตที่ไม่มีโทสะนั้นต่อไป ถ้าจิตมีโมหะเกิดขึ้นมาพร้อมกับความที่คิดผิดๆ เช่น คิดว่าทุกอย่างเป็นตัวตน เป็นเรา เป็นเขา เป็นต้น ก็พึงกำหนด และโดยวิธีการอย่างเดียวกัน ถ้าในขณะที่จิตนั้นปรากฏอาการท่องเที่ยวไปในที่ใดๆ ก็พึงกำหนดรู้ในอาการเช่นนั้น ถ้าจิตมีความเกียจคร้านปรากฏขึ้น ก็พึงกำหนดอาการที่ปรากฏเกิดขึ้นในจิตต่างๆ โดยรู้เท่าทันเข้าไว้เพราะเมื่อไรที่สมาธิมีความแก่กล้าขึ้น ก็จะพบว่า จิตทั้งหลายที่ทำการกำหนดนั้นๆ เกิดขึ้นและดับไปๆ ไม่ตั้งอยู่แม้สักขณะเดียวกัน

ผู้ปฏิบัติที่รับรู้ว่า เมื่อมีเพียงอาการฟุ้ง จะรู้สึกว่าการฟุ้งไม่ใช่ส่วนหนึ่งของเรา ไม่มีเราอยู่ในอาการนี้ ความรู้สึกเช่นนี้จัดว่ากำจัดสักกายทิฏฐิ เพราะรู้ว่ามีเพียงอาการฟุ้งและจิตที่กำหนดรู้อยู่ ไม่มีอัตตาตัวตนใดๆ หลังจากนั้นเขาย่อมเกิดปัญญารู้แจ้งความเกิดดับอย่างรวดเร็วของอาการฟุ้งและจิตที่กำหนดรู้ ปัญญาที่เกิดขึ้นนี้ได้หยั่งเห็นความไม่เที่ยงของความฟุ้งซ่าน ผู้ที่หยั่งเห็นความเกิดดับของจิตอย่างนี้ย่อมปราศจากความยึดมั่นในโลกแห่งอุปาทานขันธ์ เขาไม่ทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อสร้างภพชาติ จนบรรลุถึงความหลุดพ้นจากทุกข์ด้วยการเจริญจิตตานุปัสสนา^{๖๐}

๔) อัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

อัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การตามรู้สภาวะธรรม เป็นการกำหนดรู้กายใจรวมทั้งสิ่งอื่นภายนอกที่ล้วนเป็นสภาวะธรรม ไม่มีบุรุษสตรี ไม่มีภาวะบุคคล ความเป็นเรา เขา โดยมองเห็นว่ากายเป็นที่ประชุมของธาตุ เป็นภาวะคิดอ่านทำการ และไม่ยึดว่าเป็นธาตุของใคร

^{๕๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔-๓๑๕.

^{๕๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑.

^{๖๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสารากวีวงศ์, หน้า ๒๗๕.

ไม่ยี่ดว่าใครเป็นผู้คิดอ่าน หากมีเพียงสภาวะธรรมทางกายและใจที่เกิดขึ้นและดับไปตามเหตุปัจจัย^{๖๑} โดยการกำหนดรู้กองธรรม ในหมวดนี้แบ่งออกเป็น ๕ ดังนี้

๑. หมวดนิรวณ

นิรวณ คือ เป็นปฏิกษโดยตรงกับสมาธิ เป็นสภาวะที่เป็นเครื่องกั้นกัณกุลธรรมทั้งหลาย มีฌาน มรรค ผล เป็นต้น ไม่ให้เกิด โดยเฉพาะโลกียฌาน ถึงแม้ว่าจะเกิดขึ้นแล้ว ถ้ามีนิรวณเกิดขึ้นอีก โลกียฌานนั้นก็ย่อมจักเสื่อมลงได้ เว้นไว้แต่ โลกุตตรฌานเท่านั้น นิรวณ มี ๕ ประการ ได้แก่ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิฉา

๑) กามฉันทนิรวณ คือ ธรรมเป็นเครื่องกั้นไม่ให้บรรลุกุศลธรรม ได้แก่ ความพอใจในกามคุณอารมณ์ต่างๆ อยู่ในสันดานของเรา เมื่อมีกามฉันทนิรวณ ให้พิจารณาเอาสติตามกำหนดรู้ว่ามีกามฉันทนิรวณ เมื่อไม่มีกามฉันทนิรวณ ให้พิจารณาเอาสติตามกำหนดรู้ว่ามีกามฉันทนิรวณ กามฉันทนิรวณอันยังไม่เกิดขึ้นด้วยประการใด ให้เอาสติตามกำหนดรู้ประการนั้น เมื่อละกามฉันทนิรวณที่เกิดขึ้นแล้ว เสียได้ด้วยประการใด ให้เอาสติตามกำหนดรู้ประการนั้น กามฉันทนิรวณที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปด้วยประการใด ให้เอาสติตามกำหนดรู้ประการนั้น อุปมาเปรียบเหมือนคนกู้หนี้ยำลงทุนจนประสบผลสำเร็จ ใช้หนี้เก่าที่ เป็นต้นทุนจนหมด เก็บกำไรที่เหลือไว้เป็นค่าเลี้ยงดูบุตรภรรยา เขาคิดว่า เมื่อก่อนเรากู้หนี้ยำลงทุน การงานสำเร็จผลดี ได้ใช้หนี้เก่าที่ยืมมาลงทุนหมดแล้ว กำไรงี้ยังมีเหลือไว้เป็นค่าเลี้ยงดูบุตรภรรยา เพราะความไม่มีหนี้สินเป็นเหตุ เขาจึงได้รับความเบิกบานใจและความสุขใจ^{๖๒}

๒) พยาบาทนิรวณ คือ ธรรมเป็นเครื่องกั้นไม่ให้บรรลุกุศลธรรม ได้แก่ ความไม่พอใจในอารมณ์ต่างๆ อยู่ในสันดานของเรา เมื่อมีพยาบาทนิรวณ ให้พิจารณาเอาสติตามกำหนดรู้ว่ามีพยาบาทนิรวณ เมื่อไม่มีพยาบาทนิรวณ ให้พิจารณาเอาสติตามกำหนดรู้ว่ามีพยาบาทนิรวณ พยาบาทนิรวณอันยังไม่เกิดขึ้นด้วยประการใด ให้เอาสติตามกำหนดรู้ประการนั้น เมื่อละพยาบาทนิรวณที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ ด้วยประการใด ให้เอาสติตามกำหนดรู้ประการนั้น พยาบาทนิรวณที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปด้วยประการใด ให้เอาสติตามกำหนดรู้ประการนั้น อุปมาเปรียบเหมือนคนใช้อาการหนัก บริโภคอาหารไม่ได้ ไม่มีกำลัง ต่อมาหายป่วย บริโภคอาหารได้ กลับมีกำลัง เขาคิดว่า เมื่อก่อนเราป่วยอาการหนักบริโภคอาหารไม่ได้ ไม่มีกำลัง เวลานี้หายป่วย บริโภคอาหารได้ มีกำลังเป็นปกติ เพราะการหายจากโรคเป็นเหตุ เขาจึงได้รับความเบิกบานใจและความสุขใจ^{๖๓}

^{๖๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลและเรียบเรียง โดย พระคันธสาราภิวังศ์, หน้า ๒๘๐.

^{๖๒} ที.สี (ไทย) ๙/๒๑๘/๗๔.

^{๖๓} ที.สี (ไทย) ๙/๒๑๙/๗๔.

๓) ถิ่นมิตินิวนรณ คือ ธรรมเป็นเครื่องกันไม่ให้บรรลุคุณธรรม ได้แก่ ความหดหู่ และความท้อถอยในสันดานของเรา เมื่อมีถิ่นมิตินิวนรณ ให้พิจารณาเอาสติตามกำหนดรู้ว่า ถิ่นมิตินิวนรณ เมื่อไม่มีถิ่นมิตินิวนรณ ให้พิจารณาเอาสติตามกำหนดรู้ว่า ไม่มีถิ่นมิตินิวนรณ ถิ่นมิตินิวนรณอันยังไม่เกิดขึ้นด้วยประการใด ให้เอาสติตามกำหนดรู้ประการนั้น เมื่อละถิ่นมิตินิวนรณที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ให้เอาสติตามกำหนดรู้ประการนั้น ถิ่นมิตินิวนรณที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปด้วยประการใด ให้เอาสติตามกำหนดรู้ประการนั้น อุปมาเปรียบเหมือนคนต้องโทษ ถูกคุมขังในเรือนจำ ต่อมาพ้นโทษออกจากเรือนจำโดยสวัสดิภาพ ไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใดๆ เขาคิดว่า เมื่อก่อนเราต้องโทษถูกคุมขังในเรือนจำ เวลานี้พ้นโทษออกจากเรือนจำโดยสวัสดิภาพ ไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใดๆ เพราะการพ้นจากเรือนจำเป็นเหตุ เขาจึงได้รับความเบิกบานใจและความสุขใจ^{๒๔}

๔) อุทัจจกุกกัจจนิวนรณ คือ ธรรมเป็นเครื่องกันไม่ให้บรรลุคุณธรรม ได้แก่ ความฟุ้งซ่าน รำคาญใจ มีอยู่ในสันดานของเรา เมื่อมีอุทัจจกุกกัจจนิวนรณ ให้พิจารณาเอาสติตามกำหนดรู้ว่า มีอุทัจจกุกกัจจนิวนรณ เมื่อไม่มีอุทัจจกุกกัจจนิวนรณ ให้พิจารณาเอาสติตามกำหนดรู้ว่า ไม่มีอุทัจจกุกกัจจนิวนรณ อุทัจจกุกกัจจนิวนรณอันยังไม่เกิดขึ้นด้วยประการใด ให้เอาสติตามกำหนดรู้ประการนั้น เมื่อละอุทัจจกุกกัจจนิวนรณ ที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ให้เอาสติตามกำหนดรู้ด้วยประการนั้น อุทัจจกุกกัจจนิวนรณที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปด้วยประการใด ให้เอาสติตามกำหนดรู้ประการนั้น อุปมาเปรียบเหมือนคนที่ตกเป็นทาส ฟังตัวเองไม่ได้ ต้องฟังผู้อื่น จะไปไหนตามใจชอบก็ไม่ได้ ต่อมาพ้นจากความเป็นทาส ฟังตัวเองได้ ไม่ต้องฟังผู้อื่นเป็นไทแก่ตัวเอง จะไปไหนก็ได้ตามใจชอบ เขาคิดว่า เมื่อก่อนเราเป็นทาส ฟังตัวเองไม่ได้ ต้องฟังผู้อื่น จะไปไหนตามใจชอบก็ไม่ได้ เวลานี้พ้นจากความเป็นทาส ฟังตัวเองได้ ไม่ต้องฟังผู้อื่น เป็นไทแก่ตัวเอง จะไปไหนก็ได้ตามใจชอบ เพราะความเป็นไทแก่ตัวเองเป็นเหตุ เขาจึงได้รับความเบิกบานใจและความสุขใจ^{๒๕}

๕) วิจิกิจฉานิวนรณ คือ ธรรมเป็นเครื่องกันไม่ให้บรรลุคุณธรรม ได้แก่ ความสงสัยในสิ่งที่ควรเชื่อมีคุณแห่งพระรัตนตรัย คือ พระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น ในสันดานของเรา เมื่อมีวิจิกิจฉานิวนรณ ให้พิจารณาเอาสติตามกำหนดรู้ว่า มีวิจิกิจฉานิวนรณ วิจิกิจฉานิวนรณอันยังไม่เกิดขึ้นด้วยประการใด ให้เอาสติตามกำหนดรู้ประการนั้น เมื่อละวิจิกิจฉานิวนรณที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ให้เอาสติตามกำหนดรู้ประการนั้น วิจิกิจฉานิวนรณที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปด้วยประการใด ให้เอาสติตามกำหนดรู้ประการนั้น อุปมาเปรียบเหมือนคนมีทรัพย์สมบัติ เดินทางไกล กันดาร หาดอาหารได้ยาก มีภัยเฉพาะหน้า ต่อมา ข้ามพ้นทางกันดาร ถึงหมู่บ้านอันสงบร่มเย็นปลอดภัยโดยสวัสดิภาพ เขาคิดว่า เมื่อก่อนเรามีทรัพย์สมบัติ เดินทางไกลกันดาร หาดอาหารได้ยาก มีภัยเฉพาะหน้า เวลานี้ข้ามพ้นทางกันดารถึงหมู่บ้านอันสงบร่มเย็นปลอดภัยด้วยความสวัสดิภาพ

^{๒๔} ที.สี (ไทย) ๙/๒๒๐/๗๔.

^{๒๕} ที.สี (ไทย) ๙/๒๒๑/๗๕.

เพราะการได้พบสถานที่อันร่มเย็นเป็นเหตุ เขาจึงได้รับความเบิกบานใจและความสุขใจ^{๖๖} มีธรรมอยู่ ก็เพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยด้วยตณหาและทิฏฐิ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก พึงพิจารณาธรรมทั้งหลายคือนิรณ ๕ อย่างนี้

๒. หมวดชั้น

พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น ๕ อยู่ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นอย่างนี้ เป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นอย่างนี้ ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็น ธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็น ธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็น เหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัย เจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยตณหาและทิฏฐิอยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก^{๖๗}

๓. หมวดอายตนะ

ว่าด้วยการกำหนดรู้อันประกอบด้วยอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ อายตนะนั้น แปลว่า ที่เชื่อมต่อหรือแดน^{๖๘} หมายถึง ที่ต่อให้เกิดความรู้เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้มีอายตนะภายใน ๖ ทางคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ๖ ทางคือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ซึ่งอายตนะทั้ง ๑๒ นี้เป็นพระไตรลักษณ์คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังมีข้อความที่กล่าวไว้ในพระสูตรนี้ว่า

๑) รู้ชัดตา รู้ชัดรูป สังโยชนใดอาศัยตาและรูปทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัด สังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดด้วยเหตุนั้น และสังโยชนที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น

๒) รู้ชัดหู รู้ชัดเสียง สังโยชนใดอาศัยหูและเสียงทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัด สังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดด้วยเหตุนั้น และสังโยชนที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น

^{๖๖} ที.สี (ไทย) ๙/๒๒๒/๗๕.

^{๖๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘-๓๑๙.

^{๖๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๕-๓๑๖.

๓) รู้ชัดจุมูก รู้ชัดกลืน สัมผัสโยชนใดอาศัยจุมูกและกลืนทั้งสองนั้นเกิดขึ้น
ก็รู้ชัดสัมผัสโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสัมผัสโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ การละสัมผัสโยชน
ที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดด้วยเหตุนี้ และสัมผัสโยชนที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิด้วย
เหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้

๔) รู้ชัดลิ้น รู้ชัดตรส สัมผัสโยชนใดอาศัยลิ้นและรสทั้งสองนั้นเกิดขึ้น
ก็รู้ชัดสัมผัสโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสัมผัสโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ การละสัมผัสโยชน
ที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดด้วยเหตุนี้ และสัมผัสโยชนที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิด้วย
เหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้

๕) รู้ชัดกาย รู้ชัดโณภูมัพพะ สัมผัสโยชนใดอาศัยกายและโณภูมัพพะทั้งสองนั้น
เกิดขึ้น ก็รู้ชัดสัมผัสโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสัมผัสโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ การละ
สัมผัสโยชนที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดด้วยเหตุนี้ และสัมผัสโยชนที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก
มิด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้

๖) รู้ชัดใจ รู้ชัดธรรมารมณ สัมผัสโยชนใดอาศัยใจและธรรมารมณทั้งสองนั้น
เกิดขึ้น ก็รู้ชัดสัมผัสโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสัมผัสโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ การละ
สัมผัสโยชนที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดด้วยเหตุนี้ และสัมผัสโยชนที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก
มิด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ สัมผัสโยชนใดอาศัยใจและธรรมารมณทั้งสองนั้นเกิดขึ้น^{๖๙}

การกำหนดสิ่งที่เห็น หรือแม้ไม่ได้กำหนดมันอยู่ แต่ความไม่รู้เกิดขึ้นและความ
ดับไป ความไม่รู้ไม่เที่ยง เป็นต้น ก็ทำให้เกิดสัมผัสโยชน เช่น ยินดี พอใจ ในอารมณ์ที่เห็น จะต้องรู้ความ
เกิดขึ้นของสัมผัสโยชนทั้งหลายด้วย ถ้าสัมผัสโยชนดับไป เพราะเป็นผลเกิดจากการกำหนดรู้และต้องรู้ความ
ดับไปนั้น ถ้าบรรลุนิยามรรคแล้ว สัมผัสโยชนเหล่านี้ก็หยุดเกิด และความหยุดเกิดนี้ก็ต้องรู้ด้วยมีอยู่ก็เพื่อ
อาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยด้วยตัณหาและทิฏฐิ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก
พึงพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายคืออายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ อย่างนี้

๔. หมวดโพชฌงค์ ๗

การพิจารณาโพชฌงค์นี้ ตามแนวทางการปฏิบัติ ต้องกำหนดพิจารณาให้รู้
สภาวะก่อนเกิด ขณะเกิดและการเจริญของสภาวะธรรมทั้ง ๗ ผู้ที่จะกำหนดรู้และพิจารณาได้ต้องมี
ความ پاکเพียร เป็นความ پاکเพียรในการละอกุศล และเจริญกุศลธรรม ชื่อว่า การเจริญสัมมปปธาน
เป็นวิธีกำจัดอาสวะด้วยการอบรมหรือภาวนา เป็นกรรมหรือการกระทำเพื่อความเจริญอย่างเดียว ไม่
มีเสื่อมเลย ดังพระพุทธเจ้าตรัสสอนวิธีการเจริญวิปัสสนาไว้ว่า ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม
ทั้งหลาย คือ โพชฌงค์ ๗ อยู่ คือภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อสติสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ก็รู้ชัดว่า สติ

^{๖๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙-๓๒๑.

สัมผัสโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่ หรือเมื่อสติสัมผัสโพชฌงค์ ภายในไม่มีอยู่ก็รู้ชัดว่า สติสัมผัสโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ การเกิดขึ้นแห่งสติสัมผัสโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ และความเจริญบริบูรณ์แห่งสติสัมผัสโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ เมื่อธัมมวิจยสัมผัสโพชฌงค์ภายในมีอยู่ มีวิริยสัมผัสโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ปีติสัมผัสโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ปัสสัทธิสัมผัสโพชฌงค์ภายในมีอยู่ สมาริสัมผัสโพชฌงค์ภายในมีอยู่ อุเบกขาสัมผัสโพชฌงค์ ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า อุเบกขาสัมผัสโพชฌงค์ ภายในของเรามีอยู่ หรือเมื่ออุเบกขาสัมผัสโพชฌงค์ ภายในไม่มีก็รู้ชัดว่า อุเบกขาสัมผัสโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ การเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาสัมผัสโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ และความเจริญบริบูรณ์แห่ง อุเบกขาสัมผัสโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้^{๗๐} การมีสติปรากฏอยู่ว่าธรรมมีอยู่ ก็เพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยด้วยตณหาและทิฏฐิ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก พึงพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายคือโพชฌงค์ ๗ อย่างนี้

๕. หมวดอริยสัจ ๔

ว่าด้วยการกำหนดรู้ธรรมอริยสัจ ๔ คือ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ดังข้อความที่ปรากฏว่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ ประการนี้แล เป็นของแท้อย่างนั้น ไม่คลาดเคลื่อนไปได้ ไม่กลายเป็นอย่างอื่น เรียกว่า อริยสัจ ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นอริยะในโลกพร้อมทั้ง เทวโลก ทั้งมาร ทั้งพรหม ในหมู่ประชาชนพร้อมทั้ง สมณะและพราหมณ์ พร้อมทั้งเทพ และมนุษย์ ฉะนั้นจึงเรียก อริยสัจ^{๗๑} ในการกำหนดรู้อริยสัจ ๔ ดังนี้

๑) ทุกขอริยสัจ^{๗๒} พระพุทธองค์ได้ทรงจำแนกทุกข์ในอริยสัจ ๔ ไว้อย่างละเอียด ๑๒ ประการ คือ (๑) ความเกิด (๒) ความแก่ (๓) ความตาย (๔) ความเศร้าโศกเสียใจ (๕) ความพิโรธ รำพัน ร้องไห้คร่ำครวญ (๖) ความไม่สบายกาย (๗) ความไม่สบายใจ (๘) ความคับแค้นใจ (๙) ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก (๑๐) ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก (๑๑) ความไม่สมหวังปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นตามปรารถนา (๑๒) อุปาทานขันธ ๕ เป็นความทุกข์ในอริยสัจ ๔ นี้ชี้ให้เห็นถึงต้นเหตุของทุกข์ คือ การเกิด เพราะเมื่อเกิดมาแล้วก็ต้องประสบกับความทุกข์ เช่น ความร้อน ความหนาว ความเย็น ความหิว ความกระหาย เป็นต้น ดังข้อความที่ปรากฏว่า การเกิดเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ การไม่เกิดเป็นเหตุให้เกิดสุข เมื่อมีการเกิด ทุกข์นี้เป็นอันพึงหวังได้ คือ ความหนาว ร้อน หิว กระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ เมื่อมีการเกิดทุกข์นี้ เป็นอันพึงหวังได้ เมื่อไม่มีการเกิด สุขนี้เป็น

^{๗๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๑-๓๒๓.

^{๗๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๘/๖๑๐.

^{๗๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๖/๓๒๔.

อันพึงหวังได้ คือความไม่หนาว ไม่ร้อน ไม่หิว ไม่กระหาย ไม่ต้องปวดอุจจาระ ไม่ต้องปวดปัสสาวะ เมื่อไม่มีการเกิด สุขนี้เป็นอันพึงหวังได้^{๗๓}

๒) ทุกขสมุทัยอริยสัจ^{๗๔} คือต้นเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง ได้แก่ตัณหา ๓ อย่าง ดังในพระสูตรกล่าวว่า ก็ทุกขสมุทัยอริยสัจ เป็นไฉน ตัณหานี้ใด อันมีความเกิด อีกประกอบด้วยอำนาจความเพิลิตเพลินยิ่งนักในอารมณ์นั้นๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา อันเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง ได้แก่ตัณหา ๓ อย่างคือ (๑) กามตัณหา ความทะยานอยากในกามคุณ (๒) ภวตัณหา ความทะยานอยากในภพ (๓) วิภวตัณหา ความทะยานอยากให้พ้นจากภพ เป็นต้น ตัณหา เป็นต้นเหตุที่ทำให้เกิดขั้น ๕ วนเวียนอยู่ในทุกข์ไม่รู้จบ ทั้งนี้เพราะมีความไม่รู้ตัวทุกข์เป็นมูลรากสำคัญ เมื่อใดก็ตามที่มีวิชา รู้ว่าขั้น ๕ นี้เป็นทุกข์ เป็นชั้นธมาร เมื่อนั้นความรู้สึกที่หลงไปรัก ไปชอบ พอใจ หรืออยากได้ขั้น ๕ เหมือนเมื่อตอนไม่รู้ความจริง ก็จะหมดไป และเมื่อนั้นจะเกิดศรัทธา เกิดความเพียร อันไม่หวั่นไหวในการจะละตัณหานี้ให้หมดไปจนถึงที่สุดแห่งทุกข์ทั้งปวง

๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ^{๗๕} ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่เข้าถึง เมื่อกำจัดอวิชชา สรรกตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกตัณหาย้อมใจหรือฉุดลากไป ไม่ถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกกระวนกระวาย ความเบื่อหน่ายหรือความคับข้องติดขัดอย่างใดๆ หลุดพ้นเป็นอิสระ ประสบความสุขที่สมบูรณ์ สงบปลอดโปร่งโล่งเบา ผ่องใสเบิกบาน

๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ^{๗๖} ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คือ มรรคมีองค์ ๘ ได้กล่าวถึงการปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘ คือ

(๑) สัมมาทิฐิ คือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เรียกว่า สัมมาทิฐิ

(๒) สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในความไม่พยายาบท ความดำรินั่นไม่เบียดเบียน เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ

(๓) สัมมาวาจา คือ การงดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดส่อเสียด งดเว้นจากการพูดคำหยาบ งดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ เรียกว่า สัมมาวาจา

(๔) สัมมากัมมันตะ คือ การงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขามีได้ให้ งดเว้นจากการประพฤติดิในกาม เรียกว่า สัมมากัมมันตะ

^{๗๓} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๕/๑๔๔.

^{๗๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๒๙-๓๓๑.

^{๗๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒-๓๓๔.

^{๗๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕-๓๓๘.

(๕) สัมมาอาชีวะ คือ การละเว้นจากการเลี้ยงชีพที่ผิด และสำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยการเลี้ยงชีพที่ชอบ เรียกว่า สัมมาอาชีวะ

(๖) สัมมาวายามะ คือ ความเพียรชอบ ดังพระพุทธองค์ได้ตรัสอธิบายไว้ว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สร้างฉันทะ พยายาม พารวณความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น เพื่อละบาปอกุศลธรรม ธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น เพื่อความดำรง แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว”^{๗๗}

(๗) สัมมาสติ คือ การมีสติชอบ อธิบายไว้ว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัส ในโลกได้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ ฯลฯ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้”

(๘) สัมมาสมาธิ คือ การมีสมาธิชอบ ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสอธิบายไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุข เกิดจากวิเวกอยู่ บรรลุตติยฌานที่มีความผ่องใสภายใน มีสภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก วิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยกาย บรรลุตติยฌานที่พระอรหันต์ทั้งหลายกล่าวสรรเสริญว่า “ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข” บรรลุตตตฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่^{๗๘}

๖. อานิสงส์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ย่อมบรรลุมรรค ผล และนิพพาน เป็นพระอรหันต์ผู้ละกิเลสได้โดยสิ้นเชิง สามารถระงับความเศร้าโศก และความคร่ำครวญ ดับทุกข์ทางกายและโทมนัสทางใจในภพนี้ เมื่อได้ปรินิพพานแล้วก็ไม่กลับมาเวียนเกิดเวียนตายในภพใหม่ ให้ได้รับทุกข์ และโทมนัสอีก ท่านเป็นผู้บรรลุมรรคญาณ ๔ คือ โสตาปัตติมรรคญาณ สกทาคามิมรรคญาณ อนาคามิมรรคญาณ และอรหัตตมรรคญาณ พร้อมทั้งรู้แจ้งพระนิพพานอันเป็นสภาพดับทุกข์ทั้งปวง ดังมีพระพุทธพจน์ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ก็ผู้ใดผู้หนึ่ง พึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ อย่างนี้ ตลอด ๗ ปี เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑ ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ อย่างนี้ตลอด ๖ ปี ๕ ปี ๔ ปี ๓ ปี ๒ ปี ๑ ปี เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือพระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑ ผู้ใดผู้หนึ่ง พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ อย่างนี้ตลอด

^{๗๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

^{๗๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๗.

๗ เดือน เขาพึงหวังผล ๒ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑ ผู้ใดผู้หนึ่งเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ อย่างนี้ตลอด ๖ เดือน ๕ เดือน ๔ เดือน ๓ เดือน ๒ เดือน ๑ เดือน กิ่งเดือน เขาพึงหวังผล ๒ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่ง คือพระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑ กิ่งเดือนยกไว้ ผู้ใดเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้อย่างนี้ ๗ วัน เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑ ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะ และปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการนี้”^{๗๙}

สรุปความว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ด้วยการใช้วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา พิจารณากำหนดรู้ รูป นาม คือ สภาวะธรรมทางกาย เวทนา จิต และธรรม เพื่อให้เกิดความประจักษ์แจ้งเห็นสภาวะธรรมตามที่ปรากฏ จนสามารถหยั่งรู้ถึงความเปลี่ยนแปลง แปรปรวนไปของสภาวะธรรมทั้งหลายว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่บุคคลตัวตนเรา เขา จนเกิดปัญญาญาณ สามารถถ่ายถอนออกเสียซึ่งอภิชฌาและโทมนัส เป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลกนี้ โดยสติปัฏฐาน ๔ เป็นอารมณ์ของผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามีความเกี่ยวเนื่องกับอริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะต้องใช้องค์ธรรม คือ วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา เป็นเครื่องประกอบการพิจารณาทางกาย เวทนา จิต และธรรม โดยเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาปัญญาก่อน ต่อมาจึงเป็นปัจจัยให้เกิดมรรคญาณ

๓.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตร

เขมกสูตร เป็นพระสูตรที่กล่าวถึงอุปาทานชั้น ๕ และสังโยชน์ ต่อไปนี้จะได้อธิบายการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตร ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

อุปาทานชั้น ๕ คือ ชั้นอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ชั้นที่ประกอบด้วยอุปาทาน ได้แก่ เบญจชั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ประกอบด้วยอาสวะ

ชั้น ๕ ได้แก่ (๑) รูปชั้น (กองรูป) (๒) เวทนาชั้น (กองเวทนา) (๓) สัญญาชั้น (กองสัญญา) (๔) สังขารชั้น (กองสังขาร) (๕) วิญญาณชั้น (กองวิญญาณ)^{๘๐} มีรายละเอียดพอสังเขปดังนี้

๑) รูปชั้น คือ กองรูป ได้แก่ ธรรมชาติทั้งปวงที่เกิดขึ้นมาแล้วก็ต้องสลายไปเสื่อมไปด้วยวิโรธิปัจจัย คือ ปัจจัยที่ไม่ถูกกัน ได้แก่ ความร้อน ความเย็น เป็นต้น องค์ธรรม ได้แก่ รูป ๒๘

^{๗๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔-๔๐๕/๓๓๘-๓๔๐.

^{๘๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑/๑.

มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ และอุปาทายรูป ๒๔ ได้แก่ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ กายวิญญูติ วจีวิญญูติ อากาสธาตุ ลหุตารูป มุฑุตารูป กัมมัณญุตารูป อุปจยรูป สันตติรูป ชรตารูป อนิจจตารูป และกวมังการาหารรูป^{๘๑}

๒) เวทนาขันธ คือ กองแห่งเวทนา มีหน้าที่เสวยอารมณ์ คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๘๒}

๓) สัญญาขันธ คือ กองแห่งสัญญา มีหน้าที่จำอารมณ์ต่างๆ องค์ธรรม ได้แก่ สัญญาเจตสิกที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๘๓}

๔) สังขารขันธ คือ กองแห่งสังขาร มีหน้าที่ปรุงแต่งจิต ให้คิดทำกุศลหรือให้ทำอกุศล และให้บำเพ็ญอุปปาทยมรรค มี ๓ คือ ปุณณาสังขาร ให้ทำบุญซึ่งเป็นความดี อุปุณณาสังขาร ปรุงแต่งจิตให้ทำอกุศล อนเณยาสังขาร ปรุงแต่งจิตให้คิดบำเพ็ญอุปปาทยมรรค องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เวทนา, สัญญา) ที่ประกอบในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ตามสมควร^{๘๔}

๕) วิญญาณขันธ คือ กองแห่งวิญญาณ มีหน้าที่รู้อารมณ์ คำว่า วิญญาณ จิต มโน มนัส คือ ใจ หมายถึง ธรรมชาติที่มีความรู้แจ้ง เป็นลักษณะ องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๘๕}

๑. การปฏิบัติวิปัสสนาโดยกำหนดรู้ขั้น ๕

ในخمกสูตร ได้มีข้อความปรากฏเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยการกำหนดรู้ขั้น ๕ ดังมีข้อความปรากฏดังนี้

“ท่านพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานขันธ ๕ ประการว่า รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งรูปเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูปเป็นอย่างนี้ เวทนาเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้ สัญญาเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้ สังขารเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งสังขารเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งสังขารเป็นอย่างนี้ วิญญาณเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้”^{๘๖}

^{๘๑} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๙๕-๖๔๕/๑๙๐-๒๐๕.

^{๘๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๔-๖๑/๒๒-๔๒.

^{๘๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒-๙๑/๔๒-๖๐.

^{๘๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๒-๑๒๐/๖๑-๘๐.

^{๘๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๒๑-๑๔๙/๘๐-๙๗.

^{๘๖} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๙/๑๗๐-๑๗๐.

ซึ่งใจความสอดคล้องกับหลักปฏิบัติที่ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

“เมื่อพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานขันธ ๕ ประการอยู่ว่า

- ๑) รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งรูปเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูปเป็นอย่างนี้
- ๒) เวทนาเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้
- ๓) สัญญาเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้
- ๔) สังขารเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งสังขารเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งสังขารเป็นอย่างนี้
- ๕) วิญญาณเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้

ด้วยวิธีนี้เมื่อพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย ทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิด ทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือมีสติปรากฏเฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยตณหา และทิวฐิอยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานขันธ ๕ นี้”^{๘๗}

โดยการปฏิบัติวิปัสสนาโดยกำหนดรู้ขันธ ๕ เป็นอารมณ์นั้น ขันธ ๕ ที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนานั้นต้องเป็นขันธที่เป็นโลกียะ^{๘๘} คือ ประกอบด้วยอุปาทาน^{๘๙} เท่านั้น มีแนวทางการปฏิบัติที่สอดคล้องกับพระพุทธพจน์ในมหาสติปัฏฐานสูตร ดังนี้ คือ การพิจารณาอุปาทานขันธ ๕ ได้แก่

๑. รูป สสารหรือปรมาณูเล็กๆ ภายในร่างกายที่แปรปรวนด้วยเหตุภายใน และภายนอก ได้แก่ ความเย็น ความร้อน ความหิว ความกระหายและสัมผัสของยุง เหลือบ รื่นไร หมายถึง ธาตุ ๔ อันได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม พร้อมด้วยรูปที่อาศัยธาตุทั้ง ๔ (อุปาทายรูป) อันได้แก่ สี เสียง เป็นต้น ที่รวมตัวกันเป็นส่วนหนึ่งของร่างกายหรือวัตถุสิ่งของด้วยเหตุนี้ เมื่อผู้ปฏิบัติได้เข้าไปรู้ความจริงของชีวิตรูป ก็จะสามารถรู้ซึ่งถึงลักษณะเป็นต้นของชีวิตรูปนี้โดยทำนองนี้ว่า

^{๘๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๖/๑๑๔-๑๑๕.

^{๘๘} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจาริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๔), หน้า ๑๕๑.

^{๘๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๓.

รูปนี้ คือ ผู้รักษาคุ้มครองและเกื้อกูลรูปอื่นๆ ให้มีชีวิตอยู่ นี่เป็นการรู้ลักษณะของชีวิตรูป

รูปนี้ มีหน้าที่ (กิจ) ก่อให้เกิดรูปอื่นๆ นี่เป็นการรู้รูป
รูปนี้ มีผลทำให้รูปอื่นๆ สามารถตั้งอยู่ได้ต่อเนื่อง นี่เป็นการรู้ปัจจุภูฐาน
รูปนี้ เกิดขึ้นโดยอาศัยมหาภูตรูป หรือรูปหยาบ นี่เป็นการรู้ทัฏฐาน
ในขณะที่ผู้ปฏิบัติทำการรับประทานอาหาร หากมีการกำหนดอยู่ อาหารรูปก็จะปรากฏในการกำหนดนั้น ซึ่งถ้าหากโยคีสามารถรู้อาหารรูปตามความเป็นจริงนั้น ก็จะพึงรู้โดยทำนองนี้ว่า

รูปนี้ มีสภาวะเป็นโอชา กล่าวคือ เป็นสารอาหารนี่เป็นการรู้ลักษณะของภารูป
รูปนี้ มีหน้าที่ทำให้รูปอื่นๆ เกิดขึ้นเจริญเติบโต และมีพลัง นี่เป็นการรู้รูป
รูปนี้ มีลักษณะการอุปการะเกื้อกูลหนูนรูปอื่น ไม่ให้เสื่อมถอยย่อยยับไป นี่เป็น
การรู้ปัจจุภูฐาน

รูปนี้ มีรูปอื่น เช่น ข้าว แสง ขนम เป็นต้น เป็นที่อาศัย นี่เป็นการรู้ทัฏฐาน
๒. เวทนา สภาวะรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือว่างเฉย^{๙๐} ทำหน้าที่ตอบสนองว่าสิ่งที่จิตรับรู้เป็นอย่างไร

๒.๑) การกำหนดรู้สุขเวทนา ผู้ปฏิบัติย่อมรู้ถึงสภาพความสุขอันเนื่องมาจากการเห็นได้ตามความเป็นจริงนั้น ย่อมรู้โดยนัยดังนี้

ย่อมรู้ลักษณะของสุขเวทนาดังนี้ว่า เป็นความรู้สึกที่ดีที่ได้เห็นรูปารมณดังกล่าว
ย่อมรู้กิจของสุขเวทนาดังนี้ว่า เป็นเพียงการเสวยอารมณ์โดยลักษณะอาการที่ดี
ย่อมรู้ปัจจุภูฐานของสุขเวทนาดังนี้ว่า รู้สีกดีเพราะจิตสงบ หรือรู้สึกดีเพราะได้กระทบสัมผัสกับรูปารมณที่ดี รู้สีกดีเพราะได้กระทบสัมผัสกับสิ่งที่ต้องการเห็น

๒.๒) การกำหนดรู้ทุกขเวทนา ผู้ปฏิบัติย่อมรู้ถึงสภาพความทุกข์ อันเนื่องมาจากการเห็นได้ตามความเป็นจริงนั้น ย่อมรู้โดยนัยดังนี้

ย่อมรู้ลักษณะของทุกขเวทนาดังนี้ว่า เป็นความรู้สึกที่ไม่ดีที่ได้เห็นรูปารมณดังกล่าว

ย่อมรู้กิจของทุกขเวทนาดังนี้ว่า เป็นเพียงการเสวยอารมณ์โดยลักษณะอาการที่ไม่ดี

ย่อมรู้ปัจจุภูฐานของทุกขเวทนาดังนี้ว่า เป็นปรากฏการณ์อันไม่น่ายินดีที่มาจากภายในจิตใจ

^{๙๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๒.

ย่อมรู้พื้นฐานของทุกข์เวทนาดังนี้ว่า เนื่องจากมีรูปเป็นที่อาศัย ความรู้สึกไม่ดีจึงเกิดขึ้น หรือรู้สึกไม่ดีเพราะได้กระทบสัมผัสกับสิ่งที่ไม่ต้องการเห็น

๒.๓) การกำหนดรู้อุเบกขาเวทนา ผู้ปฏิบัติย่อมรู้ถึงความไม่ทุกข์ไม่สุข กล่าวคือ ความวางเฉย อันเนื่องมาจากการเห็นได้ตามความเป็นจริงนั้น ย่อมรู้โดยนัยดังนี้

ย่อมรู้ลักษณะของอุเบกขาเวทนาดังนี้ว่า เป็นความรู้สึกที่ไม่ดีไม่ร้าย กล่าวคือ เฉย ๆ ที่ได้เห็นรูปารมณดังกล่าว

ย่อมรู้จักของอุเบกขาเวทนาดังนี้ว่า เป็นเพียงการเสวยอารมณ์โดยลักษณะอาการไม่ดีไม่ร้าย

ย่อมรู้ปัจจุพื้นฐานของอุเบกขาเวทนาดังนี้ว่า เป็นปรากฏการณ์อันสงบนิ่ง หรือเฉย ไม่ยินดียินร้ายที่มาจากภายในจิตใจ

ย่อมรู้พื้นฐานของอุเบกขาเวทนาดังนี้ว่า เนื่องจากไม่มีสิ่งที่น่าปลาบปลื้มยินดี หรือเนื่องจากได้เห็นรูปารมณธรรมตาทั่วๆ ไป

๓. สัญญา สภาวะจำได้หมายความว่า เป็นสีเหลือง สีแดง สีขาว ฯลฯ ทำหน้าที่หมายความว่าคืออะไร^{๙๑} สัญญา ก็คือ การจำได้หมายรู้โดยไม่ลืมในอารมณ์ที่ตนได้ประสบพบเห็นมา (ภาษาชาวบ้านทั่วไป เรียกว่าความจำ) สัญญา กล่าวคือ ความจำนี้ จะปรากฏชัดมากในเวลาที่ผู้ปฏิบัติประสบพบเจอ กับอารมณ์ที่แปลกใหม่ หรือในเวลาที่พัก หรือได้ยินถ้อยคำที่ประทับใจและน่าจดจำ หากผู้ปฏิบัตินั้นรู้ สัญญาดังกล่าวตามความเป็นจริง ก็จะมีรู้โดยทำนองนี้ คือ เป็นธรรมชาติที่จดจำอารมณ์ (รู้สภาวะลักษณะ) มีหน้าที่บันทึกอารมณ์ (รู้รูป) มีการติดตรึงประทับอยู่ในใจแห่งอารมณ์เป็นลักษณะปรากฏ (รู้ปัจจุพื้นฐาน) มีอารมณ์เป็นต้นเหตุของการเกิด (รู้พื้นฐาน)

๔. สังขาร สภาวะปรุงแต่ง หมายถึง ความตั้งใจ และสภาวะธรรมทางใจอื่นๆ ที่เกิดร่วมกับจิตอันได้แก่ ความโลภ โกรธ ฯลฯ^{๙๒} นอกจากเวทนาและสัญญาแล้ว พึงทราบว่ามีเจตสิก ๕๐ อย่าง เรียกว่าสังขารชั้น ซึ่งได้แก่ กลุ่มสภาวะธรรมทั้งหลายที่ก่อให้เกิดการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ก็ได้ก่อให้เกิดการไป การเดิน เป็นต้น ก็ได้ ทั้งหมดนี้ล้วนเรียกว่า สังขาร ครั้นรวมเป็นกลุ่มจึงเรียกว่าสังขารชั้นในบรรดาสังขารชั้น ๕๐ อย่างนั้น พึงทราบว่า ธรรมที่เป็นหัวหน้าใหญ่ของสังขารอื่นๆ ได้แก่ เจตนา เจตนาจัดเป็นหัวหน้ากรรมกรที่ทำงานทั้งด้วยตนเอง และคอยกระตุ้นเตือนให้สังขารอื่นๆ ทำงานด้วย หมายความว่า เจตนาเป็นเจตสิกที่ทำให้ตนเองและสัมปยุตธรรมอื่นๆ สามารถขึ้นสู่การรับรู้อารมณ์ได้ ในกรณีที่ผู้ปฏิบัติสามารถรู้เจตนาตามความเป็นจริงนั้นพึงทราบเป็นการรู้โดยทำนองนี้ คือ เป็นธรรมชาติที่เชื่อมทั้งตนเองและสัมปยุตธรรมให้เข้าถึงอารมณ์ (รู้เจตสิกลักษณะ) ทำหน้าที่

^{๙๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๙๐.

^{๙๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลและเรียบเรียง โดย พระคันธสาราภิวังศ์, หน้า ๓๑๓.

จัดแจง หรือกระตุ้นเตือนให้เกิดการรับอารมณ์ (รู้อายตนะรูป) ซึ่งเป็นสัทธิรูป กล่าวคือ พลังความสามารถภายใน มีลักษณะที่แสดงออกมาให้เห็นเหมือนกับเป็นผู้ออกคำสั่งต่อผู้ใต้บังคับบัญชา (รู้สังวิทหนปัจจุภูฐาน ซึ่งเป็นพยัตติรูป กล่าวคือ รูปที่แสดงออก) เป็นธรรมชาติที่เกิดจากสาเหตุหลายประการ เช่น เกิดจากการใส่ใจอารมณ์ (มนสิการปทัฏฐาน) เกิดจากการไม่รู้จริงในอารมณ์ (อวิชชาปทัฏฐาน) เกิดขึ้นโดยอาศัยวัตถุรูป และอารมณ์เป็นต้นเหตุ (วัตถารัมณปทัฏฐาน) และเกิดขึ้นโดยอาศัยวิญญาน หรือจิตใจเป็นตัวนำ (วิญญานปทัฏฐาน รูปทัฏฐาน)

๕. วิญญาน สภาวะรู้อารมณ์ทางทวาร ๖ ด้วยการเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส และนึกคิดเรื่องราว ตัวอย่างเช่น เวลาอ่านหนังสือ วิญญานหรือจิตทำหน้าที่อ่านโดยเห็นอักษรทางตา สัญญาทำหน้าที่จำได้รู้ความหมายนั้น เวทนาทำหน้าที่ตอบสนองเป็นความรู้สึกดี ไม่ดีหรือวางเฉยในสิ่งที่กำลังอ่านอยู่ สังขารทำหน้าที่ตั้งใจอ่านต่อไป หรือหยุดอ่าน หรือไปอ่านเชิงอรรถเพิ่มเติม^{๙๓}

การแสดงชั้นของพระพุทธรูปนี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อประกาศความเป็นอนัตตา เพราะในสมัยพุทธกาลมีลัทธิจำนวนมากเชื่อว่าอัตตา หรืออาตมามีอยู่ในคนสัตว์ และพิชเป็นนามธรรมที่เที่ยงแท้ไม่ตาย แม้คนสัตว์จะตายแล้วก็ล่องลอยไปเกิดใหม่ บางลัทธิเห็นว่ามีขนาดเล็กเท่าปรมาณูสถิตอยู่ที่หัวใจ บ้างกล่าวว่ามีขนาดเท่ากับร่างกาย เมื่อร่างกายเล็กอาตมนั้นก็เล็ก เมื่อร่างกายเติบโตอาตมนั้นก็เติบโตตามไปด้วย บางลัทธิเห็นว่ามีขนาดเดียว ไม่เปลี่ยนแปลงตามการเติบโตของร่างกาย มักออกจากร่างกายไป เมื่อคนสัตว์นอนหลับสนิท บางลัทธิก็คัดค้านลัทธิอื่นว่า อาตมมันเป็นรูป ไม่ใช่นาม แต่พระพุทธรูปทรงแสดงชั้น ๕ โดยจำแนกเป็นรูปและนามที่เกิดขึ้น ตามเหตุปัจจัยซึ่งเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท^{๙๔} ชั้นเหล่านี้ไม่ใช่อัตตา และไม่มีอัตตา นอกเหนือไปจากชั้นทั้ง ๕

ความเข้าใจเรื่องชั้น ๕ ส่งผลให้เข้าใจถึงความเป็นอนัตตาได้โดยตรง เพราะมีเพียงชั้นที่ดำเนินไปตามเหตุปัจจัย โดยปราศจากตัวตน หรือตัวเรา ของเรา บุรุษ สตรี ความเห็นผิดว่ามีตัวตน หลักธรรมของพระพุทธรูปเน้นการดำเนินไปของชั้น ๕ ตามเหตุปัจจัย เมื่อไม่มีเหตุปัจจัย ชั้นก็เกิดขึ้นไม่ได้

นักปฏิบัติที่กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก ย่อมรู้ชัดว่าลมหายใจเป็นเพียงกองรูปที่เคลื่อนไหวโดยเนื่องด้วยร่างกาย ไม่ใช่เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี ลมหายใจไม่ใช่เรา และไม่มีเราอยู่ในลมหายใจ นอกจากนี้ลมหายใจมีสภาพไม่เที่ยง เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปตามธรรมชาติ ลมหายใจเข้าดำเนินไปชั่วขณะแล้วสิ้นสุดลง จึงเกิดลมหายใจออก ลมหายใจออกดำเนินไปชั่วขณะแล้วสิ้นสุดลง จึงเกิดลมหายใจเข้า การรับรู้รู้อย่างนี้เป็นกำหนดรู้รูปชั้น คือ รูปความเกิดของรูป และความดับของรูป ในบางขณะที่กำหนดรู้ลมหายใจ นักปฏิบัติอาจรู้สึกสบายใจ เกิดความปิติโสมนัส ควรกำหนดว่า “อิมใจหนอ” ความรับรู้โสมนัสอย่างนี้ เป็นการกำหนดรู้เวทนาในบางขณะ อาจพิจารณาด้วย

^{๙๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๔.

^{๙๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒.

สัญญา ตามที่เคยเรียนรู้มาก่อนว่า ลมหายใจเป็นรูป จิตที่กำหนดรู้เป็นนาม ควรกำหนดว่า “จำได้ นอน” การรับรู้เช่นนี้เป็นกำหนตรู้สัญญา ในบางขณะความโลภหรือโกรธ อาจปรากฏขึ้นในจิต ควรกำหนดว่า “โลภนอน หรือโกรธนอน” การรับรู้สภาพปรุงแต่งอย่างนี้ เป็นการกำหนดรู้สังขาร ในขณะที่เห็น ได้ยิน ฯลฯ ควรกำหนดว่า “เห็นนอน” การรับรู้จิตที่เห็นนี้เป็นการกำหนดรู้วิญญาณ

นักปฏิบัติผู้กำหนดรู้ขั้น ๕ ภายในตน ในบางขณะอาจอนุมานรู้ขั้น ๕ ของผู้อื่นได้อีก ด้วย โดยเข้าใจว่าขั้นของตนมีสภาวะอย่างไร ขั้นของผู้อื่นก็มีสภาวะอย่างนั้นเขาเห็นเห็นความ เกิดขึ้น และดับไปของขั้น ๕ อย่างนี้แล้ว ย่อมไม่ยินดี และยึดมั่นสิ่งใดสิ่งหนึ่งในโลกว่า เพียง เป็นสุข บังคับบัญชาได้^{๘๕}

๒. กำหนดรู้ขั้น ๕ โดยอาการ ๔๐

เมื่อผู้ปฏิบัติได้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยวิธีการกำหนดรู้ขั้น ๕ จนพัฒนาขึ้นย่อม สามารถกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยอาการ ๔๐ เพื่อความมั่นคงของสัมมสนญาณมีรายละเอียดดังนี้ คือ

๑) อนิจจโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความไม่เที่ยง เพราะความที่ทุกข์ ขั้นที่ไม่ เป็นอยู่ตลอดไป และเพราะมันมีเบื้องต้นและเบื้องปลาย

๒) ทุกขโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความเป็นทุกข์ เพราะมีการบีบคั้นเฉพาะ หน้า ด้วยความเกิดและความดับ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์

๓) โรคโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยเป็นโรคเพราะต้องคอยเฝ้าระวังรักษา และ เป็นที่อาศัยเกิดของโรค

๔) คณฺหโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความเป็นหัวผี เพราะประกอบด้วยสิ่ง เสียดแทง คือความเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ไหลออกของสิ่งสกปรก คือกิเลสและเพราะมีการกลัดหนอง และสุกแก่แล้วแตกสลายด้วยการ เกิด แก่ และแตกดับไป

๕) สลฺลโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยเป็นลูกศรเสีย เพราะทำให้เกิดการบีบคั้น เพราะเป็นสิ่งที่ทิ่มแทงอยู่ภายในและเป็นสิ่งที่ถอนออกได้ยาก

๖) อฆโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความชั่วร้าย เพราะเป็นสิ่งที่ควรตำหนิติ เเตียนเพราะนำมาซึ่งความเสื่อมเสีย และเป็นที่ตั้งของความชั่วร้าย

๗) อาพาธโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยความป่วยไข้ เพราะไม่ทำให้เกิดเสรีภาพ และเป็นต้นเหตุของความเจ็บป่วย

๘) ปรโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยเป็นปรปักษ์ เพราะไม่มีอำนาจบังคับบัญชา และบังคับบัญชาไม่ได้

^{๘๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลและเรียบเรียง โดย พระคันธสารากวีวงศ์, หน้า ๓๑๙.

๙) บล็อกโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยแตกทำลาย เพราะแตกทำลายไปด้วย พยาธิ ชรา และมรณะ

๑๐) อิติโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยความหายนะ เพราะนำมาซึ่งความพินาศมากมาย

๑๑) อุปัทวโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยเป็นอุปัทวะ เพราะนำมาซึ่งสิ่งไม่เป็นประโยชน์ที่รู้ไม่ได้เลยอย่างมากมาย และเพราะเป็นที่ตั้งของอุปัทวันตรายทั้งปวง

๑๒) ภัยโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยเป็นภัย เพราะเป็นที่เกิดของภัยทุกประการ และเป็นปฏิปักษ์ต่อความอบอุ่นใจอย่างสูงสุด คือการระงับความทุกข์

๑๓) อุปสัคคโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยเป็นอุปสรรค เพราะติดตามมาด้วยสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์หลายประการ เพราะประกอบด้วยโทษและไม่นำมาซึ่งความอดกลั้นคล้ายเป็นอุปสรรค

๑๔) จลโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยความหวั่นไหว เพราะหวั่นไหวด้วยพยาธิ ชรา และมรณะ กับทั้งหวั่นไหวด้วยโลกธรรมทั้งหลาย มีลาภและเสื่อมลาภ เป็นต้น

๑๕) ปภังคุโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยความเป็นของผุพัง เพราะมีปกติเข้าถึงความผุพังไปด้วยความพยายามของสิ่งอื่น และโดยสภาพของมันเอง

๑๖) อัทรุโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยความไม่ยั่งยืน เพราะมีปกติร่วงหล่นไปในที่ตั้งทุกแห่งและเพราะไม่มีความมั่นคง

๑๗) อตณโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยไม่เป็นที่ต้านทาน เพราะไม่เป็นที่ต่อต้านคุ้มครองและเพราะไม่ได้ความปลอดภัยที่ควรได้

๑๘) อเลณโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยไม่เป็นที่หลบหลีก เพราะไม่เป็นที่สมควรเพื่อหลบหลีกทั้งหลายก็ทำกิจในการหลบหลีกไม่ได้

๑๙) อสรณโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยไม่เป็นที่พึ่ง เพราะเป็นที่ปลอดภัยแก่ผู้อาศัย

๒๐) วิตโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยเป็นของเปล่า เพราะว่างเปล่าจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความมีอัตรา ตามที่กำหนดคาดคะเนไว้

๒๑) ตุจณโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยเป็นของว่าง เพราะเป็นของเปล่าเป็นของเล็กน้อย แม้ของเล็กน้อยในโลกเขาก็เรียกว่า ของว่าง

๒๒) สุธัญญโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยเป็นของสูญ เพราะปราศจากอัตราผู้เป็นเจ้าของ ผู้อยู่ประจำ ผู้สร้าง ผู้สวณะ และบงการ

๒๓) อนัตตโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยความไม่มีอัตรา เพราะไม่มีผู้เป็นเจ้าของด้วยตนเอง เป็นต้น

๒๔) อาทินวโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยความเป็นโทษ เพราะ เป็นทุกข์ด้วยความ
ความเป็นไป (ในภพ คือสังสารวัฏ) และเพราะความทุกข์นั้นเองเป็นโทษ เพราะเป็นไปเพื่อความจน
(คำว่า อาทินวะ นี้เป็นคำเรียกคนยากจน แม้ชั้น ๕ ก็เป็นสิ่งยากจนเช่นกัน)

๒๕) วิปริณามธัมมโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยความแปรปรวนอยู่เป็นธรรมดา
เพราะมีปกติแปรปรวนอยู่ ๒ ทาง คือ ทางชรา และทางมรณะ

๒๖) อสารถโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยความไม่มีสาระ เพราะมีความอ่อนแอ
และเพราะหักง่ายเหมือนไม้ผุ

๒๗) อฆมูลโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยเป็นต้นเหตุแห่งความชั่วร้าย เพราะเป็น
สาเหตุแห่งความชั่วร้ายนานาประการ

๒๘) วรกโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยเป็นผู้ขำ เพราะเป็นผู้ขำโดยให้วางใจ
เหมือนศัตรูผู้มีหน้าเป็นมิตร

๒๙) วิภวโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยปราศจากความเจริญ เพราะปราศจาก
ความเจริญ และเพราะให้เกิดความไม่เจริญ

๓๐) สาสวโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยมีความอาสวะ เพราะเป็นหนทางไปสู่อา
สวะ

๓๑) สังขตโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยเป็นของถูกปรุงแต่งไว้ เพราะเป็นสิ่งที่
เหตุและปัจจัยปรุงแต่งขึ้น

๓๒) มารามิสโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยความเป็นเหยื่อล่อของมาร เพราะ
เป็นเหยื่อล่อของมัจจุมาร และกิเลสมาร

๓๓) ขาติธัมมโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยมีความเกิดเป็นธรรมดา เพราะมี
ความเกิดเป็นปกติ

๓๔) ขราธัมมโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยมีความแก่เป็นธรรมดา เพราะมีความ
แก่เป็นปกติ

๓๕) พยาธิธัมมโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยมีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา เพราะ
มีความเจ็บป่วยเป็นปกติ

๓๖) มรณธัมมโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยมีความตายเป็นธรรมดา เพราะมี
ความตายเป็นปกติ

๓๗) โสภธัมมโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยมีความโสภเป็นธรรมดา เพราะเป็น
เหตุแห่งความโสภเศร้า

๓๘) ปริเทวธัมมโต คือการกำหนดรู้ชั้น ๕ โดยมีความคร่ำครวญเป็นธรรมดา
เพราะเป็นเหตุแห่งความคร่ำครวญ

๓๙) อุปายาสัมมโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยมีความคับแคบใจเป็นธรรมดา เพราะเป็นเหตุแห่งความคับแคบใจ

๔๐) สังกิลีสกัมมโต คือการกำหนดรู้ขั้น ๕ โดยมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา เพราะเป็นธรรมที่เป็นวิสัย (คืออารมณ์) ของกิเลส ตัณหา และทุจริตทั้งหลาย^{๙๖}

๓. การเกิดดับของขั้น ๕ มีลักษณะ ๕๐ อย่าง

เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจนเกิดปัญญาญาณสูงขึ้นจนเห็นความเกิดดับของขั้น ๕ ดังนี้

๑) เห็นความเกิดของรูปขั้น ๕ ลักษณะ คือ (๑) เห็นรูปขั้นเกิด เพราะอวิชชาเกิด (๒) เพราะตัณหาเกิด (๓) เพราะกรรมเกิด (๔) เพราะอาหารเกิด (๕) เพราะเห็นลักษณะแห่งความเกิด

๒) เห็นความดับของรูปขั้น ๕ ลักษณะ คือ (๑) เห็นรูปขั้นดับ เพราะอวิชชาดับ (๒) เพราะตัณหาดับ (๓) เพราะกรรมดับ (๔) เพราะอาหารดับ (๕) เพราะเห็นลักษณะของความแปรปรวน

๓) เห็นความเกิดของเวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น อย่างละ ๕ ลักษณะ คือ (๑) เห็นเวทนาขั้นเกิด สัญญาขั้นเกิด สังขารขั้นเกิด เพราะอวิชชาเกิด (๒) เพราะตัณหาเกิด (๓) เพราะกรรมเกิด (๔) เพราะผัสสะเกิด (๕) เพราะเห็นลักษณะแห่งความเกิด

๔) เห็นความดับของเวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น อย่างละ ๕ ลักษณะ คือ (๑) เห็นเวทนาขั้นดับ สัญญาขั้นดับ สังขารขั้นดับ เพราะอวิชชาดับ (๒) เพราะตัณหาดับ (๓) เพราะกรรมดับ (๔) เพราะผัสสะดับ (๕) เพราะเห็นลักษณะของความแปรปรวน

๕) เห็นความเกิดของวิญญาณขั้น ๕ ลักษณะ คือ (๑) เห็นวิญญาณขั้นเกิด เพราะอวิชชาเกิด (๒) เพราะตัณหาเกิด (๓) เพราะกรรมเกิด (๔) เพราะรูปนามเกิด (๕) เพราะเห็นลักษณะแห่งความเกิด

๖) เห็นความดับของวิญญาณขั้น ๕ ลักษณะ คือ (๑) เห็นวิญญาณขั้นดับ เพราะอวิชชาดับ (๒) เพราะตัณหาดับ (๓) เพราะกรรมดับ (๔) เพราะรูปนามดับ (๕) เพราะเห็นลักษณะของความแปรปรวน^{๙๗}

^{๙๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๑๘-๑๐๒๓.

^{๙๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๕๖-๑๐๕๘.

๓.๓. ความสัมพันธ์ระหว่างขั้น ๕ และสังโยชน์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔

ความสัมพันธ์ระหว่างขั้น ๕ และสังโยชน์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ จากการศึกษาค้นคว้าพบว่า ขั้น ๕ เป็นทุกข์เนื่องจากสภาพที่ทนได้ยาก ภาวะที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ สภาพที่บีบคั้น ได้แก่ ชาต (การเกิด) ชรา (การแก่ การเก่า) มรณะ (การตาย การสลายไป การสูญสิ้น) การประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก การปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่สมหวังในสิ่งนั้น เมื่อขั้น ๕ เป็นทุกข์จึงเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ โดยการทำความเข้าใจปัญหาหรือสภาวะที่เป็นทุกข์อย่างตรงไปตรงมาตามความเป็นจริง เป็นการเผชิญหน้ากับปัญหา ทั้งนี้ขั้น ๕ ยังเป็นฐานของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เพราะอารมณ์ของสติปัฏฐาน ๔ ก็คือขั้น ๕ ฉะนั้น กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ สติที่กำหนดพิจารณารูปขั้นเป็นอารมณ์ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ สติที่กำหนดพิจารณาเวทนาขั้นเป็นอารมณ์ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ สติที่กำหนดพิจารณาวิญญาณขั้นเป็นอารมณ์ และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ สติที่กำหนดพิจารณาสังขารขั้น สังขารขั้นและรูปขั้นเป็นอารมณ์ ซึ่งอารมณ์ของสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม ซึ่งก็คือขั้น ๕

ในส่วนของสังโยชน์ทั้ง ๑๐ เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เนื่องจากเป็นธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับทุกข์ จึงควรละเหตุให้เกิดทุกข์ คือการกำจัดสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ เป็นการแก้ปัญหาที่เหตุต้นตอ โดยมีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เป็นแนวปฏิบัติที่นำไปสู่หรือนำไปถึงความดับทุกข์

เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ โดยมีขั้น ๕ เป็นอารมณ์ จนพัฒนาปัญญาญาณบรรลุมรรคญาณ ย่อมส่งผลให้ละสังโยชน์ได้ตามลำดับดังนี้

เมื่อบรรลุโสดาปัตติมรรค ย่อมละสังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส

เมื่อบรรลุสกทาคามีมรรค ย่อมละกามราคสังโยชน์ และปฏิฆสังโยชน์ส่วนหยาบๆ

เมื่อบรรลุอนาคามีมรรค ย่อมละกามราคสังโยชน์ และปฏิฆสังโยชน์ส่วนละเอียดๆ

เมื่อบรรลุอรหัตตมรรค ย่อมละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา^{๙๘}

ดังนั้นขั้น ๕ และสังโยชน์ จึงมีความสัมพันธ์กันโดยขั้น ๕ เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้เพื่อละสังโยชน์ โดยมีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เป็นแนวทางเพื่อละสังโยชน์ เมื่อปฏิบัติจนพัฒนาปัญญาญาณจนบรรลุมรรคญาณ จึงส่งผลให้ละสังโยชน์ได้ตามลำดับของมรรค

^{๙๘} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๖.

๓.๔ สรุปท้ายบท

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นใช้สติกำหนดรู้รูปและนาม คือ สภาวะธรรมทางกาย เวทนา จิต และธรรม เพื่อให้เกิดความประจักษ์แจ้งเห็นสภาวะธรรมตามที่ปรากฏ จนสามารถหยั่งรู้ถึงความเปลี่ยนแปลง แปรปรวนไปของสภาวะธรรมทั้งหลายว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลตัวตนเราเขา จนเกิดปัญญาญาณ สามารถถ้อยถอนออก เสียซึ่งอภิชฌาและโทมนัส เป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลกนี้

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตร เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลัก สติปัฏฐาน ๔ ในส่วนของธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน โดยมีหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนา ภาวนา ได้แก่ ขั้น ๕ และสังโยชน์ ในการกำหนดรู้ขั้น ๕ ต้องพิจารณากำหนดรู้ถึงความเกิดแห่ง ขั้น ๕ และความดับแห่งขั้น ๕ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนายังเห็นรูปนามตามความเป็นจริง ย่อมกำหนดรู้สภาวะ เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส นึกคิด และรูปอันเป็นที่อาศัยของจิตพร้อมทั้งรูปที่เกิด จากจิตในขณะนั้น ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยมีสติเป็นเครื่องกำกับ เมื่อสติมีกำลังมากขึ้น ย่อม ทำให้สมาธิเกิด เกิดญาณทัสสนะเป็นพื้นฐาน ให้เกิดวิปัสสนาปัญญา เห็นความเป็นไตรลักษณ์ของรูป นาม การที่จะ เห็นสภาวะลักษณะ และพระไตรลักษณ์รูปนามได้ ผู้ปฏิบัติมีความจำเป็นจะต้อง กำหนดรูปรูปนามที่เป็นอารมณ์ปรมาตม์ซึ่งมีลักษณะทั้งสามอย่างอยู่ครบถ้วน ความเข้าใจใน พระไตรลักษณ์ว่ารูปนาม เกิดดับเป็นความไม่เที่ยง รูปนามเกิดแล้วคงอยู่สภาพเดิมไม่ได้เป็นความ ทุกข์ และรูปนามเกิดแล้ว บังคับบัญชาไม่ได้เป็นความไม่มีตัวตน จนพัฒนาปัญญาให้เกิดวิปัสสนา ญาณที่สูงขึ้นตามลำดับเมื่อนั้นย่อมกำหนดขั้น ๕ และความเกิดและความดับของขั้น ๕ ได้ละเอียด มากขึ้น อันเป็นเหตุให้สามารถละสังโยชน์ได้ตามลำดับ ซึ่งขั้น ๕ มีความสัมพันธ์กับสังโยชน์โดย เป็นที่อาศัยของสังโยชน์

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่อง ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตร ผู้วิจัยได้กำหนดวัตถุประสงค์ของการวิจัยไว้ดังนี้คือ เพื่อศึกษาหลักธรรมที่ปรากฏในเขมกสูตร และเพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตร โดยการเก็บข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ตลอดจนหนังสือ เอกสารทางวิชาการ และงานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วรวบรวมข้อมูล เรียบเรียง บรรยายเชิงพรรณนาและตรวจสอบความถูกต้อง โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญด้านวิปัสสนาภาวนา ดังนี้

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

เขมกสูตร มีปรากฏในพระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย เล่มที่ ๑๗ คือ สังยุตติกาย ชันธวรรค จัดเป็นเล่มที่ ๓ ของสังยุตติกาย ว่าด้วยวาระที่เกี่ยวกับชั้น ๕ โดยเนื้อความของเขมกสูตรมีปรากฏอยู่ ข้อที่ ๘๙ หน้า ๑๖๖ – ๑๗๑ เป็นเรื่องราวของพระเขมกะ สมัยนั้นพระเขมกะอาพาธเป็นไข้หนัก พักอยู่ที่พหริการาม ในเวลาต่อมาพระเถระประมาณ ๖๐ รูป ต้องการฟังธรรม จึงได้ส่งพระทาสกะไปถามปัญหาเกี่ยวกับอาการอาพาธและถามเกี่ยวกับหลักธรรมจึงได้ส่งพระทาสกะไปถามปัญหาเกี่ยวกับชั้น ๕ โดยในที่สุดพระเขมกะตัดสินใจเดินทางมาหาพระเถระ ซึ่งใจความกล่าวสำคัญถึงอุปานชั้นทั้ง ๕ และสังโยชน์ ในขณะที่พระเขมกะได้กล่าวเวยากรณภาษิตอยู่ จิตของพระเถระประมาณ ๖๐ รูป และจิตของพระเขมกะ ก็หลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่น จากการศึกษาในเขมกสูตรได้ปรากฏหลักธรรมสำคัญ ดังนี้

ชั้น ๕ คือ กองแห่งรูปธรรม และนามธรรม แบ่งเป็น ๕ หมวด ที่มาประชุมกัน ได้แก่ รูปชั้น คือ กองรูป แบ่งได้เป็นรูป ๒๘ เวทนาชั้น คือ กองเวทนา เป็นส่วนที่ทำการเสวยอารมณ์ในความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือ เฉยๆ สัญญาชั้น คือ กองสัญญา เป็นส่วนที่เป็นความกำหนดหมายโดยความกำหนดได้หมายรู้ในอารมณ์ ๖ สังขารชั้น คือ กองสังขาร เป็นส่วนที่เป็นความปรุงแต่งสภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดี หรือชั่วหรือเป็นกลางๆ วิญญาณชั้น คือ กองวิญญาณ เป็นส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ ความรู้อารมณ์ทางอายตนะทั้ง ๖ มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ได้แก่ วิญญาณ ๖

อุปาทานชั้น คือ ชั้นที่ประกอบด้วยอุปาทาน ได้แก่ เบญจชั้นหรือชั้น ๕ ที่ประกอบด้วยอุปาทาน คือ รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ ที่ประกอบด้วยอาสวะ ซึ่งมีชื่อ

เรียกเฉพาะว่า รูปูปาทานชั้น, เวทูปาทานชั้น, สัญญูปาทานชั้น, สังขารูปาทานชั้น และ วิญญาณูปาทานชั้น ซึ่งมีความสอดคล้องกับสังโยชน์เนื่องจากเป็นกิเลสที่ผูกมัดจิตใฝ่มนุษย์ โดยแบ่งเป็น

โอรัมภาคิสังโยชน์ สังโยชน์เบื้องต้นเป็นอย่างหยาบเป็นในภพอันต่ำ ได้แก่ (๑) สักกายทิฏฐิ คือ มีความเห็นว่าชั้น ๕ เป็นเรา เป็นของเรา เป็นว่ามีตัวตน เป็นต้น (๒) วิกิจจนา ความลัษณสย ความเคลือบแคลงในกุศลธรรมทั้งหลาย สงสัยเพราะไม่รู้ (๓) สัตถัพตปราคาส ความยึดถือศีลถือพรตอย่างงมงายคิดว่าลัษณาคักดิ์สิทธิ์ คิดว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้โดยไม่ต้องอาศัยสมาธิ และ (๔) กามราคะ ความกำหนัดยินดีใน กามคุณ ๕ อันได้แก่ รูป, เสียง, กลิ่น, รส และโผฏฐัพพะ (๕) ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งทางใจ ทำให้ไม่พอใจ ความขัดใจ หงุดหงิดด้วยอำนาจ โทสะ

อุทัมภาคิสังโยชน์ สังโยชน์เบื้องต้นเป็นอย่างละเอียดเป็นไปแม้ในภพอันสูง ได้แก่ (๖) รูปราคะ ติดใจใน รูปธรรม (สิ่งที่มีรูป) ติดใจในอารมณ์แห่ง รูปฌาน ๔ (ฌานที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์) (๗) อรูปราคะ ติดใจใน อรูปธรรม ติดใจในอารมณ์แห่ง อรูปฌาน ๔ (ฌานที่มีอรูปธรรมเป็นอารมณ์) (๘) มานะ ความถือตนโดยความรู้สึกว่าเป็นนั่นเป็นนี่ เราดีกว่าเขา เราเลวกว่าเขา เราเสมอเขา (๙) อุทธัจจะ อารมณ์ฟุ้งซ่าน จิตส่าย ใจอกแวก (๑๐) อวิชชา ความไม่รู้แจ้ง (ไม่รู้ในอริยสัจ ๔) อวิชชา ๔

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นใช้สติกำหนดรู้รูปและนาม คือ สภาวะธรรมทางกาย เวทนา จิต และธรรม เพื่อให้เกิดความประจักษ์แจ้งเห็นสภาวะธรรมตามที่ปรากฏ จนสามารถหยั่งรู้ถึงความเปลี่ยนแปลง แปรปรวนไปของสภาวะธรรมทั้งหลายว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลตัวตนเราเขา จนเกิดปัญญาญาณ สามารถถ้อยถอนออกเสียซึ่งอกิขณาและโทมนัส เป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเขมกสูตร เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ในส่วนของธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน โดยมีหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ได้แก่ ชั้น ๕ และสังโยชน์ ในการกำหนดรู้ชั้น ๕ ต้องพิจารณากำหนดรู้ถึงความเกิดแห่งชั้น ๕ และความดับแห่งชั้น ๕ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนายังเห็นรูปนามตามความเป็นจริง ย่อมกำหนดรู้สภาวะ เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส นึกคิด และรูปอันเป็นที่อาศัยของจิตพร้อมทั้งรูปที่เกิดจากจิตในขณะนั้น ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยมีสติเป็นเครื่องกำกับ เมื่อสติมีกำลังมากขึ้น ย่อมทำให้สมาธิเกิด เกิดญาณทัสสนะเป็นพื้นฐาน ให้เกิดวิปัสสนาปัญญา เห็นความเป็นไตรลักษณ์ของรูปนาม การที่จะ เห็นสภาวะลักษณะ และพระไตรลักษณ์รูปนามได้ ผู้ปฏิบัติมีความจำเป็นจะต้อง กำหนดรูปนามที่เป็นอารมณ์ปรมาตม์ซึ่งมีลักษณะทั้งสามอย่างอยู่ครบถ้วน ความเข้าใจในพระไตรลักษณ์ว่ารูปนาม เกิดดับเป็นความไม่เที่ยง รูปนามเกิดแล้วคงอยู่สภาพเดิมไม่ได้เป็นความ

ทุกข์ และรูปนามเกิดแล้ว บังคับบัญชาไม่ได้ เป็นความไม่มีตัวตน พัฒนาไปสู่วิปัสสนาญาณที่สูงขึ้นตามลำดับ เมื่อนั้นย่อมกำหนดชั้น ๕ และความเกิดและความดับของชั้น ๕ ได้ละเอียดมากขึ้น อันเป็นเหตุให้สามารถละสังโยชน์ได้ตามลำดับ ซึ่งชั้น ๕ มีความสัมพันธ์กับสังโยชน์โดยเป็นที่อาศัยของสังโยชน์

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำข้อมูลไปใช้

ในการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ เป็นการมุ่งเน้นศึกษาหลักธรรมและแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท จากการศึกษาวิจัยเรื่องศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในخمกสูตร ควรนำผลจากการศึกษาไปเป็นแนวทางปฏิบัติต่อไป โดยนำงานวิจัยไปเผยแพร่ ณ สำนักปฏิบัติธรรมต่างๆ เพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจให้แก่ผู้ที่มาปฏิบัติธรรม เป็นการส่งเสริมให้ผู้ปฏิบัติได้ศึกษาทั้งภาคปริยัติอันนำไปสู่ภาคปฏิบัติ

๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำงานวิจัยครั้งต่อไป

สำหรับบุคคลใดที่มีความสนใจต้องการจะศึกษาวิจัยในเรื่องเดียวกันนี้ ผู้วิจัยขอเสนอแนะในการทำสารนิพนธ์ในครั้งต่อไป คือ

๑. ศึกษาการบรรลุธรรมในخمกสูตร
๒. ศึกษาการบรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้รูปในชั้น ๕

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทยพร้อมอรรถกถาแปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) คัมภีร์:

พระพุทธโฆสเถระ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาโมกข์ (อาจ อาสภมหาราชา). พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.

(๒) หนังสือ:

ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). ลักษณะจิตตภาวะแห่งปรมัตถธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท รุ่งเรืองวิริยะพัฒนาโรงพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๙.

ธนิต อยู่โพธิ์. วิปัสสนาญาณ. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). วิปัสสนาญาณ. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.

พระญาณธชเถระ (แลดิสยาตอ). อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี. แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๕.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ). คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐.

_____. เพชรในดวงใจ. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๙.

_____. วิปัสสนากรรมฐาน ภาคปฏิบัติ. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ กุศลธรรม นิ่ง, ๒๕๔๘.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิ, ๒๕๕๖.

- _____ . พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖.
- _____ . พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย. พิมพ์ครั้งที่ ๔๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๘.
- พระพุทธรูปทศกัณฐะ. อภิธัมมวาท. แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.
- พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต). ศัพท์วิเคราะห์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๘.
- พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ. ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๐.
- _____ . มาติกาโชติกะ อัมมสังคณิสรูปตถนิสสยะ หลักสูตรชั้นจุฬารามิทธิกะเอก. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๑.
- _____ . ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๘.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). อัมมจักกัปปวัตตนสูตร. แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.
- _____ . มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน. แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗.
- _____ . วิปัสสนาธุณี. แปลและเรียบเรียงโดย จำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์น การพิมพ์, ๒๕๕๓.
- _____ . วิปัสสนานัยเล่ม ๑. แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์. นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอเซ็นเตอร์, ๒๕๔๘.
- _____ . อนัตตลักขณสูตร. แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๖.
- พระอุปัชฌายะ. วิมุตติมรรค. แปลและเรียบเรียงโดย พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๕๔.
- พุทธทาสภิกขุ. ธรรมานุกรมธรรมโฆษณ์ ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๓. กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๐.
- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน). สัมมาทิฎฐิ ตามพระเถราธิบายของท่านพระสารีบุตรเถระ. พิมพ์ครั้งที่ ๕. เชียงใหม่: นันทพันธ์, ๒๕๕๖.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). **อริยวัตรปฏิบัติ**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน
จำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.

จิตวนโณ ภิกขุ. **วิปัสสนาภาวนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

(๓) วิทยานิพนธ์:

นางสาววิภารัตน์ บุญเฉลียว. “ศึกษาวิธีกำหนดรู้ทุกข์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์
พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๕๘.

นายสนู มหัทธนาตุล. “การศึกษาวิเคราะห์สังโยชน์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์
พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๕๔.

พระปลัดสมเกียรติ เปรมสีโล (โณมจิตร). “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระอนาคามีที่ปรากฏในคัมภีร์
พระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย:
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

พระมหาวิรวงศ์ ปญฺญาวุฑฺโฒ (โกยรัมย์). “ศึกษาหลักปฏิบัติเพื่อละกามคุณ ๕ ในปาสราสีสูตร”.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระมหาสมนึก เตชปญฺโณ (สินสุทธิ). “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างขั้น ๕ กับอายตน ๑๒ ในการ
เจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร
มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระสันติชัย สติเวปุลโล (ยุศกระโทก). “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแบบยุคนั้นนัย”.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

ภาคผนวก

ภาคผนวก

ก

เขมกสูตร พระไตรปิฎกภาษาบาลี

พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐

สังยุต]

๔. เถรวก ๗. เขมกสูตร

๑๐๑

๗. เขมกสูตร

[๘๙] เอกัง สมยํ สมพหุลา เถรา ภิกขุ โกสมพิยํ วิหรนฺติ โฆสิตารามे.
 เทน โข ปน สมเยน อายสฺมา เขมโก พทริการามे วิหรติ อาพาธโก ทุกฺขิโต
 พาฬุทฺถิลาโน. อถ โข เถรา ภิกขุ สายณฺหสมยํ ปฏิสลฺลانا วุฏฺฐิตา อายสฺมนฺตํ
 ทาสกํ อามนฺเตสฺสุ “เอहि ทฺวํ อารุโส ทาสก เยเน เขมโก ภิกขุ เทนฺอุปสงฺกม,
 อุปสงฺกมิตฺวา เขมกํ ภิกขุํ เอวํ วเทहि ‘เถรา ทํ อารุโส เขมก เอวมาหํสฺสุ ‘กัจจิ
 เท อารุโส ขมนฺนํ, กัจจิ ยาปณฺนํ, กัจจิ ทุกฺขา เวทนา ปฏิกกมฺมณฺติ โน อภิกกมฺมณฺติ,
 ปฏิกกโมสฺสานํ ปณฺณายติ โน อภิกกโม”ติ. “เอวमारุโส”ติ โข อายสฺมา ทาสโก
 เถรานํ ภิกขุณํ ปฏิสสฺสฺสฺวา เยนายสฺมา เขมโก เทนฺอุปสงฺกม, อุปสงฺกมิตฺวา อายสฺมนฺตํ
 เขมกํ เอตทวโจ “เถรา ทํ อารุโส เขมก เอวมาหํสฺสุ ‘กัจจิ เท อารุโส ขมนฺนํ,
 กัจจิ ทุกฺขา เวทนา ปฏิกกมฺมณฺติ โน อภิกกมฺมณฺติ, ปฏิกกโมสฺสานํ ปณฺณายติ โน
 อภิกกโม”ติ. น เม อารุโส ขมนฺนํ, น ยาปณฺนํ, พาฬุทา เม ทุกฺขา เวทนา
 อภิกกมฺมณฺติ โน ปฏิกกมฺมณฺติ, อภิกกโมสฺสานํ ปณฺณายติ โน ปฏิกกโมติ.

อถ โข อายสฺมา ทาสโก เยเน เถรา ภิกขุ เทนฺอุปสงฺกม, อุปสงฺกมิตฺวา เถเร
 ภิกขุ เอตทวโจ “เขมโก อารุโส ภิกขุ เอวมาห ‘น เม อารุโส ขมนฺนํ, น ยาปณฺนํ,
 พาฬุทา เม ทุกฺขา เวทนา อภิกกมฺมณฺติ โน ปฏิกกมฺมณฺติ, อภิกกโมสฺสานํ ปณฺณายติ
 โน ปฏิกกโม”ติ. เอहि ทฺวํ อารุโส ทาสก เยเน เขมโก ภิกขุ เทนฺอุปสงฺกม, อุปสงฺกมิตฺวา
 เขมกํ ภิกขุํ เอวํ วเทहि “เถรา ทํ อารุโส เขมก เอวมาหํสฺสุ ‘ปณฺจิเม อารุโส
 อุปาทานกฺขนฺธา วุตฺตา ภกฺวตา. เสยฺยถิทํ: รุปฺปาทานกฺขนฺธโร เวทฺฐูปาทานกฺขนฺธโร
 สลฺลณฺูปาทานกฺขนฺธโร สงฺขารูปาทานกฺขนฺธโร วิญฺญาณูปาทานกฺขนฺธโร. อิเมสฺส อายสฺมา
 เขมโก ปณฺจสฺส อุปาทานกฺขนฺธเรสฺส กิณฺจิ อตฺถํ” วา อตฺถนํ วา สมนฺนปฺสฺสตี”ติ.

“เอวमारุโส”ติ โข อายสฺมา ทาสโก เถรานํ ภิกขุณํ ปฏิสสฺสฺสฺวา เยนายสฺมา เขมโก
 เทนฺอุปสงฺกม ๖ เปว เถรา ทํ อารุโส เขมก เอวมาหํสฺสุ “ปณฺจิเม อารุโส อุปาทา-
 นกฺขนฺธา วุตฺตา ภกฺวตา. เสยฺยถิทํ: รุปฺปาทานกฺขนฺธโร ๖ เปว วิญฺญาณูปาทานกฺขนฺธโร,
 อิเมสฺส อายสฺมา เขมโก ปณฺจสฺส อุปาทานกฺขนฺธเรสฺส กิณฺจิ อตฺถํ วา อตฺถนํ วา
 สมนฺนปฺสฺสตี”ติ ปณฺจิเม อารุโส อุปาทานกฺขนฺธา วุตฺตา ภกฺวตา. เสยฺยถิทํ:

รูปุปาทานกฺขนฺโร ๗เป๗ วิญฺญาณูปาทานกฺขนฺโร, อิมํสุ ขฺวาทํ อวฺสุโส ปณฺจสฺสุ
อุปาทานกฺขนฺเรสฺสุ น กิณฺจิ อตฺถํ ๗ อตฺถนินฺยํ ๗ สมฺนุสฺสํ”ติ.

อถ โข อายสฺมา ทาสโก เยน เถรา ภิกฺขุ เทนุสฺสํกมิ, อุปสฺสํกมิตฺวา เถเร
ภิกฺขุ เอตทโวจ “เชมโก อวฺสุโส ภิกฺขุ เอวมาท ‘ปณฺจิมํ อวฺสุโส อุปาทานกฺขนฺธา
วฺตุตา ภควตา. เสยฺยถิทํ: รูปุปาทานกฺขนฺโร ๗เป๗ วิญฺญาณูปาทานกฺขนฺโร, อิมํสุ
ขฺวาทํ อวฺสุโส ปณฺจสฺสุ อุปาทานกฺขนฺเรสฺสุ น กิณฺจิ อตฺถํ ๗ อตฺถนินฺยํ ๗ สมฺนุสฺสํ”ติ.
เอहि ตฺวํ อวฺสุโส ทาสก เยน เชมโก ภิกฺขุ เทนุสฺสํกม, อุปสฺสํกมิตฺวา เชมกํ ภิกฺขุ
เอวํ วเทหิ “เถรา ทํ อวฺสุโส เชมก เอวมาทํสุ ‘ปณฺจิมํ อวฺสุโส อุปาทานกฺขนฺธา
วฺตุตา ภควตา. เสยฺยถิทํ: รูปุปาทานกฺขนฺโร ๗เป๗ วิญฺญาณูปาทานกฺขนฺโร, โน
เจ กิรายสฺมา เชมโก อิมํสุ ปณฺจสฺสุ อุปาทานกฺขนฺเรสฺสุ กิณฺจิ อตฺถํ ๗ อตฺถนินฺยํ
๗ สมฺนุสฺสํ”ติ, เทนหายสฺมา เชมโก อรหํ ชีณาสโว”ติ.

“เอวมาวฺสุโส”ติ โข อายสฺมา ทาสโก เถรานํ ภิกฺขุนํ ปฏิสฺสํกตฺวา เยนายสฺมา เชมโก
๗เป๗ เถรา ทํ อวฺสุโส เชมก เอวมาทํสุ “ปณฺจิมํ อวฺสุโส อุปาทานกฺขนฺธา วฺตุตา ภควตา.
เสยฺยถิทํ: รูปุปาทานกฺขนฺโร ๗เป๗ วิญฺญาณูปาทานกฺขนฺโร, โน เจ กิรายสฺมา เชมโก
อิมํสุ ปณฺจสฺสุ อุปาทานกฺขนฺเรสฺสุ กิณฺจิ อตฺถํ ๗ อตฺถนินฺยํ ๗ สมฺนุสฺสํ”ติ, เทนหายสฺมา
เชมโก อรหํ ชีณาสโว”ติ. ปณฺจิมํ อวฺสุโส อุปาทานกฺขนฺธา วฺตุตา ภควตา.
เสยฺยถิทํ: รูปุปาทานกฺขนฺโร ๗เป๗ วิญฺญาณูปาทานกฺขนฺโร. อิมํสุ ขฺวาทํ อวฺสุโส
ปณฺจสฺสุ อุปาทานกฺขนฺเรสฺสุ น กิณฺจิ อตฺถํ ๗ อตฺถนินฺยํ ๗ สมฺนุสฺสํ, น จมฺหิ อรหํ
ชีณาสโว, อปีจ เม อวฺสุโส ปณฺจสฺสุ อุปาทานกฺขนฺเรสฺสุ “อสฺมี”ติ อธิคํ, “อยมหมสฺมี”ติ
น จ สมฺนุสฺสํ”ติ.

อถ โข อายสฺมา ทาสโก เยน เถรา ภิกฺขุ เทนุสฺสํกมิ, อุปสฺสํกมิตฺวา เถเร
ภิกฺขุ เอตทโวจ: เชมโก อวฺสุโส ภิกฺขุ เอวมาท “ปณฺจิมํ อวฺสุโส อุปาทานกฺขนฺธา
วฺตุตา ภควตา. เสยฺยถิทํ: รูปุปาทานกฺขนฺโร ๗เป๗ วิญฺญาณูปาทานกฺขนฺโร อิมํสุ
ขฺวาทํ อวฺสุโส ปณฺจสฺสุ อุปาทานกฺขนฺเรสฺสุ น กิณฺจิ อตฺถํ ๗ อตฺถนินฺยํ ๗ สมฺนุสฺสํ,
น จมฺหิ อรหํ ชีณาสโว, อปีจ เม อวฺสุโส ปณฺจสฺสุ อุปาทานกฺขนฺเรสฺสุ “อสฺมี”ติ อธิคํ,
‘อยมหมสฺมี”ติ น จ สมฺนุสฺสํ”ติ.

สังยุต]

๔. เถรวกถ ๗. เขมกสสังยุต

๑๐๓

เอहि ทูว อวฺสุท ทาสก เยน เขมโก ภิกฺขุ เทนฺปสงฺกม, อุปสงฺกมิตฺวา เขมกํ
ภิกฺขุ เอวํ วทเทหิ: เถรา ทํ อวฺสุท เขมก เหวมาหฺสฺ “ยเมทํ อวฺสุท เขมก ‘อสมฺมิตฺติ
วทเทสิ, กิเมทํ ‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ, รูปํ ‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ, อณฺณตฺร รูปา ‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ.
เวทนํ... สณฺณํ... สงฺขาร... วิญฺญาณํ ‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ, อณฺณตฺร วิญฺญาณา ‘อสมฺมิตฺติ
วทเทสิ. ยเมทํ อวฺสุท เขมก ‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ, กิเมทํ ‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ”ติ.

“เอวมาวฺสุท”ติ โข อายสฺมา ทาสโก เถรานํ ภิกฺขุนํ ปฏิสฺสตุทฺวา เยนายสฺมา เขมโก
เทนฺปสงฺกม, อุปสงฺกมิตฺวา อายสฺมนํทํ เขมกํ เอตทโวจ: เถรา ทํ อวฺสุท เขมก
เอวมาหฺสฺ “ยเมทํ อวฺสุท เขมก ‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ, กิเมทํ ‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ, รูปํ ‘อสมฺมิตฺติ
วทเทสิ, อณฺณตฺร รูปา ‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ. เวทนํ... สณฺณํ... สงฺขาร... วิญฺญาณํ ‘อสมฺมิตฺติ
วทเทสิ, อณฺณตฺร วิญฺญาณา ‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ. ยเมทํ อวฺสุท เขมก ‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ,
กิเมทํ ‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ”ติ. อลํ อวฺสุท ทาสก กิ อิมาย สนฺธาวนิกาย, อารวฺสุท
ทณฺฑํ, อหเมว เยน เถรา ภิกฺขุ เทนฺปสงฺกมิตฺตสํมิตฺติ.

อต โข อายสฺมา เขมโก ทณฺฑาโมลฺลพฺภ เยน เถรา ภิกฺขุ เทนฺปสงฺกม อุปสง-
กมิตฺวา เถเรหิ ภิกฺขุหิ สทฺธิ สมฺโมท, สมฺโมทนียํ กถํ สารณฺเฑ วิทิสฺสเรตฺวา เอกมนํทํ
นิตฺติ, เอกมนํทํ นิตฺตุนํ โข อายสฺมนํทํ เขมกํ เถรา ภิกฺขุ เอตทโวจ: “ยเมทํ อวฺสุท
เขมก ‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ, กิเมทํ ‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ, รูปํ ‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ. อณฺณตฺร รูปา
‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ. เวทนํ... สณฺณํ... สงฺขาร... วิญฺญาณํ ‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ, อณฺณตฺร
วิญฺญาณา ‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ. ยเมทํ อวฺสุท เขมก ‘อสมฺมิตฺติ วทเทสิ, กิเมทํ ‘อสมฺมิตฺติ
วทเทสิ”ติ. น ขวฺวาท อวฺสุท รูปํ “อสมฺมิตฺติ วทเทสิ, นปี อณฺณตฺร รูปา “อสมฺมิตฺติ วทเทสิ.
น เวทนํ... น สณฺณํ... น สงฺขาร... น วิญฺญาณํ “อสมฺมิตฺติ วทเทสิ, นปี อณฺณตฺร
วิญฺญาณา “อสมฺมิตฺติ วทเทสิ, อปฺปจ เม อวฺสุท ปญฺจสฺส อุปาทานกฺขนฺธสฺ “อสมฺมิตฺติ
อธิกถํ, “อสมฺมิตฺติ น จ สมฺนุสฺสํมิตฺติ.

เสยฺยถาปี อวฺสุท อุปฺปสฺส วา ปทฺมสฺส วา ปุณฺฑริกสฺส วา คณฺโธ, โย นฺ โข
เอวํ วทเทยฺย “ปตฺตสฺส คณฺโธ”ติ วา “วณฺณสฺส คณฺโธ”ติ วา “กิลฺยชฺกสฺส คณฺโธ”ติ วา,
สมฺมา นฺ โข โส วทมาโน วทเทยฺยติ? โน เหตุํ อวฺสุท. ยถากถํ ปนาวฺสุท สมฺมา
พฺยากรมาโน พฺยากรเทยฺยติ? “ปฺปสฺส คณฺโธ”ติ โข อวฺสุท สมฺมา พฺยากรมาโน

พฺยากรเวยยาติ. เอวเมว ขฺวาหํ อาวุโส น รูปํ “อสมฺมํ”ติ วทามิ, นปี อณฺณตฺร รูปา
“อสมฺมํ”ติ วทามิ. น เวทนํ.... น สณฺณํ.... น สงฺขารํ.... น วิญฺญาณํ “อสมฺมํ”ติ วทามิ,
นปี อณฺณตฺร วิญฺญาณํ “อสมฺมํ”ติ วทามิ, อปีจ เม อาวุโส ปณฺจสฺส อฺปาทานกฺขนฺธสฺส
“อสมฺมํ”ติ อริคํ, “อยมหมสมฺมํ”ติ น จ สมฺนุสฺสํ.

กิญฺจาปี อาวุโส อริยสวากสฺส ปณฺโฆรมภาคิยานิ สณฺโฆชนานิ ปทีนานิ ภวนฺติ,
อถ ขวุตฺส โหติ โย จ ปณฺจสฺส อฺปาทานกฺขนฺธสฺส อนฺุสทกโต “อสมฺมํ”ติ มาโน “อสมฺมํ”ติ
ฉนฺโท “อสมฺมํ”ติ อนฺุสโย อสฺมุหโต, โส อปเรณ สมเยน ปณฺจสฺส อฺปาทานกฺขนฺธสฺส
อฺทฺยพฺพยานุสฺสํ วิหริติ “อิติ รูปํ, อิติ รูปสฺส สมฺทโย, อิติ รูปสฺส อตฺถงฺกโม.
อิติ เวทนา.... อิติ สณฺณํ.... อิติ สงฺขารํ.... อิติ วิญฺญาณํ, อิติ วิญฺญาณสฺส สมฺทโย,
อิติ วิญฺญาณสฺส อตฺถงฺกโม”ติ. ทสฺสิเมสฺส ปณฺจสฺส อฺปาทานกฺขนฺธสฺส อฺทฺยพฺพยา-
นุสฺสํโน วิหริโต โยปีสฺส โหติ ปณฺจสฺส อฺปาทานกฺขนฺธสฺส อนฺุสทกโต “อสมฺมํ”ติ มาโน
“อสมฺมํ”ติ ฉนฺโท “อสมฺมํ”ติ อนฺุสโย อสฺมุหโต, โสปี สมฺกฺขมาทํ กจฺจติ.

เสยฺยถาปี อาวุโส วตฺถํ สงฺกิลิฏฺฐํ มลคฺคหิตํ, ทเมนํ สามิกา รชกสฺส อนฺุปปทชฺชํ,
ทเมนํ รชโก อูเส วา ขาเร วา โคมเย วา สมฺมทฺทิตฺวา อจฺเจ อฺทฺเถ วิชฺชาเลติ,
กิญฺจาปี ทํ โหติ วตฺถํ ปริสฺสทฺธํ ปริโยทาทํ, อถ ขวุตฺส โหติ โย จ อนฺุสทกโต
อฺุสทกนฺโร วา ขารกนฺโร วา โคมยกนฺโร วา อสฺมุหโต, ทเมนํ รชโก สามิกานํ เทติ,
ทเมนํ สามิกา กนฺธปริภาวเเต กรณฺทเก นิภฺชิปนฺติ, โยปีสฺส โหติ อนฺุสทกโต อฺุสทกนฺโร
วา ขารกนฺโร วา โคมยกนฺโร วา อสฺมุหโต, โสปี สมฺกฺขมาทํ กจฺจติ. เอวเมว โข
อาวุโส กิญฺจาปี อริยสวากสฺส ปณฺโฆรมภาคิยานิ สณฺโฆชนานิ ปทีนานิ ภวนฺติ, อถ
ขวุตฺส โหติ โย จ ปณฺจสฺส อฺปาทานกฺขนฺธสฺส อนฺุสทกโต “อสมฺมํ”ติ มาโน “อสมฺมํ”ติ
ฉนฺโท “อสมฺมํ”ติ อนฺุสโย อสฺมุหโต, โส อปเรณ สมเยน ปณฺจสฺส อฺปาทานกฺขนฺธสฺส
อฺทฺยพฺพยานุสฺสํ วิหริติ “อิติ รูปํ, อิติ รูปสฺส สมฺทโย, อิติ รูปสฺส อตฺถงฺกโม.
อิติ เวทนา.... อิติ สณฺณํ.... อิติ สงฺขารํ... อิติ วิญฺญาณํ, อิติ วิญฺญาณสฺส
สมฺทโย, อิติ วิญฺญาณสฺส อตฺถงฺกโม”ติ. ทสฺสิเมสฺส ปณฺจสฺส อฺปาทานกฺขนฺธสฺส
อฺทฺยพฺพยานุสฺสํโน วิหริโต โยปีสฺส โหติ ปณฺจสฺส อฺปาทานกฺขนฺธสฺส อนฺุสทกโต “อสมฺมํ”ติ
มาโน “อสมฺมํ”ติ. ฉนฺโท “อสมฺมํ”ติ อนฺุสโย อสฺมุหโต, โสปี สมฺกฺขมาทํ กจฺจติ.

สยฺยต]

๔. เถรวกค ๘. ฉนฺนสฺสค

๑๐๕

เอวํ วุตฺเต เถรา ภิกฺขุ อายสฺมนํ ฌมกํ เอตทวโจ “น โข มยํ อายสฺมนํ ฌมกํ วิหเสาเปกฺขา อปฺปจิมฺหา,^๑ อปฺป จายสฺมา ฌมโก ปโหติ^๒” ตสฺส ภควโต สาสนํ วิตุถาเรน อัจฺฉิตฺตํ เทสํ ปณฺณเปตฺตํ^๓ ปฏฺฐเปตฺตํ วิวริตฺตํ วิภิชิตฺตํ อุตฺตหานิกายํ, ตยิทํ^๔ อายสฺมา ฌมเกน ตสฺส ภควโต สาสนํ วิตุถาเรน อัจฺฉิตฺตํ เทสํ ปณฺณเปตฺตํ ปฏฺฐเปตฺตํ วิวริตฺตํ วิภิชิตฺตํ อุตฺตหานิกายํ”ติ.

อิทมวโจ อายสฺมา ฌมโก. อุตฺตมฺนา เถรา ภิกฺขุ อายสฺมโต ฌมกสฺส ภาสิตํ อภินนฺทํ. อิมสฺมิญฺจ ปน เวยฺยาकरणสฺมี ภณฺณมานเ สญฺจิมตฺตานํ เถรานํ ภิกฺขุนํ อนฺนปาทาย อาสเวหิ จิตฺตานิ วิมฺบุจิสฺส อายสฺมโต จ ฌมกสฺสาติ. สยฺยตม.

๘. ฉนฺนสฺสค

[๙๐] เอกํ สมยํ สมฺพหฺลลา เถรา ภิกฺขุ พารานฺตยํ วิหรนฺติ อธิปตฺแทนํ มิกฺทาเย. อถ โข อายสฺมา ฉนฺโน สายนฺตสมยํ ปฏฺฐิตลลานา วุฏฺฐิตอ อปฺปารุณํ^๕ อาทาย วิหารเณ วิหารํ อุปสงฺกมิตฺวา เถเร ภิกฺขุ เอตทวโจ “โอวทนฺตํ มํ อายสฺมโต เถรา, อนฺนสาสนฺตํ มํ อายสฺมโต เถรา, กโรนฺตํ เม อายสฺมโต เถรา ฐมฺมี กถํ, ยถาหํ ฐมฺมี ปสฺสเยยฺยมนํ”ติ.

เอวํ วุตฺเต เถรา ภิกฺขุ อายสฺมนํ ฉนฺนํ เอตทวโจ “รูปํ โข อาวุโส ฉนฺนํ อนิจฺจํ, เวทนา อนิจฺจา, สลฺยา อนิจฺจา, สงฺขารํ อนิจฺจา, วิญฺญาณํ อนิจฺจํ. รูปํ อนตฺตา. เวทนา... สลฺยา... สงฺขารํ... วิญฺญาณํ อนตฺตา. สพฺเพ สงฺขารํ อนิจฺจา, สพฺเพ ฐมฺมา อนตฺตา”ติ.

อถ โข อายสฺมโต ฉนฺนสฺส เอตทวโหสิ “มยฺหํปิ โข” เอวํ โหติ “รูปํ อนิจฺจํ. เวทนา... สลฺยา... สงฺขารํ... วิญฺญาณํ อนิจฺจํ. รูปํ อนตฺตา. เวทนา... สลฺยา... สงฺขารํ... วิญฺญาณํ อนตฺตา. สพฺเพ สงฺขารํ อนิจฺจา, สพฺเพ ฐมฺมา อนตฺตา”ติ. อถ จ ปน เม สพฺพสงฺขารสมฺเถ สพฺพปฺริยฺกฺกนิสฺสคฺเค ทณฺหุขเย วิราเเก นิโรธเ

สยฺยตฺต. ๘/๑๔

๑ ฉ.ม.อ. ปุจฺฉิมฺหา

๒ ฉ.ม. ปโหสิ

๓ ฉ.ม.อ. ปณฺณเปตฺตํ

๔ ก. ยทิทํ

๕ ฉ.ม.อ. อวปรุณํ

๖ ฉ.ม. มยฺหํปิ โข เอกํ เอวํ. เอวฺมฺปริปี

ภาคผนวก ข

ข

เชกสูตร พระไตรปิฎกภาษาไทย

ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙

๑๖๖ พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค [๑. ชันธ

เมื่อเสวยเวณนามีกายเป็นที่สุด ก็รู้ชัดว่า ‘เราเสวยเวณนามีกายเป็นที่สุด’ เมื่อเสวย
เวณนามีชีวิตเป็นที่สุด ก็รู้ชัดว่า ‘เราเสวยเวณนามีชีวิตเป็นที่สุด’ หลังจากตายไป
ก็รู้ชัดว่า ‘ความเสวยอารมณ์ทั้งปวงไม่น่าเพลิดเพลิน จักเย็นในโลกนี้ทีเดียว’^๑

อัสสชิสูตรที่ ๖ จบ

๗. เขมกสูตร

ว่าด้วยพระเขมกะ

[๘๙] สมัยหนึ่ง พระเถระจำนวนมากอยู่ ณ โฆสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี
สมัยนั้น ท่านพระเขมกะอาพาธ ได้รับทุกข์ เป็นไข้หนัก พักอยู่ที่พทริการาม

ครั้นในเวลาเย็น พระเถระทั้งหลายออกจากที่หลีกเร้นแล้ว เรียกท่านพระ
ทาสกะมากล่าวว่า “มาเถิด ท่านทาสกะ ท่านจงเข้าไปหาภิกษุเขมกะถึงที่อยู่แล้ว
บอกว่า ‘ท่านเขมกะ พระเถระทั้งหลายถามถึงท่านว่า ‘เธอยังสบายดีหรือ ยังพอ
เป็นอยู่ได้หรือ ทุกขเวทนาทุเลาลง ไม่กำเริบขึ้นหรือ อาการทุเลาปรากฏ อาการ
กำเริบไม่ปรากฏหรือ’”

ท่านพระทาสกะรับคำแล้วเข้าไปหาท่านพระเขมกะถึงที่อยู่ได้กล่าว่า “ท่าน
เขมกะ พระเถระทั้งหลายถามถึงท่านว่า ‘เธอยังสบายดีหรือ ยังพอเป็นอยู่ได้หรือ
ทุกขเวทนาทุเลาลง ไม่กำเริบขึ้นหรือ อาการทุเลาปรากฏ อาการกำเริบไม่ปรากฏหรือ’”

ท่านพระเขมกะตอบว่า “ท่านผู้มีอายุ ผมไม่สบาย จะเป็นอยู่ไม่ได้ ทุกขเวทนา
มีแต่กำเริบหนักขึ้น ไม่ทุเลาลงเลย อาการกำเริบปรากฏ อาการทุเลาไม่ปรากฏ”

ครั้งนั้น ท่านพระทาสกะเข้าไปหาพระเถระทั้งหลายถึงที่อยู่แล้วเรียนว่า
“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุเขมกะกล่าวว่า ‘ผมไม่สบาย จะเป็นอยู่ไม่ได้ ทุกข-
เวณนามีแต่กำเริบหนักขึ้น ไม่ทุเลาลงเลย อาการกำเริบปรากฏ อาการทุเลาไม่
ปรากฏ’”

“มาเถิด ท่านทาสกะ ท่านจงเข้าไปหาภิกษุเขมกะถึงที่อยู่แล้วบอกว่า ‘ท่าน
เขมกะ พระเถระทั้งหลายถามถึงท่านว่า ‘ท่านผู้มีอายุ อุปาทานชั้น ๕
ประการนี้ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว ได้แก่

^๑ ดูเทียบ ส.สพ. (แปล) ๑๘/๒๕๕/๒๗๙

สังยุต]

มัชฌิมปัณณาสก์ ๔. เถรวรรค ๗. เขมกสูตร

๑๖๗

๑. รูปุปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือรูป)
๒. เวทณุปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือเวทนา)
๓. สัญญุปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือสัญญา)
๔. สังขารุปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือสังขาร)
๕. วิญญาณุปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือวิญญาณ)

ท่านเขมกะพิจารณาเห็นอตฺตา หรือสิ่งทีเื่องด้วยอตฺตาอะไร ๆ ในอุปาทาน-
ขันธ ๕ ประการนี้”

ท่านพระทาสกะรับคำแล้วเข้าไปหาท่านพระเขมกะถึงที่อยู่ ฯลฯ ท่านเขมกะ
พระเถระทั้งหลายผากมาถามว่า “ท่านผู้มีอายุ อุปาทานขันธ ๕ ประการนี้
ทีพระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว ได้แก่

๑. รูปุปาทานขันธ ฯลฯ ๕. วิญญาณุปาทานขันธ

ท่านเขมกะพิจารณาเห็นอตฺตา หรือสิ่งทีเื่องด้วยอตฺตาอะไร ๆ ในอุปาทาน-
ขันธ ๕ ประการนี้”

“ท่านผู้มีอายุ อุปาทานขันธ ๕ ประการนี้ทีพระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว
ได้แก่

๑. รูปุปาทานขันธ ฯลฯ ๕. วิญญาณุปาทานขันธ

ผมไม่พิจารณาเห็นอตฺตา หรือสิ่งทีเื่องด้วยอตฺตาอะไร ๆ ในอุปาทานขันธ ๕
ประการนี้เลย”

ครั้งนั้น ท่านพระทาสกะเข้าไปหาพระเถระทั้งหลายถึงที่อยู่แล้วเรียนว่า
“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุเขมกะกล่าวว่า ‘อุปาทานขันธ ๕ ประการนี้ที
พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว ได้แก่

๑. รูปุปาทานขันธ ฯลฯ ๕. วิญญาณุปาทานขันธ

ผมไม่พิจารณาเห็นอตฺตา หรือสิ่งทีเื่องด้วยอตฺตาอะไร ๆ ในอุปาทานขันธ ๕
ประการนี้เลย”

๑๖๘

พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค

[๑. ชันธ

“มาเถิด ท่านทาสกะ ท่านจงเข้าไปหาภิกษุเขมกะถึงที่อยู่แล้วบอกว่า ‘ท่านเขมกะ พระเถระทั้งหลายฝากมาถามว่า ‘อุปาทานขันธ ๕ ประการนี้ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว ได้แก่

๑. รูปปาทานขันธ ฯลฯ ๕. วิญญาณูปาทานขันธ

ทราบว่าเป็นว่า หากท่านเขมกะไม่พิจารณาเห็นอัตตา หรือสิ่งที่เกิดด้วยอัตตาอะไร ๆ ในอุปาทานขันธ ๕ ประการนี้เลย ถ้าเช่นนั้น ท่านเขมกะก็เป็นพระอรหันต-ชีณาสพ”

ท่านพระทาสกะรับคำแล้วเข้าไปหาท่านพระเขมกะถึงที่อยู่ ฯลฯ ท่านเขมกะพระเถระทั้งหลายฝากมาถามว่า ‘อุปาทานขันธ ๕ ประการนี้ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว ได้แก่

๑. รูปปาทานขันธ ฯลฯ ๕. วิญญาณูปาทานขันธ

ทราบว่าเป็นว่า หากท่านเขมกะไม่พิจารณาเห็นอัตตา หรือสิ่งที่เกิดด้วยอัตตาอะไร ๆ ในอุปาทานขันธ ๕ ประการนี้เลย ถ้าเช่นนั้น ท่านเขมกะก็เป็นพระอรหันต-ชีณาสพ”

“ท่านผู้มีอายุ อุปาทานขันธ ๕ ประการนี้ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว ได้แก่

๑. รูปปาทานขันธ ฯลฯ ๕. วิญญาณูปาทานขันธ

ผมไม่พิจารณาเห็นอัตตา หรือสิ่งที่เกิดด้วยอัตตาอะไร ๆ ในอุปาทานขันธ ๕ ประการนี้ และผมก็ไม่ได้เป็นพระอรหันตชีณาสพ แต่ผมเข้าใจว่า ‘เรามี’ ในอุปาทานขันธ ๕ ประการ และผมก็ไม่ได้พิจารณาเห็นว่า ‘เราเป็นอย่างนี้’

ครั้งนั้น ท่านพระทาสกะเข้าไปหาพระเถระทั้งหลายถึงที่อยู่แล้วเรียนว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุเขมกะกล่าวว่า ‘อุปาทานขันธ ๕ ประการนี้ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว ได้แก่

๑. รูปปาทานขันธ ฯลฯ ๕. วิญญาณูปาทานขันธ

ผมไม่พิจารณาเห็นอัตตา หรือสิ่งที่เกิดด้วยอัตตาอะไร ๆ ในอุปาทานขันธ ๕ ประการนี้เลย และผมก็ไม่ได้เป็นพระอรหันตชีณาสพ แต่ผมเข้าใจว่า ‘เรามี’ ในอุปาทานขันธ ๕ ประการ และผมก็ไม่ได้พิจารณาเห็นว่า ‘เราเป็นอย่างนี้’

สังยุต]

มัชฌิมปัณณาสก์ ๔. เถรวรรค ๗. เขมกสูตร

๑๖๕

“มาเถิด ท่านทาสกะ ท่านจงเข้าไปหาภิกษุเขมกะถึงที่อยู่แล้วบอกว่า ‘ท่านเขมกะ พระเถระทั้งหลายฝากมาถามว่า ‘คำที่ท่านกล่าวว่า ‘เรามี’ นั่นคืออะไร ท่านกล่าวว่า ‘เรามีรูป’ กล่าวว่า ‘เรามีนอกจากรูป’ ท่านกล่าวว่า ‘เรามีเวทนา ... สัญญา ... สังขาร ...’ ท่านกล่าวว่า ‘เรามีวิญญาณ’ กล่าวว่า ‘เรามีนอกจากรู้อวิญญาณ’ ท่านเขมกะ คำที่ท่านกล่าวว่า ‘เรามี’ นั่นคืออะไร”

ท่านพระทาสกะรับคำแล้วเข้าไปหาท่านพระเขมกะถึงที่อยู่ได้กล่าวว่า ‘ท่านเขมกะ พระเถระทั้งหลายฝากมาถามว่า ‘คำที่ท่านกล่าวว่า ‘เรามี’ นั่นคืออะไร ท่านกล่าวว่า ‘เรามีรูป’ กล่าวว่า ‘เรามีนอกจากรูป’ ท่านกล่าวว่า ‘เรามีเวทนา ... สัญญา ... สังขาร ...’ ท่านกล่าวว่า ‘เรามีวิญญาณ’ กล่าวว่า ‘เรามีนอกจากรู้อวิญญาณ’ ท่านเขมกะ คำที่ท่านกล่าวว่า ‘เรามี’ นั่นคืออะไร”

“พอที่เถิด ท่านทาสกะ การเดินไปเดินมาบ่อย ๆ นี้จะมีประโยชน์อะไร ท่านจงหยุดไม้เท้ามา ผมจักเข้าไปหาพระเถระทั้งหลายเอง”

ลำดับนั้น ท่านพระเขมกะยืนไม้เท้าเข้าไปหาพระเถระทั้งหลายถึงที่อยู่ ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้ว นั่ง ณ ที่สมควร ครั้นแล้ว พระเถระทั้งหลายได้ถามว่า “ท่านเขมกะ คำที่ท่านกล่าวว่า ‘เรามี’ นั่นคืออะไร ท่านกล่าวว่า ‘เรามีรูป’ กล่าวว่า ‘เรามีนอกจากรูป’ ท่านกล่าวว่า ‘เรามีเวทนา ... สัญญา ... สังขาร ...’ ท่านกล่าวว่า ‘เรามีวิญญาณ’ กล่าวว่า ‘เรามีนอกจากรู้อวิญญาณ’ ท่านเขมกะ คำที่ท่านกล่าวว่า ‘เรามี’ นั่นคืออะไร”

“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ผมไม่ได้กล่าวว่า ‘เรามีรูป’ ทั้งไม่ได้กล่าวว่า ‘เรามีนอกจากรูป’ ผมไม่ได้กล่าวว่า ‘เรามีเวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณ’ ทั้งไม่ได้กล่าวว่า ‘เรามีนอกจากรู้อวิญญาณ’ แต่ผมเข้าใจว่า ‘เรามี’ ในอุปาทานขันธ ๕ ประการ และผมก็ไม่ได้พิจารณาเห็นว่า ‘เราเป็นอย่างนี้’

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เปรียบเหมือนกลิ้งดอกกุบลก็ดี ดอกปทุมก็ดี ดอกบุณฑริกก็ดี ผู้ที่กล่าวว่า ‘กลิ้งของใบ’ ว่า ‘กลิ้งของสี’ หรือว่า ‘กลิ้งของเกสร’ อย่างนี้ ชื่อว่ากล่าวถูกต้องหรือ”

“ไม่ถูกต้อง ท่านผู้มีอายุ”

“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เมื่อจะตอบให้ถูกต้อง ควรตอบอย่างไร”

“ท่านผู้มีอายุ เมื่อจะตอบให้ถูกต้อง ควรตอบว่า ‘กลืนของดอก’”

“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ผมไม่ได้กล่าวว่า ‘เรามีรูป’ ทั้งไม่ได้กล่าวว่า ‘เรามีนอกจากรูป’ ผมไม่ได้กล่าวว่า ‘เรามีเวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณ’ ทั้งไม่ได้กล่าวว่า ‘เรามีนอกจากวิญญาณ’ แต่ผมเข้าใจว่า ‘เรามี’ ในอุปาทานชั้น ๕ ประการ และผมก็ไม่ได้พิจารณาเห็นว่า ‘เราเป็นอย่างนี้’

โอรัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต้น) ๕ ประการพระอริยสาวกละได้แล้วก็จริง แต่ท่านก็ยังถอนมานะ จันตะ และอนุสัยอย่างละเอียดในอุปาทานชั้น ๕ ประการว่า ‘เรามี’ ไม่ได้ ต่อมา ท่านพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานชั้น ๕ ประการว่า ‘รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งรูปเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูปเป็นอย่างนี้ เวทนาเป็นอย่างนี้ ... สัญญาเป็นอย่างนี้ ... สังขารเป็นอย่างนี้ ... วิญญาณเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้’ เมื่อท่านพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานชั้น ๕ ประการนี้ อยู่ ถึงแม้ท่านจะยังถอนมานะ จันตะ และอนุสัยอย่างละเอียดในอุปาทานชั้น ๕ ประการว่า ‘เรามี’ ไม่ได้ แต่มานะ จันตะ และอนุสัยก็ถูกเพิกถอนขึ้นได้

ผ้าสกปรกเปื้อนมลทิน เจ้าของผ้ามอบผ้านั้นให้แก่ช่างซักผ้า ช่างซักผ้าขยี้ผ้านั้นในน้ำด่างเกลือ น้ำด่างขี้เถ้า หรือในโคลมัยแล้ว ซักในน้ำสะอาด ผ้านั้นสะอาดก็จริง แต่ผ้านั้นก็ยังไม่หมดกลิ่นน้ำด่างเกลือ กลิ่นน้ำด่างขี้เถ้า หรือกลิ่นโคลมัยที่ติดอยู่ ช่างซักผ้ามอบผ้านั้นคืนให้เจ้าของไป เจ้าของเก็บผ้านั้นใส่ไว้ในหีบอบด้วยกลืน แม้ผ้านั้นจะยังไม่หมดกลิ่นน้ำด่างเกลือ กลิ่นน้ำด่างขี้เถ้า หรือกลิ่นโคลมัยที่ติดอยู่ แต่กลิ่นนั้นก็หายไป แม้ฉันใด ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน สังโยชน์เบื้องต้น ๕ ประการ พระอริยสาวกละได้แล้วก็จริง แต่ท่านก็ยังถอนมานะ จันตะ และอนุสัยอย่างละเอียดในอุปาทานชั้น ๕ ประการว่า ‘เรามี’ ไม่ได้ ต่อมา ท่านพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานชั้น ๕ ประการว่า ‘รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งรูปเป็นอย่างนี้ ความดับ

สังยุต]

มัชฌิมปัณณาสก์ ๔. เถรวรรค ๘. จันนสูตร

๑๗๑

แห่งรูปเป็นอย่างนี้ เวทนาเป็นอย่างนี้ ... สัญญาเป็นอย่างนี้ ... สังขารเป็นอย่างนี้ ... วิญญาณเป็นอย่างนี้' ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้' ความดับแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้' เมื่อท่านพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานชั้น ๕ ประการนี้อยู่ ถึงแม้ท่านจะยังถอนมานะ ฉันทะ และอนุสยอย่างละเอียดในอุปาทานชั้น ๕ ประการว่า 'เรามี' ไม่ได้ แต่มานะ ฉันทะ และอนุสยก็ถูกเพิกถอนขึ้นได้"

เมื่อท่านพระเชมกะกล่าวอย่างนี้แล้ว พระเถระทั้งหลายได้กล่าวว่า "พวกผมไม่ได้ถามมุ่งเบียดเบียนท่านเลย แต่ท่านเชมกะสามารถบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย ซึ่งคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นโดยพิสดารตามที่ท่านบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายแล้วโดยพิสดาร"

ท่านพระเชมกะได้กล่าวอย่างนี้แล้ว พระเถระทั้งหลายมีใจยินดี ต่างชื่นชม ภาษิตของท่านเชมกะ ก็เมื่อท่านพระเชมกะกล่าวเวຍယากรณภาษิตนี้อยู่ จิตของพระเถระประมาณ ๖๐ รูปและของท่านพระเชมกะ ก็หลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่น

เขมกสูตรที่ ๗ จบ

๘. จันนสูตร

ว่าด้วยพระจันนะ

[๕๐] สมัยหนึ่ง พระเถระจำนวนมากอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี ครั้นในเวลาเย็น ท่านพระจันนะออกจากที่หิสิกเร้นแล้ว ถือลูกตาลเดินเข้าออกวิหารกล่าวว่า "ขอท่านทั้งหลาย จงตักเตือน พรา้สอน แสดงธรรมมีกาแก่ผม พอที่ผมจะเห็นธรรมได้"

เมื่อท่านพระจันนะกล่าวอย่างนี้แล้ว พระเถระทั้งหลายได้กล่าวกับท่านว่า "ท่านจันนะ รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง รูปเป็นอนัตตา เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณเป็นอนัตตา สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา"

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระเฉลิมชัย จิตตสํวโร (เอมยงค์)
- ว/ด/ป เกิด : วันที่ ๒๘ เดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๑
- สถานที่เกิด : ๑๘ หมู่ ๗ ตำบลเทพารักษ์ อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรปราการ
- การศึกษาทางโลก
- พ.ศ. ๒๕๕๓ : ปริญญาตรี สาขานิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง
- การศึกษาทางธรรม
- พ.ศ. ๒๕๕๘ : นักรธรรมชั้นเอก วัดบางปิ๊ง อ.เมืองสมุทรปราการ จ.สมุทรปราการ
- ประสบการณ์การปฏิบัติธรรม
- พ.ศ. ๒๕๕๘ : ผ่านการอบรมโครงการทดสอบภาคปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาก่อนเข้าศึกษา ๑ เดือน หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา (รุ่นที่ ๑๑) ประจำปีการศึกษา ๒๕๕๘ ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา
- พ.ศ. ๒๕๕๙ : ผ่านการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ตามหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา และที่ Mahasi Sasana Yeiktha Meditation Centre, Yangon, Myanma
- บรรพชา/อุปสมบท : ๒๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๔ ณ วัดบางปิ๊ง อ.เมือง จ.สมุทรปราการ
- สังกัดวัด : วัดบางปิ๊ง ตำบลบางเมือง อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรปราการ
- ปีที่เข้าศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๕๘ (รุ่น ๑๑)
- ปีที่สำเร็จการศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๖๑
- ที่อยู่ปัจจุบัน : สำนักปฏิบัติธรรมบัวหลวง ๕๕/๔ หมู่ ๖ ตำบลหนองกระทุ่ม อำเภอปากท่อ จังหวัดราชบุรี ๗๐๑๔๐
- โทรศัพท์ : ๐๘๓-๑๓๓๔๙๙๙
- E-mail : chalermchai.muang@gmail.com